МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ

Л. А. Мартинець

УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Методичний посібник
для використання у загальноосвітніх навчальних закладах

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2016

УДК 373.5.013.75(076)
ББК Ч244.3Я7
М 29

Автор:

Л. А. Мартинець, канд. пед. наук, доц., завідувач кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Рецензенти:

Л. М. Кравченко, д-р пед. наук, проф. Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка;

Л. П. Пасечнікова, канд. пед. наук, завідувач кафедри менеджменту освіти та психології Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Рекомендовано науково-методичною Комісією
з проблем виховання дітей та учнівської молоді
Науково-методичної ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 1 від 13 квітня 2016 р.)

Мартинець Л. А.

М 29 **Управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи:** методичний посібник / Л. А. Мартинець. – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. – 302 с.

ISBN

Досліджуються теоретичні та методологічні основи формування ділових якостей особистості в сучасній загальноосвітній школі. Обґрунтовано технологію управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи.

Посібник призначений для керівників загальноосвітніх навчальних закладів, їхніх заступників, психологів, педагогів, працівників вищої та післядипломної педагогічної освіти, слухачів курсів підвищення кваліфікації, магістрантів, аспірантів, а також для всіх, хто займається питаннями самоосвіти.

УДК 373.5.013.75(076)
ББК Ч244.3Я7

ISBN

© Мартинець Л. А., 2016
© ДонНУ імені Василя Стуса, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП ... 5
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ ... 9
1.1 Проблема формування ділових якостей особистості у педагогічній теорії та практиці ... 9
1.2 Сутність і структура ділових якостей особистості ... 33
1.3 Методологічні підходи та принципи формування ділових якостей старшокласників ... 51
Питання та завдання для самоконтролю ... 54
Тестові завдання ... 55
Розділ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАРШОКЛАСНИКА ... 59
2.1 Особливості розвитку старшого підліткового та юнацького віку ... 59
2.2 Характеристика сучасного учня старшої школи ... 66
Питання та завдання для самоконтролю ... 68
Тестові завдання ... 69
Розділ 3 ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ ... 71
3.1 Діагностика рівнів сформованості ділових якостей старшокласників ... 71
3.2 Методика «Визначення спрямованості особистості» (Б. Басса) ... 76
3.3 Методика Ю. Орлова «Потреба в досягненні» ... 80
3.4 Завдання для перевірки рівня сформованості ключових компетентностей (М. Загребіна, А. Плотнікова, О. Севостьянова, І. Смирнова) ... 82
3.5 Опитувальник креативності Джонсона ... 106
3.6 Методика КОС (В. Синявського та Б. Федоришина) ... 108
3.7 Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю психічної стабільності (РСК) (розроблена Є. Бажиним, С. Голинкіною, О. Еткіндом) ... 112
3.8 Методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта ... 115
3.9 Шкала самооцінки тривожності (автор Ч. Спілбергер) ... 117
3.10 Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (О. Кравцова, Г. Солдатова, О. Хухлаєва, Л. Шайгерова) ... 119
Розділ 4 ФОРМИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ ... 122
4.1 Форми та методи формування ділових якостей старшокласників ... 122
4.2 Проектна діяльність у формуванні ділових якостей старшокласників ... 130
Питання та завдання для самоконтролю ... 167
Тестові завдання ... 168

Розділ 5 ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ 171
5.1 Програмно-цільовий підхід 171
5.2 Послідовні кроки управлінця щодо створення комплексно-цільової програми 173
5.3 Структура комплексно-цільової програми 179
Питання та завдання для самоконтролю 184
Тестові завдання 185
ВИСНОВКИ 187
ГЛОСАРІЙ 189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 197
ДОДАТКИ 215

ВСТУП

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. проголошувала формування особистості, професіонала України, який підготовлений до життя і праці у XXI ст.; формування навичок самоосвіти і самореалізації особистості; формування високої гуманістичної культури особистості, здатності протидіяти проявам бездуховності [164]. Це означає, що першочерговим завданням загальноосвітнього навчального закладу є виховання особистості учня, збагаченої соціальним досвідом, здатної активно «творити практику»; створення умов для доброзичливих, безконфліктних взаємостосунків між учасниками освітнього процесу.

Сучасні випускники загальноосвітніх шкіл, маючи достатньо високі теоретичні знання, дуже часто не вміють та не можуть реалізувати себе в сучасному динамічному житті. Це обумовлюється відсутністю якостей, що дозволяють вирішувати проблеми та завдання, які постають перед ними в житті. Необхідно також зауважити, що сучасний ринок праці зазнає змін. А це означає, що молодь навряд чи працюватиме на одному місці протягом усього життя, а отже, буде освоювати кілька професій та отримуватиме досвід з різних видів трудової діяльності. Отже, невизначеність майбутнього, нестабільність соціально-економічного, політичного розвитку держави вимагають від кожної людини таких якостей, які дозволять не тільки пристосуватися до сьогодення, а й допоможуть окреслити та чітко уявити власне майбутнє, активно долати життєві бар'єри.

Водночас соціально-економічні зміни та запровадження ринкових реформ спричинили духовний занепад людини як особистості. Постійне випереджання виховання – навчанням, свідомості – знаннями, що супроводжує людство впродовж усієї історії і з кожним роком стає ще швидшим, у наш час перетворилося на головну загрозу його подальшого існування. Отже, найважливішою вимогою до сучасної загальноосвітньої системи стає виховання гуманної, толерантної особистості інформаційного суспільства та у той же час особистості зі сформованими діловими якостями. Формування в учнів ділових якостей дозволить їм успішно інтегруватися в складне соціальне середовище, у якому вони виступатимуть не тільки споживачами, а й виробниками, виконавцями, керівниками, тобто виконуватимуть різноманітні соціальні ролі, та визначить ефективність і якість їхньої діяльності.

Формування ділових якостей особистості відбувається в усій її багатогранній діяльності, у різні вікові періоди. Але успішність формування ділових якостей значною мірою визначається на етапі вибору особистістю майбутньої професії, який у часі збігається з навчанням у старших класах се-

редньої загальноосвітньої школи. Загальноосвітня школа робить суттєвий внесок у розвиток і становлення особистості учня. Використання різних засобів, форм і методів у навчально-виховному процесі цілеспрямовано виховує у школяра відповідальність, організаторські здібності, прагнення до успіху, комунікабельність тощо. Серед таких форм активну роль має відігравати проектна діяльність, яка допомагає формувати ділові якості особистості в перебігу конкретної практичної роботи й особистого досвіду. Крім того, для розв'язання проблеми формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності в науці склалися відповідні передумови.

Різні аспекти проблеми формування ділових якостей особистості висвітлені в працях філософів (Т. Гоббс, Ж.-П. Кантен, М. Монтень, Т. Мор, Дж. Море, Р. Соломон, К. Ясперс), педагогів (В. Андрєєв, П. Блонський, З. Гіптерс, П. Керженцев, М. Лукашевич, А. Макаренко, Л. Михальова, О. Наумова, Н. Нікіфорова, О. Полякова, В. Помелов, О. Селезньова, Л. Фуксон, В. Хмелько, Н. Чабан), психологів (К. Абульханова-Славська, Р. Кеттел, А. Маслоу, В. М'ясищев, І. Ріхтер, Е. Фромм, П. Христіанович), соціологів (М. Вебер, М. Вудкок, Дж. Мейер, О. Омаров, Р. Слекта, А. Сміт, Б. Франклін, Д. Френсіс), економістів (Р. Катільйон, Д. Макллеланд, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Р. Уокер, А. Шапіро, Й. Шумпетер). Ці та інші вчені підкреслюють, що формування якостей ділової людини необхідне для успішної діяльності в різних сферах життя, що вони є найбільш сильною характеристикою такої людини і значно підвищують продуктивність її праці.

Утім, незважаючи на розмаїття підходів до формування ділових якостей особистості, за межами наукових інтересів дослідників залишається проектна діяльність, хоча в контексті таких проблем, як створення «ситуації успіху» в життєдіяльності учнів на основі проектного навчання (В. Вербицький, Т. Гречухіна, У. Кілпатрік, Л. Пасечнікова, Є. Полат, А. Самохіна, М. Смирнова та ін.); формування проектної культури вчителів та учнів (І. Зимня, О. Коберник, Е. Коллінз, П. Фрейре та ін.); значущість проектної діяльності в розвитку особистісних якостей учнів, соціалізації особистості (Д. Алфімов, Дж. Дьюї, Л. Киселиця, А. Флітнер, Д. Хопкінз, С. Ящук та ін.); підготовка учителя до організації цього процесу (М. Елькін, І. Іонова, М. Пелагейченко, А. Цимбалару та ін.) вона знайшла своє відображення.

Аналіз практики формування ділових якостей старшокласників також засвідчив, що впровадження проектної діяльності в цей процес не є комплексним і регулярним.

Загальнометодологічною базою роботи є філософські положення про єдність теорії та практики, традиційного та інноваційного в педагогіці; ви-

ховні принципи, що визначають стратегію і тактику проектної діяльності: дитиноцентризму, природовідповідності, кооперації, опори на суб'єктивний досвід учнів, урахування індивідуальності учнів, вільного вибору, зв'язку дослідження з реальним життям, акмеологічний принцип; ідеї системного, особистісно-діяльнісного, компетентнісного підходів, а також ідеї гуманізації й демократизації освіти, що знайшли своє відображення в роботах провідних вітчизняних і зарубіжних вчених в області педагогіки, психології, соціології. У процесі роботи враховані положення Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті», Концепції профільного навчання, Галузевої програми впровадження профільного навчання на 2008–2010 рр.

Теоретичною основою є:

– філософські, психологічні положення про особистість як активного суб'єкта діяльності й розвитку (І. Бех, Л. Виготський, І. Зимня, Г. Костюк, С. Рубінштейн та ін.);

– особливості розвитку дітей старшого шкільного віку (І. Бех, Л. Божович, Д. Ельконін, Е. Еріксон, І. Кон та ін.);

– загальнонаукові ідеї системного (Б. Ананьєв, В. Афанасьєв, Б. Ломов), особистісно-діяльнісного (І. Бех, Є. Бондаревська, І. Якиманська), компетентнісного (І. Єрмаков, Є. Павлютенков, Л. Сохань) підходів;

– дослідження у сфері проектної діяльності (В. Гузєєв, Дж. Дьюї, М. Елькін, І. Єрмаков, У. Кілпатрік, О. Коберник, Є. Полат тощо);

– дослідження з проблеми підготовки конкурентоспроможної особистості, розвитку підприємницьких, професійних якостей (Д. Алфімов, Н. Бреднєва, Р. Гейзерська, Н. Чабан й ін.);

– ідеї професійного самовизначення учнівської молоді (Є. Климов, Є. Павлютенков, М. Тименко, С. Чистякова та ін.), профільного навчання (О. Барановська, В. Кремень, П. Лернер та ін.).

Практична значущість отриманих результатів дослідження полягає в достатній готовності до впровадження в навчально-виховний процес цільової комплексної програми «Формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності», яка стала результатом модернізації управлінської діяльності через програмно-цільовий підхід; розроблених й апробованих програм спецкурсів для старшокласників «Ділова людина: шляхи становлення», «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» та посібників для вчителів з викладання цих курсів; програм і посібників для педагогів «До вершин майстерності» і батьків «Сімей-

не виховання: становлення життєвого простору особистості»; методичних рекомендацій учителю щодо організації проектної діяльності; методичних рекомендацій «Формування ділових якостей старшокласників: від теорії до практики» для працівників післядипломної педагогічної освіти, методистів методичних служб, керівників закладів освіти, педагогів, психологів, вихователів, організаторів позакласної виховної роботи; удосконаленні методів формування ділових якостей старшокласників (бесіди-діалоги, обговорення ділових, професійних, життєвих проблем, розігрування рольових ситуацій, виконання групових та індивідуальних вправ, проведення ділових ігор, аналіз біографій видатних ділових людей світу, ознайомлення із засобами масової інформації, зустрічі з підприємцями тощо). Теоретичні положення та практичні напрацювання можуть бути використані керівниками та вчителями загальноосвітніх шкіл, шкіл нового типу, а також викладачами та студентами вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1 Проблема формування ділових якостей особистості у педагогічній теорії і практиці

Проведений нами ретроспективний аналіз дозволяє простежити проблему загального виховання якостей особистості, генезис ідей щодо формування ділових якостей, необхідних у будь-якій діяльності, значення трудової діяльності щодо підготовки молодого покоління до подальшого життя, починаючи від епохи античної філософії. Так, у VI–V ст. до н. е. філософські вчення Стародавнього Китаю щодо формування якостей людини в праці набувають належної зрілості й виразності. Згідно з принципом «жень» концепції конфуціанства, правителі держав мусять бути людьми мудрими, давати підданим приклад особистої високоморальної поведінки, піклуватися про підданих по-батьківськи.

У IV–III ст. до н. е. софісти основним завданням філософії вважали виховування людей, навчання їх жити. Софісти як професійні «вчителі мудрості» визначали, що державі потрібні високоінтелектуальні люди – професійні політики, оратори, судді тощо.

На думку Сократа, істотні людські якості – «розсудливість», «відповідальність», «чесність» тощо – розкриваються через вихідну тезу сократівського філософствування «Пізнай самого себе». І такі якості можна розкрити лише в безпосередньому контакті з іншими людьми. Платон багато зробив для розуміння пізнання та людської діяльності. Вважав, що саме в діяльності розкриваються кращі людські якості.

Одним із перших давньогрецький філософ Демокрит зазначав, що «навчання виробляє прекрасні якості тільки на основі праці», підкреслюючи величезну роль праці у вихованні, й вимагав «постійної праці, яка від звички до неї легшає» [106, с. 17].

На думку філософів середньовіччя, у людині на перший план виступає якість людської волі, навіть її першість щодо розуму. Так, у філософії І. Дунса Скота воля виступає як свободна воля, а свобода становить найглибиннішу сутність людини.

З XI ст. в Західній Європі, опановуючи трудові навички, учні проявляли такі якості, як працьовитість, практичність, дисциплінованість, організованість тощо.

Перші представники гуманістичного руху Епохи Відродження – Леон Батіста Альберті, Леонардо Бруні, Джаноццо Манетті, Колюччо Салютаті – посідали позиції своєрідного антропологізму, який обожнює людину як суб'єкта творчої діяльності. Філософи вважали, що в суспільстві людині багато чого вдається такого, що залежить від її розуму, індивідуальної кмітливості, творчості.

Розвиток людини у творчості знайшов своє відображення у найяскравішого представника Ренесансу Джованні Піко делла Мірандоли. Піко проголошує людину винятковою істотою у світі завдяки її (людини) унікальній якості – наявності в ній свободи волі і здатності до майже безмежного вибору способу діяння.

У XVI ст. думка про виховання молодого покоління в процесі трудової діяльності була вперше висловлена англійським мислителем-гуманістом Томасом Мором. Т. Мор приділяв велику увагу підготовці молодого покоління до трудової діяльності, висловлюючи думки про виховання необхідних якостей у процесі трудової діяльності, і різнобічному розвитку особистості.

Проте найбільш типовим виявом «перехідного» (від Ренесансу до Нового часу) мислення є філософська позиція видатного французького мислителя Мішеля Монтеня. На думку філософа, ідея про те, що «усяка шляхетна справа сполучена з ризиком», з'явилася задовго до появи такого феномена соціального життя, як підприємець [158, с. 43]. Шляхетна справа, з погляду М. Монтеня, що спонукається чеснотою, є шляхом досягнення успіху, але не в межах безпосередньої соціальної ситуації. Це стосується здатності людини діяти в умовах ризику.

У власних дослідженнях філософ-просвітник епохи Нового часу Шарль Луї де Монтеск'є створив закони, де врахував ті природні умови, у яких історично формувався народ – розміри території, її рельєф, побут і звичаї народу. Помірний клімат, на думку філософа, сприяє вихованню таких якостей, як войовничість, волелюбність тощо. Разом із тим у занадто теплих країнах, вважає Л. Монтеск'є, люди ліниві, розбещені, покірні тощо.

У XX ст. відбулось своєрідне переосмислення проблеми людини, виховання її якостей у філософії. Яскраві представники та засновники екзистенціалізму (Е. Гуссерль, А. Камю, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер) справді поставили людину обличчям до найперших питань життя, зробивши внутрішній світ людини єдиним вихідним пунктом для розуміння всіх аспектів життя. У кінцевому підсумку ця філософія закликала людину бути гідною власних якостей, боротися за свою гідність та збереження своєї індивідуальності. На

думку Ж.-П. Сартра, людина постійно перебуває в ситуації вибору, яка і є єдиною справді людською ситуацією. Звідси Ж.-П. Сартр робить висновок про свободу як універсальну якість людського існування.

Представники антропології (А. Гелен, Г. Плеснер, Е. Ротхакер, М. Шелер) акцентували виключне значення проблеми людини для сучасного суспільства та філософії, а також намагання включити в осмислення людини всі її властивості, якості, здатності та прояви.

Пропагандисти персоналізму (М. Бердяєв, Е. Муньє) вважали сприяння вихованню людської особистості найпершим завданням і суспільства, і філософії: адже лише за наявності в суспільстві хоча б необхідної «критичної маси» особистостей людство могло би сподіватися на те, що такі речі, як справедливість, добро, істина, любов позбудуться статусу утопічних мрій і постануть життєвими реаліями. Е. Муньє вважав, що особистість перебуває в постійному творчому становленні.

Видатний представник «філософії прагматизму» Джон Дьюї вважав, що основне завдання школи – практична підготовка учнів до життя, і що «навчання за допомогою дії» тільки й може зв'язати дітей із життям. Система освіти, що призначена для масових шкіл, на думку Дж. Д'юї, повинна бути організована таким чином, щоб вона формувала такі якості, як практичність, самостійність, активність тощо.

У логіці нашого дослідження важливе значення про формування ділових якостей особистості мають погляди сучасних філософів.

Багато сучасних зарубіжних філософів, подібно до Дж. Море, Р. Соломона, доводять, що тип схильностей або чесноти, такі як вірність, чесність, справедливість, ощадність, є необхідними компонентами як вправного бізнесмена, так і моральної людини [281].

Деякі філософи (Ж. Еллюль, Ж.-П. Кантен, К. Ясперс) схильні висувати на перший план прогрес розуму та раціональності в справі якісних зрушень людської діяльності. Дуже важливим чинником людської діяльності постає волевиявлення, здатність до самоорганізації, уміння сконцентрувати людські зусилля на вирішенні основних завдань життя.

На думку дослідника Г. Гребенькова, людина стає особистістю, формуючись у процесі засвоєння певних соціальних цінностей «волі», «обов'язку», «відповідальності», «справедливості». Усі якості особистості забезпечують відтворення соціального життя людини [52].

Прослідкуємо, як відбувалось в українській філософії звернення до проблеми становлення людини в професійному житті, формування ділових якостей особистості.

У часи Київської Русі філософія і мудрість сприймалися переважно як найперші настанови для індивідуального самозаглиблення, самовдосконалення та пошуків святості, вищої істини. Так, у творі «Слово про Закон та Благодать» Київського митрополита Іларіона справу життєвого вибору митрополит віддав самій людині. «Повчання» Володимира Мономаха розпочинається із захопленого опису краси та гармонії світобудови, де все має своє місце та призначення, а також постає індивідуальним та неповторним. Звідси випливає настанова дітям – будувати своє життя в злагоді зі світом, тобто шукати шляхів до гармонії та злагоди, не втрачаючи свого обличчя.

В епоху українського Відродження (XIV–XVI ст.) українці хотіли не тільки набути знань, а й прагнули до творчості, до пошуку істини. На думку видатного мислителя С. Оріховського-Роксолана, є необхідність об'єднання розуму (мудрості) та сили.

Відомий філософ та поет того часу К. Транквіліон-Ставровецький закликав до мудрості та освіченості, доводив, що чесна праця постає основою людської гідності.

У XVII ст. учені Києво-Могилянської академії вважали, що сенс життя – у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро, а митрополит П. Могила окреслив образ бажаного володаря – «філософа на троні», – гуманного стосовно власних підданих, твердого щодо ворогів, освіченого і мудрого, вірного Богові та підзвітного йому.

У філософських поглядах Г. Сковороди ми знаходимо, що перед людиною постає завдання пізнати себе, тобто зрозуміти, осмислити себе як особливий перехід між світовими натурами і, відповідно, визначити своє місце у світовій драмі. Людське щастя втілюється не тільки в духовних шуканнях, не тільки в сердечній радості, а й у праці, яка приносить внутрішнє задоволення й душевний спокій, є обов'язковою умовою самореалізації людини. У своїх філософських творах Г. Сковорода виступав за нову духовну людину, що має свободну волю, за самопізнання, за розуміння загального смислу, за совість, мораль, доброчесність, працелюбність [275].

Великого значення економічній проблематиці, вихованню ділової людини надавав талановитий учений, доктор філософії І. Франко. Він характеризує ділову людину, яка відрізняється поважним ставленням до праці, прагненням до розв'язання підприємницьких проблем.

Сучасні українські дослідники, зокрема Л. Сохань, підкреслюють, що в сучасному світі стає проблема підготовки людей, які володіли б не тільки знаннями та навичками, але й морально-вольовою зрілістю. До числа значущих якостей формування людини зазначена дослідниця відносить відпові-

дальність, самостійність, успішне вирішення життєвих проблем, здатність іти на ризик, мудрість, творчість [223]. І. Єрмаков зауважує, щоб знайти своє місце в житті, ефективно освоїти життєві й соціальні ролі, випускник української школи має володіти такими якостями, як уміння бути гнучким, презентувати себе на ринку праці, використовувати знання для розв'язання життєвих проблем, генерувати нові ідеї, приймати нестандартні рішення, працювати в команді, володіти комунікативною культурою тощо [199, с. 32].

Отже, проведений філософський аналіз дає підставу стверджувати, що в концепціях вищезазначених філософів так чи інакше розглядалися якості особистості в трудовій діяльності, підкреслювалися ті, що необхідні в подальшому житті, хоча вони не називали їх діловими.

Вивчення педагогічної літератури з теми дослідження показало, що звернення до проблеми формування в учнів ділових якостей є необхідним для подальшої успішної діяльності. Цьому передував тривалий процес еволюції системи педагогічних поглядів.

У XVII ст. видатний учений Ян Амос Коменський надавав ідеї виховання якостей у людини великого значення. Основними якостями вважав мудрість, помірність, мужність і справедливість. Мудрість є керівницею життя. Помірність потрібна людині, щоб дотримувати в усьому міру. Мужність включає такі риси, як самовладання, витривалість, готовність принести користь, коли того вимагають час та обставини, виконання обов'язку. Крім цих головних якостей, Я. А. Коменський радив розвивати у дітей доброзичливість до інших людей, охайність, акуратність, ввічливість, працьовитість.

Особливого значення формуванню ділових якостей особистості надавав англійський просвітитель Джон Локк. Задачею виховання він вважав виховання джентльмена, а не простої людини, – джентльмена, який вміє «вести свої справи розумно й завбачливо»; розвиток і спрямування його розуму, готовність до активного сприймання нових знань та ідей. Це – дворянин за походженням, що відрізняється «витонченістю у звертанні», у той же час він повинен мати якості буржуазного «ділка», заповзятливої людини [135, с. 140]. Поведінка «ділової людини», на думку Дж. Локка, має бути розумною, вона повинна уміти керувати своїми пристрастями, бути дисциплінованою.

У XVIII ст. французький просвітитель Жан-Жак Руссо підкреслював, що існування людей повинно підтримуватися особистою працею. На думку Ж.-Ж. Руссо, задача полягає в тому, щоб виховати таку людину, яка ні від кого не залежала б, жила б плодами своєї праці, цінувала би свою волю й уміла її захищати.

Луї Мішель Лепелетьє, знаний французький філософ і вчений, відстоював вирішальну роль виховання у справі створення нової людини. Із цією метою він пропонував організувати фізичну працю на полях і в спеціальних майстернях. На думку Л. М. Лепелетьє, буде підготовлено нове молоде покоління, нові громадяни, сильні, працьовиті, дисципліновані й чесні.

Особливо підкреслював значення трудового виховання для виховання якостей людини Іоганн Генріх Песталоцці. Він указував, що «праця вчить нехтувати словами, відірваними від справи», допомагає виробляти такі якості, як точність, правдивість, сприяє створенню правильних взаємин між дітьми та дорослими й самими дітьми.

У XIX ст. великого значення трудовому вихованню дітей і формуванню професійних якостей надавав Роберт Оуен. Він здійснював поєднання навчання із продуктивною фабричною працею дітей. У результаті в дітей формувалися такі якості, як самостійність, рішучість, незалежність, працьовитість, цілеспрямованість.

Педагоги-революціонери – В. Бєлінський, О. Герцен, М. Добролюбов, Д. Писарєв, М. Чернишевський, – будучи однодумцями, приділяли велику увагу вихованню нової людини. Однією з важливих якостей справжньої людини педагоги вважали наявність у неї певних стійких переконань і здатності відстоювати їх, незважаючи на труднощі, що зустрічаються.

К. Ушинський вважав, що необхідною умовою правильного розвитку людини є праця. У праці, на думку К. Ушинського, повинні формуватися в дитині гуманність, чесність і правдивість, працьовитість, дисциплінованість і почуття відповідальності, почуття власної гідності, що поєднується зі скромністю [239].

На початку XX ст. пошуки видатних педагогів щодо становлення людини нового типу, проблеми виховання необхідних якостей людини в діяльності перебували під особливим контролем партійних органів. Незважаючи на це, деякі педагоги продовжували приділяти значну увагу окресленій проблемі. Так, П. Блонський дав докладну характеристику професійних ділових якостей з урахуванням вікових особливостей, указав на специфіку їхнього виховання. Дослідник підкреслював, що важливим є включення молоді в організаторську діяльність: «Саме в організаційному моменті проявляються й розвиваються такі цінні якості, як творчість, ініціатива, розрахунок, кмітливість, передбачливість, потреба в знаннях та ін.» [19].

У педагогічній системі видатного педагога А. Макаренка необхідним фактором виховання є праця. А. Макаренко виділяв ті якості, які забезпечать успішність людини в будь-якій діяльності: розум, розважливість, заповзят-

ливість, енергійність, відповідальність, наполегливість, працездатність, напористість, звичка до вольової напруги й ін. [140]. На думку вченого, ми повинні виховати освічених людей, кваліфікованих працівників; людей, що володіють почуттям обов'язку й честі, що усвідомлюють свою гідність, що мають організаційні навички, дисциплінованих, стійких, бадьорих і життєрадісних [141, с. 380]. Особливу значущість А. Макаренко надавав вихованню такої якості, як діловитість. «У нас кожна людина повинна бути діловитою, діловитість однієї людини не може заважати діловитості іншої людини. Виходить, у нас діловитість – моральна якість, і вимога діловитості – моральна вимога» [139, с. 286].

В. Сухомлинський, розвиваючи ідеї А. Макаренка про виховання, іде далі шляхом збагачення духовної сторони життя особистості й колективу. Із цієї причини з'являються в арсеналі його педагогічної теорії такі нетрадиційні для науки поняття, як щиросердність, духовність, сердечність, жаль, людяність тощо, які образно відбивають внутрішній світ людини з піднесеними ідеалами.

Розробляючи проблеми організаторської діяльності, Л. Уманський [238] виділяв такі якості, як наполегливість, організованість, працездатність, ініціативність, активність, самовпевненість, товариськість тощо. У власних дослідженнях у сфері управління, керівництва й організації Л. Уманський особливо відзначав роботи видатного суспільного діяча 20–30-х рр. П. Керженцева. П. Керженцев виділяв такі якості особистості, необхідні для роботи: наполегливість, енергійність, ініціативність, схильність до систематичної планової роботи, любов до відповідальності [96].

І. Мангутов, вивчаючи якості особистості здібного організатора, робить висновок, що «групу рис особистості, об'єднаних спрямованістю й підготовленістю, безумовно, потрібно включити в структуру особистості здібного організатора незалежно від його віку. У дітей якості організатора формуються в шкільному віці, здобуваючи яскраву виразність у юнацький період» [238]. Цей висновок дуже важливий для нашого дослідження, тому що він підтверджує правильність обраного нами вікового періоду (юнацький вік) для формування ділових якостей особистості.

У період соціалістичного розвитку педагогічна наука й практика розглядали ділові якості як не потрібні нашій дійсності буржуазні якості особистості, і лише з кінця 80-х рр. XX ст. проблема одержує визнання як предмет дослідження й педагогічного досвіду. У наукових працях останніх років говориться про те, що прийшов час науково забезпечити процес виховання ділових людей [197, с. 5].

Особливу роль формуванню ділових якостей особистості відводить американський дослідник Дж. Ф. Гілмор. Діловита особистість, на думку Дж. Ф. Гілмора, – це людина, яка проявляє творчий, новаторський підхід до рішення життєвих проблем. Для неї характерна відповідальність у відносинах з іншими людьми, самостійність і наполегливість. Учений вважає, що ступінь сформованості ділових якостей особистості визначається з того, наскільки вміло особистість справляється із життєвими ситуаціями [197, с. 14].

Німецькі дослідники Бербель і Хайнц Швальбе стверджують: «Щоб досягти успіху, потрібно вміти управляти собою» [264, с. 11]. Отже, підтримка свого постійного росту й розвитку стає необхідністю для кожної ділової людини.

У працях вітчизняних учених близького зарубіжжя О. Бодалєва [20], Ф. Іващенка [83], К. Муздибаєва [160], Л. Ростовецької [210], І. Страхова [225], М. Судакова [226], Т. Шамової, К. Нефьодової [262] й ін. досліджуються окремі ділові якості особистості. Так, О. Бодалєв вивчав вимогливість до себе, Ф. Іващенко – упевненість, К. Муздибаєв – відповідальність, Л. Ростовецька – самостійність, І. Страхов – ініціативність, М. Судаков – наполегливість, Т. Шамова, К. Нефьодова – дисциплінованість.

Білоруський дослідник Є. Косило [110] вважає, що успішному самовизначенню молоді у світі праці, міжособистісних суспільних відносин сприяє комунікативна компетентність. Російські дослідники В. Андрєєв, Л. Михальова, О. Полякова, В. Помелов, О. Селезньова, Л. Фуксон, В. Хмелько та ін. [6, 157, 195, 197, 217, 246, 247] зазначають, що важливість виховання ділових якостей у школярів забезпечує успішний хід роботи, уміння доводити розпочату справу до кінцевого результату, забезпечуючи тим самим єдність слова й справи. На думку О. Наумової, Н. Нікіфорової [163, 165], для успіху в справі ділова людина володіє професійною компетентністю, професійною придатністю та організаторськими здібностями. В. Курбатов [126] підкреслює, що стратегією ділового успіху виступає комунікативний менеджмент, уміння розв'язувати конфлікти, переборювати труднощі й бар'єри комунікацій.

Сучасний ринок праці, тенденції розвитку сучасного інтелектуально-інформаційного суспільства висувають нові вимоги до рівня підготовки майбутнього спеціаліста. Н. Бреднєва виділяє основні вимоги до підготовки спеціаліста з позиції особистості, соціуму, роботодавця [25, с. 29]:

– *з позиції особистості:* уміння проектувати професійну діяльність, приймати відповідальні рішення, використовувати знання, інтелектуальні вміння при рішенні повсякденних завдань, виявляти ініціативу у виборі влас-

ної життєвої позиції; розвиток таких якостей, як відповідальність, комунікабельність, толерантність, цілеспрямованість, адаптивність, пізнавальна активність; сформованість навичок й умінь у сфері інформаційно-технологічної, проектної діяльності;

– *з позиції соціуму:* здатність узяти на себе відповідальність за свої дії, прагнення до самореалізації, уміння креативно й самостійно мислити, наявність інтелектуальної, професійно-знаннєвої мобільності, професійної адаптивності, соціальної мобільності, самостійності, прагнення до підвищення рівня загальної й професійної культури;

– *з позиції роботодавця:* уміння працювати з інформацією: відбирати необхідні для виконання завдання факти, аналізувати їх, робити узагальнення, формулювати висновки; уміння вирішувати професійні проблеми із залученням мультимедійних технологій, брати на себе відповідальність за свої дії, самостійно працювати над підвищенням свого професійного й культурного рівня, проектувати складні комплекси й програми, працювати в співробітництві, здатність здійснювати свою перекваліфікацію й перепрофесіоналізацію, прагнення до професійного росту, професійна мобільність і гнучкість, розвинене творче мислення, проектні, інтегративні, дослідницькі вміння; широкий професійний кругозір, інтелектуальна лабільність, організаторські здібності, толерантність, комунікабельність, якості лідера, упевненість у собі, прагнення до досягнення успіху, здатність до рефлексії, наявність професійної інтуїції, ділової ініціативи, сформованість навичок й умінь у сфері проектної, інформаційно-технологічної діяльності.

Виділені вимоги суб'єктів дозволять більш ефективно й цілеспрямовано працювати над формуванням ділових якостей й умінь, починаючи із загальноосвітнього навчального закладу. Відповідність якості освітнього процесу перерахованим вимогам суб'єктів забезпечить, на наш погляд, формування конкурентоспроможної, високоморальної, ділової особистості, яка володіє необхідними якостями, компетенціями, щоб бути затребуваною на ринку праці.

Для вивчення сутності проблеми дослідження важливим, на наш погляд, є поняття особистісно-ділового потенціалу людини, яке обґрунтовується у дослідженні С. Гриншпун [55]. Автор розглядає особистісно-діловий потенціал як поєднання якостей і компетентності ділової людини. Такий потенціал дозволяє особистості оцінити власні ресурси, обрати сферу застосування своїх здібностей, мобілізувати готовність до організації власної справи в умовах конкуренції та можливого безробіття. До якостей ділової людини віднесено ініціативність, чесність, відповідальність, працелюбність, рішучість, практичність, організованість, цілеспрямованість, наполегливість, кому-

нікабельність, самокритичність. Компетентність ділової людини визначається наявністю відповідних знань та навичок роботи у конкретній сфері діяльності.

Теоретичні й практичні аспекти виховання у старшокласників окремих якостей ділової людини представлено результатами сучасних українських дослідників. Це, насамперед, дослідження В. Кременя, присвячені розвиткові раціональності як діяльнісного феномена школярів [117]. Формування в учнів оцінювальних якостей розглядається в поєднанні з набуттям аналітико-синтетичних умінь. Зокрема, молода людина має знати не тільки критерії аналізу та оцінювання конкретного виду діяльності, але й добирати їх для заданої ситуації. Із цією метою пропонуються операції аналізу, синтезу, порівняння, конкретизації, абстрагування, узагальнення, класифікації, систематизації тощо. У ході поступового оволодіння учнями аналітико-синтетичними уміннями та навичками в дію вводяться «вікна» самостійних рішень, корегувань та гіпотетичних пропозицій. Зона самостійних дій вихованців може змінюватись залежно від рівня оволодіння основами логічних операцій.

Щодо виховання в молоді відповідальності як основної якості ділової людини основоположними вважаються праці І. Беха, В. Оржеховської, М. Савчина [15, 172, 214]. Ученими акцентуйовано увагу на створенні морального соціокультурного середовища, коли вихованець розглядається в полірольовій позиції як підростаюча особистість і громадянин. Для його емоційного насичення широко використовуються життєві ситуації з моральним змістом, який відображає оточуючу школярів реальність.

Певний інтерес для нашого дослідження мають погляди Н. Чабан [255]. Дослідниця вважає, що внутрішня реакція ділової людини на зовнішню дійсність обумовлюється наявністю якостей, що характеризують її моральну й раціонально-прагматичну спрямованість. Достатніми для характеристики сутності ділової людини з морально спрямованою поведінкою, зазначає Н. Чабан, є три якості – відповідальність, організованість і практичність. З. Гіптерс підкреслює, що діловою можна вважати будь-яку людину, незалежно від її віку, статі, освіти, соціального становища, професійної сфери діяльності. Підготовка майбутніх спеціалістів, на думку автора, полягає у вихованні творчої особистості високої освіченості, культури, моралі й духовності, розвитку діловитості, практичної спрямованості [47]. Для нашого дослідження важливим є положення, висунуте Д. Алфімовим [4]. На думку дослідника, основою підготовки старшокласників до підприємницької діяльності є модель і програма підготовки учнів для здійснення функцій ділової людини, формування в учнів системи загальноосвітніх і спеціальних знань,

специфічних для сфери бізнесу якостей. Ю. Калугіна [91] зазначає, що нинішній фахівець повинен мати певний набір якостей: компетентність, здатність до організації й планування, самостійність, готовність приймати рішення й нести за них відповідальність, уміння визначати раціональні шляхи при впровадженні прийнятих рішень у практику, своєчасно вносити корективи, ураховуючи реалії оточуючих обставин. Невід'ємними рисами постають чесність, справедливість, наполегливість. Справжня ділова людина, зауважує дослідниця, є високоосвіченою та високосвідомою, уважною до проблем своїх ділових партнерів, надійною в усіх відношеннях.

Отже, аналіз педагогічної літератури щодо формування ділових якостей показав, що до 20–30-х рр. XX ст. відомими педагогами велися окремі дослідження з вивчення складових розглянутого нами явища. Сучасні вчені досліджують ділові якості особистості, підкреслюють важливість виховання цих якостей для успішної діяльності.

Розглянемо передумови формування ділових якостей у працях зарубіжних і вітчизняних психологів. Особливе значення має диспозиціональний напрям у теорії особистості (Г. Айзенк, Р. Кеттел, Г. Олпорт) [252]. Диспози напрям припускає, що люди мають якісь стійкі внутрішні якості, що зберігаються із часом і в різних ситуаціях. Крім того, підкреслюється, що індивідууми відрізняються один від одного своїми характерологічними ознаками.

Цікаві й важливі свідчення на користь розглянутої нами проблеми мають місце в теорії особистості Б. Скіннера. Особливу увагу Б. Скіннер приділяє таким якостям особистості, як комунікативність і впевненість у собі. Упевнена людина відстоює свої законні права, активно зав'язує нові стосунки з іншими людьми й звичайно успішно справляється зі складними ситуаціями. Навчання навичок спілкування ставить задачу поліпшити міжособистісні навички взаємодії в різноманітних ситуаціях реального світу [252].

Прихильники гуманістичної психології (А. Маслоу, Е. Фромм та ін.) розглядають людей як активних творців власного життя. Найбільш значною концепцією гуманістичної психології є визнання пріоритету творчої сторони в людині. А. Маслоу першим зазначив, що творчість є найбільш сильною характеристикою людей, яких він вивчав або спостерігав. Описуючи її як невід'ємну властивість природи людини, А. Маслоу розглядав творчість як якість, що потенційно наявна в усіх людей від народження. На думку А. Маслоу, творчість – універсальна функція людини, що веде до всіх форм самовираження [280].

Е. Фромм вважає, що «основною й головною умовою розвитку сучасної людини є ринкова орієнтація, що переважно розвилася й викристалізу-

валася в сучасну епоху» [245, с. 82]. Ділова людина, займаючи активну життєву позицію, своєю діяльністю повинна сприяти гуманізації суспільства. Задачею навчальних закладів є виховання особистості, діяльність якої базується на гуманістичних цінностях, особистості, здатної «до подолання жадібності, на любов до ближнього, пошук істини» [245, с. 287].

Формування ділових якостей особистості тісно пов'язане з категорією «діяльність». Вивчення вітчизняної психологічної літератури показало, що представники «діяльнісного підходу» (С. Рубінштейн, Д. Леонтьєв) вивчають якості людини в контексті її перетворюючої діяльності. С. Рубінштейн [211] відзначає, що якості особистості – не споконвічна даність, вони формуються й розвиваються в процесі діяльності. Наявність інтересу до певної області діяльності стимулює розвиток таких якостей особистості, як упевненість у собі, твердість, рішучість, працьовитість, звичка до праці, цілеспрямованість, наполегливість, завзятість у досягненні мети тощо. Д. Леонтьєв виділяє волю й відповідальність як єдиний механізм саморегульованої довільної осмисленої активності, властивої зрілій особистості, на відміну від незрілої [101].

Представники системного підходу (Б. Ананьєв, Б. Ломов) вважають, що в процесах виховання й освіти в усіх особистостей, які формуються, складаються соціально цінні якості й властивості поведінки й інтелекту, основи світогляду й готовність до праці. На думку Б. Ананьєва [5], вищою інтеграцією суб'єктних властивостей і якостей особистості є творчість, а найбільш узагальненими ефектами – здатності й талант. Б. Ломов [136] відзначає, що людині доводиться виконувати протягом життя багато різноманітних діяльностей, у кожній із яких реалізується певна мета. Але ціль будь-якої окремої діяльності розкриває лише якусь одну сторону спрямованості особистості, що проявляється в цій діяльності.

Найбільш послідовним прихильником спеціального безпосереднього вивчення особистості є В. М'ясищев [161]. Учений характеризує загальну структуру особистості, куди відносить пропорційність, гармонійність, цілісність особистості, її широту й глибину, функціональний профіль. Ця сторона важлива для розуміння таких якостей особистості, як стійкість, наполегливість, витримка, самовладання, чуйність, увага до людини, принциповість, чесність тощо. В. М'ясищев підкреслює самостійність особистості, ступінь якої залежить від рівня, якого досягла людина в процесі розвитку.

Науковий інтерес становить концепція П. Якобсона [274]. Він розглядає повноцінну зрілу особистість, що має вміння зупинити увагу на головному й віддати основну енергію, активність, може творчо ставитись до того,

що її оточує. На думку вченого, для зрілої особистості характерне виражене прагнення до творчості; гарна інтелектуальна активність у постановці й рішенні життєвих і професійних проблем; мобільність здатностей, тобто вміння реалізувати у відповідних діях властиві людині потенції, які вона хотіла б розкрити.

П. Христіанович, обговорюючи питання «ручної праці», наголошує і на вихованні у дітей «ділової здатності», а саме: уміння планувати роботу, дотримуватися певної послідовності при її виконанні, навички й потреби неодмінно закінчувати розпочату справу, здатність підтримувати постійну увагу, зосереджувати думки на своїй роботі [99, с. 16].

Оцінка ділових якостей службовців була запропонована М. Мельниковим у 1909 р. Самі ділові якості не позначалися ним у вигляді якогось переліку. Просто передбачалося, що якщо є успіх у трудовій діяльності, виходить, є й потрібні якості керівника. Перевірка ділових якостей передбачалася не в модельному тесті, а в системі реальних трудових ситуацій. На основі такої «оцінки ділових якостей службовців» (термін М. Мельникова) могли б уводитися премії або відрахування при відхиленні від певних норм [99, с. 185].

В. Русалов вважає, що основними показниками загальної активності людини виступають ритм, швидкість, інтенсивність, пластичність, витривалість тощо. Іншою найважливішою характеристикою є емоційність людини. Емоційність поряд із загальною активністю є однією з найбільш важливих структур особистості [99].

Н. Логінова відзначає, що однією з найбільш важливих якостей у житті людини виступає творчість. Творчість у житті – це такий спосіб вирішення особистістю життєвих задач, що дозволяє індивідові повністю розкрити свої сутнісні сили, справжні людські здатності й зробити свій оригінальний, індивідуальний внесок у цінності суспільства, в удосконалення суспільних і міжособистісних відносин [101].

За останні 10–15 років у вітчизняній психології відбувся потужний прорив у вивченні людини. У своїх дослідженнях Б. Братусь першим у вітчизняній психології розкрив ціннісно-змістовну концепцію особистості людини. Цікавий набір якостей нормального розвитку людини, що розробив учений: здатність до самовіддачі й любові; творчий характер життєдіяльності; потреба в позитивній волі; можливість самопроектування майбутнього; віра в здійснення наміченого; внутрішня відповідальність перед собою й іншими; прагнення до знаходження загального змісту свого життя [115, с. 125].

Є. Головаха припускає, що наявність таких якостей, як соціальна інтегрованість, життєва задоволеність, відсутність тривожності й імпульсивно-

сті, внутрішній контроль, високий рівень мотивації досягнення, є чинником формування оптимальної майбутньої перспективи [101].

Цінним для нашого дослідження є ідеї К. Абульханової-Славської [1]. Вона виділяє такі якості особистості, як управління своїми здатностями, своєчасність, здатність до організації часу, активність, ініціатива, відповідальність, соціальне мислення. К. Абульханова-Славська вважає, що всі ці якості дозволять краще орієнтувати людей у професійному відношенні, вибираючи оптимальний для кожного режим роботи всередині будь-якої професії.

У нашому дослідженні заслуговують на увагу погляди сучасних дослідників близького зарубіжжя. Так, М. Каган [88] відзначає, що спілкування постає сполучною, акумулюючою ланкою в діяльності людини. З точки зору І. Зимньої [81], однією з найважливіших характеристик взаємодії людей у діяльності є активність, тобто кожний із них може різною мірою бути як об'єктом, так і суб'єктом взаємодії. Л. Виготський особливо підкреслює роль творчості у вихованні особистості, тому що «творчість... є нормальним і постійним супутником дитячого розвитку» [42, с. 13].

У книзі дослідників Є. Климова й О. Носкової «Історія психології праці в Росії» [99] згадується про ділові якості людини як суб'єкта праці: формування пізнавальних, виконавчих складових діяльності людини тощо.

Українські дослідники виділяють уміння і якості, необхідні для позитивного результату значущої діяльності. Так, І. Бех [16] виділяє вміння практично реалізувати мету й одержати результат тієї чи іншої дії, а також уміння співпрацювати й досягати згоди з учасниками кооперативної діяльності для досягнення спільної мети. М. Лукашевич [138] вважає, що успіх у професійній кар'єрі залежить від самоосвіти, саморозвитку особистості, тому здійснення програми саморозвитку допоможе наблизити рівень ділових якостей до тих вимог, які необхідні для успішної кар'єри.

Аналіз зарубіжної й вітчизняної психологічної літератури щодо формування ділових якостей показав, що видатні вчені, які досліджують особистість, виділяють якості, що лежать в основі її структури, розглядають ті, що є найбільш сильною характеристикою людей.

Вивчення соціально-економічної літератури показує, що центральною ланкою в ринкових відносинах є ділова людина, іншими словами – підприємець. Проблема ділової людини, вимог до її діяльності, характеристик, властивих підприємницькій діяльності, піднімається в роботах засновників економічної науки А. Сміта і Д. Рікардо. А. Сміт вважає, що ділова людина – це власник, який іде на ризик. Для нього одержання прибутку є компенсацією

за ризик. Ділова людина XVIII ст. – це скоріше людина економічна, ніж моральна.

З погляду Ричарда Катільйона, ділова людина – це людина, що діє в умовах ризику. Французький економіст Ж.-Б. Сей вважав, що важливим для ділової людини є не стільки діяльність в умовах ризику, скільки здатність до ризику. Ризик припускає вибір оптимального рішення й зону найближчої відповідальності при прийнятті рішень.

У Західній Європі в XVIII–XIX ст., відповідно до твердження М. Вебера, ринкові відносини ґрунтувалися на довірі, порядності партнерів, підвищеній вимогливості до себе й інших, почутті обов'язку. Ці якості стали основою ділової етики, етики ділового підприємництва.

Б. Франклін особливо відзначає старанність і помірність, пунктуальність, чесність і справедливість у всіх справах, моторність, а інакше – діловитість людини, яка йде за своїм покликанням, тобто обраною справою, бізнесом – це якості, які допоможуть завоювати положення в житті [253].

Зміни в соціально-економічному житті XIX ст. спричинили появу нових уявлень про ділову людину. Ризик, організаторські здібності й відповідальність були основними якостями характеру ділової людини, які виділяли економісти XIX ст. Так, Р. Уокер відзначає роль організаторських здібностей, завдяки яким ділова людина дістає прибуток.

Інший аспект новизни в підприємницькій діяльності виділений уже в XX ст. Характерними якостями ділової людини XX ст. є енергійність, ініціатива, новаторство. Д. Макллеланд на перше місце висуває таку якість, як енергійність. А. Шапіро, Й. Шумпетер вважають, що ділова людина – насамперед новатор. Роль ділової людини носить творчий характер, оскільки передбачає створення нового ринку, координацію нових потреб і нового виробництва. Б. Шефер, поряд із організаторськими здібностями, особливо підкреслює роль відповідальності за розпочату справу.

Сучасні зарубіжні дослідники П. Дж. Мейер, Р. Слекта стверджують, що дефіцит сучасного суспільства – в добре підготовлених кадрах. На думку дослідників, людина тільки в тому випадку вирішить усі свої проблеми, якщо на чолі нашого суспільства будуть стояти розумні, креативні ділові люди. Ті ділові люди, які здатні, виявивши волю й мужність, вийти вперед, прийнявши зміни, допомогти навколишнім змінити себе відповідно до нових умов, можуть стати ефективними керівниками [151].

М. Вудкок, Д. Френсіс [41] вважають, що сучасне суспільство має потребу в ділових людях, здатних приймати рішення й відповідати за устрій власного життя. Ділова людина, яка бажає бути сильною й активною, по-

винна встановлювати й регулярно уточнювати особисті й професійні цілі. На думку дослідників, підтримка свого постійного росту й розвитку стає необхідністю для кожної ділової людини.

Вітчизняний дослідник О. Омаров характеризує підприємців як ініціативних, творчих, організованих, упевнених у собі, відповідальних і порядних людей, здатних практично реалізовувати складні ідеї, рішення, узяти на себе ризик, пов'язаний із їхньої реалізацією.

Отже, у концепціях вищезазначених економістів і соціологів розглядається значущість проблеми формування ділових якостей особистості.

Розглянемо проблему формування ділових якостей особистості в педагогічній практиці. У школах епохи Відродження приділяли велику увагу підготовці молодого покоління до трудової діяльності, прагнули виховати в учнях практичність, працьовитість, працездатність, відповідальність, самостійність мислення, творчість та активність.

Свої уявлення про підготовку учнів до життя, виховання необхідних якостей у праці втілив у своїй школі Л. Толстой [233]. Зокрема, мислитель закликав розвивати в дітей наполегливість, вимогливість до себе й оточення, звичку покладатися на себе, самостійність мислення, працездатність.

Практично ті ж вимоги до школи висував і Дж. Дьюї. Школа не повинна випускати людей «умілих» лише в навчанні, але не готових до самореалізації в суспільстві. Навчальна задача, на думку вченого, повинна розглядатися як життєво важлива проблема, у рішенні якої формуються особистісні, ділові якості й загальнокультурний досвід учнів.

Завдання формувати конкурентоспроможну особистість старшокласника з розвинутими діловими якостями є сьогодні соціальним замовленням українського суспільства загальноосвітнім навчальним закладам. Це завдання підтверджується державними документами: «Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті» (№ 347/2002 від 17 квітня 2002 р.), Законами України «Про загальну середню освіту» (№ 651-XIV від 13 травня 1999 р.), «Про професійно-технічну освіту» (№ 103/98-вр від 10 лютого 1998 р.) тощо.

«Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті» конкретизує завдання освіти й наголошує на «… формуванні особистості, здатної до творчої праці, професійного розвитку, конкурентоспроможної на ринку праці, розвитку економічної освіти дітей та молоді» [164]. У Законі України «Про загальну середню освіту» одним із основних завдань є формування особистості учня, розвиток його якостей, підготовка учнів до подальшої трудової діяльності [78]. Закон України «Про професійно-технічну освіту»

спрямований на «…задоволення потреб економіки країни у кваліфікованих і конкурентоспроможних на ринку праці робітниках; формування в особистості професійних знань, умінь, навичок, якостей особистості з метою створення умов для їхньої професійної діяльності» [80].

На сьогодні в Україні існують освітні заклади, де робота з формування ділових якостей старшокласників ведеться з використанням досягнень психолого-педагогічної науки. Із цих позицій, на наш погляд, актуальною є діяльність Донецького бізнес-ліцею. Програма підготовки учнів ліцею до підприємницької діяльності має на меті розвиток у кожного ліцеїста підприємницьких здібностей, високих моральних ділових якостей, практичної готовності до заняття бізнесом. В основі реалізації програми лежить модель випускника бізнес-ліцею, яка включає духовні цінності, значущі для українського підприємця, національні та громадянські цінності, найважливіші для здійснення діловою людиною своїх функцій, уміння випускника ліцею як дослідника сфери підприємництва, готовність до створення власної справи, найсуттєвіші риси характеру випускника як творчої, вольової та інтелектуально розвиненої особистості, високий рівень фізичного розвитку. Набуття старшокласниками уявлень про сучасний бізнес та його організацію, розвиток підприємницьких і ділових якостей забезпечується засобами ділових ігор («Створення малого підприємства», «Як заробити собі на життя», «Бюджет родини»), зустрічами з відомими бізнесменами, фінансистами, екскурсіями до наукових установ, фірм, банків тощо. Освоєння знань з організації бізнесу, участь у регіональних і міжнародних проектах допомагають формувати такі якості, як заповзятливість, відповідальність, практичність, цілеспрямованість.

Донецька гімназія № 92 бере активну участь у проектах з питань соціального розвитку особистості, політичної свідомості, патріотизму, ділової активності, що розвивають в учнів інтелектуальність, творчість, здатність до самооцінки, комунікативність, діловитість. Гімназія має партнерські зв'язки з Корпусом Миру США, Американськими Радами та Посольством Франції в Україні, що дає учням вдосконалювати мовні навички, розширювати світогляд, налагоджувати ділові стосунки, брати участь у міжнародних проектах.

Організація професійної підготовки учнів 10–11 класів та формування ділових якостей учнів Часовоярської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 15 Артемівської міської ради відбувається через вивчення факультативних курсів, підтримку зв'язків із базовим підприємством міста ВАТ «Часовоярський вогнетривний комбінат».

Горлівський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 25 – Багатопрофільний ліцей «Успіх»» готує своїх вихованців до змін, розвиваючи такі якості, як мобільність, динамізм, конструктивність, толерантність, творчість, комунікативність. Цьому сприяють проектна діяльність, вивчення спецкурсів, проведення занять у літніх школах («Школа лідерів шкільного учнівського самоврядування», «Крок до профілю», «Майбутні дослідники»).

Викладання предмета економіки в 10 класі та спецкурсу «Ділова активність» у Ясинуватській загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів № 6, участь у міжнародному українсько-британському проекті «Навчання ділової активності учнів загальноосвітніх навчальних закладів» допомагає формувати в учнів такі необхідні якості для будь-якої діяльності, як творчість, мобільність, самостійність, ініціативність, комунікативність, діловитість.

Функціонування в одеському економічному ліцеї трьох профільних напрямів, спеціальних курсів з міжнародної економіки, інституційних та економічних основ Євросоюзу, маркетингу, реклами, паблік рілейшнз, основ підприємницької діяльності допомагає не тільки формувати ділові якості школярів, але й вчить налагоджувати ділові стосунки в подальшій професійній діяльності.

Вихованню громадянина, здатного адаптуватися до життя в умовах ринкової економіки та поповнення творчого інтелектуального потенціалу держави, сприяють інноваційні форми роботи в ліцеї № 11 м. Кременчука. З метою виховання якостей, інтелектуальних здібностей у ліцеї працюють дискусійний, інтелектуальний клуби, клуби правових знань, юних журналістів. Інтелектуальні конкурси профільного спрямування, захисти проектів допомагають у становленні старшокласника як ділової особистості.

Вивчення педагогічної практики названих закладів показало, що в них створюються й успішно реалізуються різні моделі навчання та виховання учнів, використовуються сучасні методи й форми щодо формування ділових якостей старшокласників, але робота не носить комплексного характеру.

У зарубіжній загальноосвітній школі склався значний досвід щодо формування ділових якостей в учнів старшої школи. Формування підприємницьких кадрів із розвинутими діловими якостями в Німеччині здійснюється через професійні школи, у яких учні навчаються за більш складною програмою (рік відводиться на практику) після закінчення повної школи. Після цього молодь одержує посвідчення керівника підприємства.

У трудовій підготовці й формуванні ділових якостей школярів у ФРН в останні роки йдеться про розробку концепції, що дозволяла б не тільки

опанувати прийоми трудової діяльності, економічні знання, але й виховувати громадянське почуття відповідальності за збереження навколишнього середовища. Підготовка учнів щодо освоєння робочих спеціальностей здійснюється на робочих місцях. Безсумнівно, що цей досвід німецьких педагогів для українських шкіл дуже актуальний.

У Франції шкільна підготовка учнів до життя й праці відбувається завдяки впровадженню нових курсів, створених на основі інтеграції навчальних дисциплін. Так, наприклад, ще в 80-ті рр. минулого сторіччя ряд предметів природничо-наукового циклу стали викладати в комплексах «економічні дисципліни», «економічні й гуманітарні дисципліни».

Заслуговує на увагу досвід підготовки учнів до життя й праці в умовах ринку у Великобританії. Із множини факторів, що сприяють формуванню ділових якостей англійських школярів, особливо цікавим є формування культури підприємництва. На практиці підприємництво розглядається як набір якостей особистості (прагнення до досягнення певної мети, самостійність мислення, творчість, здатність іти на ризик) і як уміння розробити проект і створити міні-підприємство. Після закінчення школи учні повинні вміти застосовувати знання й навички на практиці, приймати рішення, планувати, творчо підходити до будь-якої справи, вивчати й пізнавати себе.

У Швеції проводиться політика, що стримує появу молоді на ринку праці до освоєння тієї або іншої спеціальності. Швеції вдалося охопити всіх 16-літніх учнів навчанням у старших класах загальноосвітньої школи, де вони освоюють робочі спеціальності, одержують економічну підготовку. Навіть якщо школи направляють учнів на тривалий період на підприємства або ферми, наполягають, щоб і там навчанням дітей керували педагоги.

Формування ділових якостей у старшокласників США відбувається як у процесі трудового навчання, так і за допомогою спеціальних дисциплін. Школярі вчаться досліджувати виробничо-економічні ситуації й технологічні процеси, виявляти проблеми, шукати шляхи їхнього оптимального вирішення. Майбутні працівники повинні бути здатними до самостійного подолання труднощів із найменшими фінансовими, трудовими витратами часу, уміти ефективно взаємодіяти з партнерами, вести переговори для досягнення взаємовигідної угоди, виконувати при необхідності ризиковані дії й правильно оцінювати шанси на успіх, відповідально ставитися до якості й результатів своєї праці. Ділова людина в США – людина, яка володіє управлінськими, професійно-етичними навичками, здатністю до аналізу, узагальнення й ризику.

У Китаї донедавна вся увага була зосереджена на передачі якомога більшої кількості складних теоретичних знань. Однак при цьому не враховувалися інтереси тих учнів, які після закінчення школи потрапляли у світ праці. У результаті реформи основної освіти з третього класу початкової школи введений курс «Комплексна практична діяльність» як обов'язковий предмет. Новий курс має на меті підготовку учнів до життя, допомагає розвивати діловитість, практичність, компетентність тощо. Він містить у собі такі напрями: навчання елементів дослідження за темами «природа», «суспільство», «власне життя учнів»; соціальна практика; вивчення інформаційних технологій; трудове й професійне навчання. Завдяки цьому нинішня реформа персоніфікує дух часу й має глобальне значення.

У японській моделі підготовки молоді до життя й праці своя специфіка. Професійне навчання починається в середніх класах шкіл другого ступеня. Поряд із загальноосвітніми предметами школярі вивчають спеціальні дисципліни. Школи мають свої навчальні ферми, де старшокласники проходять практику, знайомляться з технологією виробництва, з методами ведення господарства. Учні одержують спеціальні домашні завдання, розробляють проекти, які допомагають опанувати навички керування в майбутньому. Школи Японії мають на меті підготувати самостійних, заповзятливих людей.

У Польщі у формуванні ділових якостей і вихованні учнів особливо цікава діяльність учнівських кооперативів та інших об'єднань школярів. Основна мета шкільних кооперативів – навчити молодь колективним способам діяльності й господарювання. Школярі одержують практичні навички підприємницької діяльності, у них з'являється відповідальність за результати своєї праці, вони пізнають ціну грошей, вчаться планувати витрати, вивчати попит, освоювати прийоми раціонального розподілу бюджету, співвідносити свої інтереси з можливостями як власними, так і родини.

Перехід країни до ринкової економіки відбувається й у Болгарії. У країні впроваджується перший досвід виробничого навчання сільських школярів в умовах кооперативних, приватних і державних сільськогосподарських підприємств. Виробничу практику багато старшокласників проходять на приватних фермах. Гарні результати дає робота учнів у господарствах (на фермах) своїх батьків. Сприятливий фактор – трудові традиції родини.

Отже, трудова підготовка й формування ділових якостей старшокласників у різних країнах має свої особливості. Аналіз зарубіжного досвіду показав, що освітні установи та організації здійснюють істотний внесок у розвиток особистості й формування ділових якостей молодої людини, тому до-

свід роботи зарубіжних шкіл буде корисним й актуальним для вітчизняних навчальних закладів.

Узагальнення поглядів філософів і педагогів, психологів, соціологів і економістів, досвіду вітчизняних і зарубіжних шкіл з проблеми досліджуваного феномена представлені в Табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Узагальнені результати досліджень з проблеми формування ділових якостей особистості

Напрями дослідження	Основні положення дослідження	Визначені якості ділової людини
1	***2***	***3***
Філософські дослідження Л. Бруні Г. Гребеньков Демокрит Дж. Д'юї І. Єрмаков Ж.-П. Кантен А. Камю М. Монтень Л. Монтеск'є Т. Мор Дж. Море Е. Муньє Платон Ж.-П. Сартр Г. Сковорода Сократ Р. Соломон Л. Сохань І. Франко М. Шелер К. Ясперс та ін.	– якості людей спричиняються «небом» і за природою є добром, їх лише слід неухильно вдосконалювати; – якості можна розкрити в безпосередньому контакті з іншими людьми; – кращі людські якості розкриваються в діяльності; – людина – суб'єкт творчої діяльності; – усяка шляхетна справа пов'язана з ризиком; – природні умови впливають на виховання ділових якостей особистості; – сприятливі суспільні умови сприяють розвитку кращих якостей; – специфічність людини – у її постійній «націленості» на майбутнє; – людська особистість є внутрішнім носієм людських якостей, їхньою концентрацією та дієвим джерелом; – особистість перебуває в постійному творчому становленні – «навчання за допомогою дії» формує ділові якості особистості; – чесна праця постає основою людської гідності; – праця приносить внутрішнє задоволення і душевний спокій, є обов'язковою умовою самореалізації людини	• розсудливість, • відповідальність, • чесність, • інтелектуальність, • якість людської волі, • працьовитість, • практичність, • дисциплінованість, • організованість, • індивідуальна кмітливість, • творчість, • войовничість, • волелюбність, • самостійність, • справедливість, • мудрість, • раціональність, • волевиявлення, • здатність до самоорганізації, • сила, • гуманність
Педагогічні дослідження Д. Алфімов В. Андрєєв П. Блонський Дж. Гілмор С. Гриншпун З. Гіптерс Ю. Калугіна	– одна із цілей виховання – управління людини собою; – задача виховання – виховання джентльмена, який вміє «вести свої справи розумно й завбачливо»; – існування людей повинно підтримуватися особистою працею; – праця вчить нехтувати словами, відірваними від справи;	• заповзятливість, • спритність, • працьовитість, • вправність, • кмітливість, • мудрість, • помірність, • мужність, • справедливість,

Продовження Табл. 1.1

1	*2*	*3*
П. Керженцев Я. Коменський В. Кремень Л. Лепелетьє Дж. Локк А. Макаренко І. Мангутов Л. Михальова Р. Оуен І. Песталоцці О. Полякова В. Помелов Ж.-Ж. Руссо О. Селезньова В.Сухомлинський Л. Уманський К. Ушинський Л. Фуксон В. Хмелько Н. Чабан Б. Швальбе та ін.	– поєднання навчання із продуктивною ремісничою працею – єдиний засіб для формування всебічно розвинених людей; – виховання в людині єдності думок, слів і дій; – мета виховання – підготовка всебічно розвинених людей	• самовладання, • витривалість, • готовність принести користь, • доброзичливість щодо інших людей, • охайність, • акуратність, • ввічливість, • дисциплінованість, • чесність, • точність, • самостійність, • рішучість, • незалежність, • цілеспрямованість, • наявність певних, стійких переконань, • ідейність, • принциповість, • гуманність, • відповідальність, • почуття власного достоїнства, • розум, • розважливість, • енергійність, • наполегливість, • працездатність, • напористість, • звичка до вольової напруги, • почуття обов'язку й честі, • організаційні • навички, • стійкість, • ініціативність, • організованість, • щиросердність, • духовність, • сердечність, • людяність, • вимогливість до себе, • впевненість, • професійна компетентність, • професійна придатність, • комунікативність, • раціональність

Продовження Табл. 1.1

1	*2*	*3*
Психологічні дослідження К. Абульханова-Славська І. Бех Р. Кеттел Є. Климов Д. Леонтьєв Н. Логінова М. Лукашевич А. Маслоу В. М'ясищев Г. Олпорт С. Рубінштейн Б. Скіннер Е. Фромм П. Христіанович та ін.	– ідея детермінації розвитку особистості змістилася на ідеї самодетермінації, саморозвитку, самобудівництва, самоактуалізації; – головна задача психології – пояснення унікальності індивідуума; – якості особистості пояснюють стійкість поведінки людини в часі й у різних ситуаціях; – особистість на одну третину визначається генетикою й на дві третини – впливом оточення; – творчість є найбільш сильною характеристикою людей; – основою й головною умовою розвитку сучасної людини є ринкова орієнтація	• здатність до децентрації, самовіддачі й любові, • потреба в позитивній волі, • здатність до вільного волевиявлення, • можливість самопроектування майбутнього, • віра в здійснення наміченого, • внутрішня відповідальність перед собою й іншими, • комунікативність і впевненість у собі, • творчість, • гуманність, • управління своїми здібностями, • своєчасність, • здатність до організації часу, • активність
Соціально-економічні дослідження М. Вебер М. Вудкок Р. Катільйон П. Дж. Мейер О. Омаров Ж.-Б. Сей Р. Слекта А. Сміт Р. Уокер Б. Франклін Д. Френсіс А. Шапіро Й. Шумпетер	– ділова людина – це скоріше людина економічна, ніж моральна; – ділова людина має бути неординарною особистістю; – ділові якості допоможуть завоювати положення в житті; – ділова людина має діяти згідно з моральними нормами в ім'я процвітання діяльності своєї професії; – моральні вимоги до діяльності ділової людини; – підтримка свого постійного росту й розвитку стає необхідністю для кожної ділової людини	• здатність до ризику, • відповідальність, • організаторські здібності, • довіра, • порядність, • підвищена • вимогливість до себе й інших, • самостійність, • прагнення до утвердження нового, до волі, • старанність, • помірність, • пунктуальність, • чесність, • справедливість, • висока професійна етика, • діловитість, • професіоналізм, • моральність, • новаторство, • творчість, • енергійність, • ініціативність

Закінчення Табл. 1.1

1	*2*	*3*
Практика вітчизняних загальноосвітніх шкіл Донецький бізнес-ліцей Донецька гімназія № 92 Горлівський НВК № 25 Ясинуватська ЗОШ № 6 та ін.	– проведення ділових ігор, зустрічей із відомими бізнесменами, фінансистами, екскурсій до наукових установ, фірм, банків тощо; – участь у регіональних і міжнародних проектах; – вивчення факультативних курсів, підтримка зв'язків із базовими підприємствами; – проведення занять зі старшокласниками в літніх школах; – участь у дискусійних, інтелектуальних клубах, клубах правових знань, юних журналістів	• заповзятливість, • відповідальність, • практичність, • цілеспрямованість, • інтелектуальність, • творчість, • здатність до самооцінки, • комунікативність, • діловитість, • мобільність, • динамізм, • конструктивність, • толерантність, • самостійність, • ініціативність
Практика зарубіжних загальноосвітніх шкіл Німеччина ФРН Франція Великобританія Швеція США Китай Японія Польща Болгарія	– навчання в професійних школах за більш складною програмою (один рік практики); – підготовка учнів до освоєння робочих спеціальностей здійснюється на робочих місцях; – упровадження нових курсів, створених на основі інтеграції навчальних дисциплін; – уміння створювати проект і мініпідприємство; – освоєння робочих спеціальностей, одержання економічної підготовки; – розв'язання виробничо-економічних ситуацій і технологічних процесів, виявлення проблем, пошук шляхів їхнього оптимального вирішення; – уведення курсу «Комплексна практична діяльність» як обов'язкового предмета з третього класу; – вивчення спеціальних дисциплін, проходження практики в навчальних фермах; – діяльність учнівських кооперативів та інших об'єднань школярів; – сприятливий фактор у формуванні ділових якостей учнів – трудові традиції родини	• здатність до аналізу, узагальнення й ризику, • здатність до самостійного подолання труднощів із найменшими фінансовими, трудовими, витратами часу, • уміння ефективно взаємодіяти з партнерами, вести переговори для досягнення взаємовигідної угоди, виконувати при необхідності ризиковані дії й правильно оцінювати шанси на успіх, відповідально ставитися до якості й результатів своєї праці, • діловитість, • практичність, • компетентність, • самостійність, • заповзятливість, • управлінські якості, • професіоналізм

Аналіз наукової літератури та педагогічної практики переконує, що формування ділових якостей – це важливе завдання в практиці виховання особистості учня. Безперечно, для того щоб цілеспрямовано працювати в

цьому напрямі, педагогам насамперед необхідно знати, що являють собою ділові якості особистості, у чому їхня сутність і структура.

1.2 Сутність і структура ділових якостей особистості

У співвіднесенні з логікою нашого дослідження й поставлених задач, у цьому параграфі ми розглянемо експлікацію філософсько-психолого-педагогічних категорій «особистість», «діловий», «властивість», «здатність», «якість», «ділова людина», обґрунтуємо нашу позицію в теоретичному осмисленні феномена «ділові якості особистості», визначимо критерії, показники й рівні сформованості ділових якостей старшокласників.

У філософській і психолого-педагогічній літературі існує багато різних підходів до визначення поняття «особистість». Це положення підтверджується тим, що ще в 1937 р. Гордон Олпорт [277] нарахував 50 визначень особистості, почерпнутих із філософії, теології, юриспруденції, соціології й психології, а сучасна наука нараховує їх уже більше 80.

Л. Раппопорт розглядає такі приклади визначень особистості [2]:

– «Під особистістю розуміється сукупність тих відносно стійких властивостей і схильностей індивіда, які відрізняють його від інших» (І. Сарноф, 1962);

– «Можна дійти висновку, що особистість – це комплексна гіпотетична конструкція: гіпотетична тому, що ми створюємо її на підставі спостережень за поведінкою індивіда, комплексна – в силу припущення про те, що вона складається з більш дрібних складових – властивостей, потреб, Я, его, суперего тощо» (Е. Богман, Г. Уелш, 1964);

– «Особистість може бути визначена як комбінація всіх відносно стійких індивідуальних розходжень, що піддаються вимірюванню» (Д. Бірн, 1966);

– «Життя індивіда в першу чергу є пристосуванням до звичаїв і стандартів, що традиційно передаються у суспільстві з покоління в покоління. З моменту народження традиції формують його досвід і поведінку» (Р. Бенедикт);

– «Саме в індивідуальних розходженнях ми знаходимо логічний ключ до проблеми особистості. Отже, особистість індивіда являє собою унікальний набір його властивостей" (Дж. Гілфорд).

Щоб скласти уявлення про різноманіття значень поняття «особистість», звернемося до поглядів й інших визнаних теоретиків у світі науки. Наприклад, Карл Роджерс [209] описував особистість у термінах самості: як

організовану, довгострокову сутність, що сприймається суб'єктивно, складову власне серцевини наших переживань. Гордон Олпорт [277, с. 273] визначав особистість як те, що індивідуум являє собою насправді – внутрішнє щось, що детермінує характер взаємодій людини зі світом. А в розумінні Еріка Еріксона [252, с. 215] індивідуум протягом життя проходить через ряд психосоціальних криз, і його особистість з'являється як функція результатів кризи. Джордж Келлі [252, с. 32] розглядав особистість як властивий кожному індивідуумові унікальний спосіб усвідомлення життєвого досвіду. Зовсім іншу концепцію запропонував Реймонд Кеттел [278, с. 307], на думку якого ядро особистісної структури утворюється шістнадцятьома вихідними рисами. Р. Мейлі відзначає, що за поняттям «особистість» стоїть сукупність психічних якостей, що характеризує кожну конкретну людину, де б вона не перебувала – на вулиці, на роботі або під час відпочинку [9, с. 182]. Нарешті Альберт Бандура [252, с. 374] розглядав особистість у вигляді складного патерна безперервного взаємовпливу індивідуума, поведінки в ситуації. Настільки явна несхожість наведених концепцій недвозначно показує, що зміст особистості з позиції різних теоретичних поглядів набагато більш багатогранний, ніж представлений у первісній концепції «зовнішнього соціального образу». Вона несе в собі щось більш важливе, істотне й постійне.

У вітчизняній філософській і психологічній літературі проблемі визначення особистості завжди приділялася велика увага. Наведемо визначення цього поняття, які знаходимо в наукових працях вітчизняних філософів і психологів:

– «особистість – суб'єкт суспільної поведінки й комунікацій. Особистість є суспільним індивідом, об'єктом і суб'єктом історичного процесу, тому в характеристиках особистості найбільш повно розкривається суспільна сутність людини, що визначає всі явища людського розвитку» (Б. Ананьєв [5]);

– «особистість є продуктом і регулятором діяльності. Чим яскравіші види діяльності, тим продуктивніше розвивається особистість» (Л. Виготський [44], Е. Ільєнков [84], М. Каган [88], Е. Маркарян [145], С. Рубінштейн [211]);

– «особистість є особливим органом у структурі психіки індивіда, відповідальним за прийняття рішень і їхнього наслідку" (О. Дусавицький [67]);

– «особистість є не що інше, як самодіяльна особина зі своїм психічним укладом і з індивідуальним ставленням до навколишнього світу» (В. Бехтерєв [101, с. 16]);

– «особистість – це універсальне поняття, що характеризує людину загалом, але головним чином як члена суспільства, з боку її суспільних від-

носин, що становлять основний соціальний зміст людини» (О. Ковальов [101], В. М'ясищев [161]);

– «особистість є продуктом і суб'єктом суспільних відносин. Поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси. Особистість – людський індивід як продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування й пізнання, детермінований конкретними умовами життя суспільства» (І. Кон [103]);

– «особистість людини – найбільш узагальнена система її життєдіяльності» (Б. Коссов [111]);

– «особистість – це індивід, що визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до соціального ладу, до задач колективу, до долі іншої людини» (П. Кряжев [121]);

– «особистість – система, для виховання й розвитку якої важливим є становлення її цілісності через підсистему діяльності, підсистему потреб, підсистему здатностей і свідомості» (Л. Станкевич [124]);

– «особистість це є цілісність, обумовлена генотипічно: особистістю не народжуються, особистістю стають. Особистість є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини» (О. Леонтьєв [131]);

– «особистість – людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання й об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою й здатністю до трудової діяльності» (А. Петровський [184]);

– «особистість – людина як носій свідомості» (К. Платонов [189]);

– «особистість – це психічна, духовна сутність людини, що виступає в різноманітних узагальнених системах якостей: сукупність соціально значущих властивостей людини; система відносин до світу й зі світом, до себе й із самим собою; система діяльності, здійснюваних соціальних ролей, сукупність поведінкових актів; усвідомлення навколишнього світу й себе в ньому; система потреб; сукупність здатностей, творчих можливостей; сукупність реакцій на зовнішні умови тощо» (Г. Селевко [216, с. 5–6]);

– «особистість – це людина як носій сукупності психічних властивостей і якостей, що визначають соціально значущі форми діяльності й поведінки» (К. Шорохова [230]).

В «Енциклопедії загальної і соціальної психології» зазначено: «Особистість – індивід як суб'єкт соціальних відносин, соціально значущої діяльності, носій соціально значущих якостей» [71, с. 197].

У «Психологічному енциклопедичному словнику» міститься таке визначення поняття: «Особистість – індивідуум, що пройшов у своєму розвитку

необхідні ступені соціалізації й набув здатності бути суб'єктом соціальних відносин, необхідних психологічних, світоглядних, діяльнісних якостей для того, щоб активно проявляти себе в різноманітних сферах соціального життя» [12, с. 115].

У «Великій сучасній педагогічній енциклопедії» слово «особистість» тлумачиться як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності [181, с. 281].

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що жодне визначення не може дати вичерпного уявлення про особистість, але кожне з них висвітлює певні сторони явища. Використання безлічі різноманітних визначень розширює й поглиблює наше розуміння особистості. Такий підхід був названий Дж. Келлі [252, с. 134] конструктивним альтернативізмом. Відповідно до нього, ніяка точка зору не має переваг перед іншими; необхідна розмаїтість підходів, оскільки кожний із них подає нову інформацію, що дозволяє наблизитися до розуміння особистості.

Отже, виходимо з того, що *особистість* – це синтез усіх характеристик індивідуума в унікальну структуру, що визначається й змінюється в результаті адаптації до постійно мінливого середовища.

Розглянемо сутність понять «властивість», «здатність», «якість». У психологічній літературі ці поняття у зв'язку з поняттям особистості часто вживаються як синоніми. У літературі й у повсякденному житті нерідко говорять про нахили, риси, якості або властивості особистості. Так, М. Левітов підкреслює, що термін «якість» і «властивість» більш припустимі для визначення своєрідності особистості, «однак у них немає специфічного характерологічного відтінку, пов'язаного з тим, що можна назвати «рельєфом» особистості, тобто виділенням її стрижневих рис», тому, описуючи особистість, автор закликає користуватися термінами «риса» і «прояв» [129].

У динамічній структурі особистості К. Платонов поняття «властивість», «здатність», «якість» розрізняє й у кожне з них вкладає свій особливий зміст. «Властивість – це найбільш широке поняття, це щось властиве особистості, її риса..., що обумовлює її подібність або відмінність з іншими особистостями. Здатність – це така властивість, що відрізняє певну особистість або певний тип особистостей від інших. Можна сказати й так: здатність особистості – це її індивідуальна властивість або їхня сукупність. Якість – це найбільш істотна властивість, що дає особистості визначеність» [189, с. 187]. Отже, якості особистості – узагальнені властивості особистості.

Властивість, як відомо, є проявом певної сторони того або іншого предмета при взаємодії з іншими. У такому прояві виявляється внутрішній зміст предмета, що розкриває його якісну визначеність [152, с. 144–145].

Властивість, за визначенням С. Рубінштейна, – це здатність індивіда на певні об'єктивні впливи закономірно відповідати певними діяльностями. Властивостями особистості можуть виступати лише такі прояви, які «обумовлюють суспільно значущу поведінку або діяльність людини» [211, с. 129].

У «Філософському енциклопедичному словнику» зазначається: «Властивість (грец. *idion*; лат. *proprium*) – те, що властиво якому-небудь предмету й характеризує його само по собі, а не говорить про його відношення з деякими іншими об'єктами» [242, с. 756].

Поняття «здатність» в «Енциклопедії загальної й соціальної психології» трактується як «сукупність вроджених анатомо-фізіологічних і набутих регуляційних властивостей, які визначають психічні можливості людини в різних видах діяльності» [71, с. 433]. М. Лейтес характеризує здатності як властивості особистості, від яких залежать можливості здійснення й ступінь успішності діяльності [130, с. 18]. Д. Леонтьєв характеризує здатності як властивості індивіда, сукупність яких спричиняє успішність виконання деякої діяльності [101, с. 215].

Поняття «якість» у філософському плані розуміється як «категорія, що відображає істотну визначеність речей і явищ реального світу» [242, с. 365]. За Р. Кетеллом [252], якістю особистості називається довгостроково існуюча характеристика, що проявляється послідовно в поведінці індивіда в широкому спектрі різних ситуацій. Якість характеризує поведінку людини в більшому або меншому ступені. Говорячи про особистісну якість, ми співвідносимо її з границями прояву цієї якості у різних людей – від досить вираженого прояву до досить малого. За визначенням О. Уйомова [237, с. 85], вона є різновидом властивості й пов'язана з предметом як цілим, охоплює його повністю й невіддільно від нього, змістовно відбиваючи результат процесу виховання особистості в певний момент життєдіяльності. Відповідно до концепції Є. Махлаха, під якістю розуміється узагальнене відношення, що служить соціальним задачам, у структуру яких включаються ті зовнішні вимоги (педагогів, батьків, товаришів та ін.), які висуваються до такого роду відносин людей і проявляються в способах поведінки, спілкування, зовні виражаючись у системі вмінь [149]. У роботах Л. Божович якості визначаються як «результат засвоєння дитиною існуючих у певному суспільстві норм поведінки» [21]. За своєю психологічною природою вони є ніби синтезом, сплавом специфічного для конкретної якості мотиву й специфічних для нього форм і способів поведінки. Таке трактування якостей особистості збагатило теорію, вивело її на взаємозв'язок мотивів зі способами поведінки й підвело до розуміння й вивчення якостей у зв'язку з діяльністю. У руслі цього напряму

лежить і визначення Т. Коннікової: «Будь-яка якість особистості являє собою єдність стійкого мотиву й відповідного йому способу діяльності» [105]. М. Шилова розглядає якість як результат та узагальнене вираження стійких відносин особистості, її діяльності й поведінки [267, с. 22]. Цікаве визначення Л. Кудряшової, що характеризує якості як «найбільш узагальнені й стійкі параметри особистості, так чи інакше присутні в усіх видах діяльності, у які ця особистість включена» [122].

Л. Божович стверджує, що кожна якість, обрисовуючи одну зі сторін особистості, поза нею загалом не існує. Отже, в людині якості не ізольовані, а перебувають у взаємозв'язку [21]. М. Левітов говорить про те, що існують різні види взаємозв'язку між якостями, що мають істотне значення для структури особистості. Є родинні або близькі якості, які відносяться до однієї категорії й звичайно одне підсилює інше. Між якостями може бути відношення причинного зв'язку. Розрізняються якості й за ступенем спільності. Так, до широкої якості можуть відноситися більш вузькі. Одні якості звичайно домінують, прояв же інших не виражений так яскраво [129].

Отже, усі розмежування між поняттями: «якість», «риса», «здатність», «властивість», безсумнівно, відносні й умовні, однак ми фіксуємо на них увагу для того, щоб визначити місце ділових якостей у структурі особистості.

Спираючись на наведені вище теоретичні положення, під *якістю особистості* ми будемо розуміти узагальнені властивості особистості, що перебувають у взаємозв'язку й від яких залежать можливість здійснення й ступінь успішності певного виду діяльності.

Успішність будь-якої діяльності, самореалізація особистості в соціумі багато в чому залежать від того, наскільки сформовані необхідні для цього якості. Ефективність будь-якої діяльності обумовлюється схильністю особистості до цього виду діяльності (вихідною структурою особистості), розвитком специфічних особистісних якостей [92]. У науці немає однозначного терміна для визначення якостей, пов'язаних із професійною діяльністю. Різні автори називають «професійні», «професійно-значущі», «професійно-ділові» якості. Різний і ступінь «прихильності» цих якостей до певної професії. Л. Михальовою виділені три основні тенденції в розумінні цього питання [157]. Перша визначає професійні якості як властивості особистості, необхідні в конкретній професійній діяльності. Так, В. Кунтиш, вивчаючи розвиток професійних якостей інженера-педагога у студентів технічних вузів, виділяє три групи якостей відповідно до вимог професіограми: якості необхідні, відносно необхідні й бажані для цієї професії [125, с. 58].

Прихильники другого напряму відзначають, що не може бути отриманий список якостей спеціаліста, котрі повинні лежати в основі ефективності його діяльності й не залежати від специфіки тих або інших виробничих систем, у які цей спеціаліст включений. На цьому заснований аналіз якостей, що припускає включення аналізу конкретних ситуацій (наприклад, управлінських). Третій напрям розглядає ділові якості як прояв психологічних особливостей особистості, необхідних для досягнення ефективності в професійній праці як такій. Вивчаючи сутність ділових якостей, Л. Михальова відзначає їхню найважливішу характеристику – поліпрофесійність (застосовність однієї групи якостей для багатьох професій). Причому, якщо професійно-значущі (професійно-ділові) якості більшою або меншою мірою пов'язані з певною професійною діяльністю, то ділові якості не мають такої прямої залежності. Цю характеристику заклали й ми в основу дослідження сутності ділових якостей особистості.

Визначення сутності поняття «ділові якості» неможливе без оволодіння поняттям «діловий». У тлумачних словниках «діловий» трактується як:

– добре підготовлений, досвідчений, працьовитий [28, с. 227];

– розумний, діловий, той, що знає справу; який стосується до суспільної, службової діяльності, роботи [171, с. 155].

Розглядаючи поняття «ділові якості особистості» в контексті нашого дослідження, ми не можемо не зупинитися на віднесенні цього поняття до поняття «ділова людина». Поняття «ділова людина» Н. Чабан розглядає в трьох основних аспектах. Це, по-перше, особистість узагалі, з набором певних рис, якостей, способів поведінки, що проявляються в повсякденному житті та діяльності; по-друге, представник соціальної самореалізації людства, пов'язаної з функціонуванням націй і народностей у суспільно-політичному житті; по-третє, професіонал та спеціаліст у виробничій сфері [255, с. 43].

Поняття «ділова людина» насамперед пов'язується з особистістю, якій властиві специфічні утворення, що обумовлюють способи взаємодії ділової людини з навколишнім середовищем і проявляються в її поведінці за будь-яких умов та обставин. Такий підхід знайшов відображення передусім у працях західноєвропейських та американських учених. Традиційно ділову людину розглядали як виконавця певних функцій, тому значну кількість зарубіжних праць присвячено характеристикам поведінки, вчинків, способів мислення ділової людини. Зокрема, як вважають Р. Атнер та Х. Строуб, основними характеристиками поведінки ділової людини є раціональна організація справи, забезпечення і дотримання трудової дисципліни, оптимальне

використання вкладених ресурсів для отримання практичного результату [255, с. 43].

Дослідник Є. Жариков зазначає, що ділова людина осмислює, як діяти найбільш раціонально, їй властиве передбачення подій та наслідків прийнятих рішень [74, с. 16].

На нашу думку, *ділова людина* – це людина-професіонал у своїй сфері діяльності, яка здатна ставити мету й досягати її, працювати в команді, сполучати конструктивне, творче мислення з високоморальними людськими якостями для перетворення дійсності. А *старшокласник як ділова особистість* – це особистість, яка має не просто знання й навички, але й комплекс ділових якостей, які допомагають перетворити будь-яку діяльність на суспільне благо.

Узагальнення проведеного аналізу філософсько-психолого-педагогічних категорій дозволяє визначити, що *ділові якості особистості* – це узагальнені, специфічні властивості особистості, які характеризують можливості особистісного потенціалу в суспільно-громадській, державно-політичній, виробничій сферах та обумовлюють успішність виконання будь-якої діяльності загалом.

Ділові якості особистості досліджували сучасні українські (З. Гіптерс, В. Лукач, М. Лукашевич, О. Набока, Н. Чабан) дослідники, дослідники близького зарубіжжя (В. Андреєв, І. Волков, Є. Жариков, Є. Крушельницкий, М. Лапуста, І. Ліпсіп, С. Макаров, Л. Михальова, О. Полякова, В. Помелов, О. Селезньова, Л. Фуксон, В. Хмелько, О. Хроленко та ін.) і зарубіжні педагоги та філософи (М. Вудкок, Дж. К. Грейсон, К. О'Делл, Л. Зайверт, Р. Кеттел, Р. Мейк, Д. Френсіс, Б. Швальбе, Х. Швальбе та ін.). Більшість дослідників розглядають ділові якості особистості як сукупність окремих якостей, кожна з яких являє собою самостійне утворення особистості. Інші дослідники (О. Наумова, Н. Нікіфорова) представляють ділові якості особистості як синтез професійної компетентності, професійної придатності людини та її організаторських здібностей. Для більшості дослідників характерною є зосередженість на обґрунтуванні окремих якостей ділової людини. Узагальнення поглядів щодо визначення ділових якостей особистості представлено в Табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Визначення ділових якостей особистості у вітчизняній і зарубіжній науці

Учені, що досліджували ділові якості особистості	Визначені найбільш значущі ділові якості
1	*2*
Українські дослідники	
З. Гіптерс [47, с. 51]	відповідальність; організованість; практичність; діловитість; творчість
В. Лукач [137]	гнучкість мислення; креативність; чесність; комунікативність; сила волі; самовладання; працездатність
М. Лукашевич [138, с. 268]	здоров'я; нервова система; здатність управляти; конфліктність; рішучість; готовність до ризику; впливовість; конкурентоздатність; організованість; орієнтація на успіх; комунікабельність; менталітет; інтелігентність
О. Набока [162]	активність; відповідальність; самостійність; наполегливість; підприємливість; ініціативність; цілеспрямованість; енергійність; креативність; гнучкість мислення; загальна ерудованість; компетентність; доброзичливість; чесність; порядність; гідність; комунікабельність
Н. Чабан [255]	організованість, відповідальність, практичність
Дослідники близького зарубіжжя	
В. Андреєв [6, с. 5]	відповідальність; співробітництво; колективізм; діловитість; задоволеність; цілеспрямованість; креативність; рішучість; гнучкість; вимогливість; незалежність; енергійність; оптимізм; практичність; принциповість; комунікабельність; конкурентоздатність; інтелігентність; лідерські здатності; схильність до новацій
І. Волков [39]	соціальна відповідальність; соціальна активність; ділова спрямованість; творчий потенціал; емоційна зрілість; товариськість; готовність до співробітництва; самостійність і незалежність поведінки
Є. Жариков, Є. Крушельницький [236, с. 68]	системне мислення; наполегливість; здатність до розумового ризику; ініціативність; цілеспрямованість; самовладання; вимогливість; самокритичність; уміння працювати; уміння приймати рішення; відповідальність; діловитість
М. Лапуста [128, с. 68]	ініціативність; рішучість; завзятість; відповідальність; організаторські здатності; лідерство; позитивне ставлення до інших людей
І. Ліпсіп [133, с. 203]	цілеспрямованість; здатність контактувати з навколишніми; інтуїція; фізична витривалість; гнучкість поведінки; здатність переконувати інших; завзяте ствердження своєї особистості
С. Макаров [142, с. 62]	ентузіазм; ініціативність; здатність до творчості; технічні здібності; гнучкість мислення
Л. Михальова [157]	заповзятливість; товариськість; компетентність; креативність
О. Наумова [163, с. 11]	заповзятливість; ініціативність; відповідальність; схильність до ризику; працездатність
Н. Нікіфорова [165, с. 12]	оперативність та організаторські здібності

Закінчення Табл. 1.2

1	*2*
О. Полякова [195]	особистісна й професійна саморегуляція; професійна компетентність; стійка діяльність із саморозвитку; гуманістичний світогляд; уміння йти на виправданий ризик; прагнення до успіху й самореалізації; бережливе ставлення до природи
В. Помелов [197, с. 4]	діловитість; відповідальність; ініціативність; заповзятливість; дисциплінованість; ретельність; практичність; критичне ставлення до недоліків
О. Селезньова, Л. Фуксон [217, 246]	самостійність; ініціативність; творчий підхід до справи або креативність; старанність; акуратність; ретельність; дисциплінованість; посидючість; сумлінність; працьовитість; оперативність; наполегливість; організованість; відповідальність; працездатність; комунікабельність
В. Хмелько [247, с. 128–129]	діловитість; практичність; дисциплінованість; любов до професії, покликання; принциповість; товариськість, контактність; оперативність; оптимізм; творчий підхід до справи; ініціативність; самостійність; працьовитість; ретельність; сумлінне виконання обов'язків; уміння керувати; організаторські здібності
О. Хроленко [250, с. 7]	уміння жити у злагоді з іншими; слухати й чути співрозмовника; організовувати своє життя й відпочинок; ділова культура
Зарубіжні дослідники	
М. Вудкок і Д. Френсіс [41, с. 19]	здорове тіло; відсутність шкідливих звичок; енергійність і життєстійкість; збалансований підхід до життя й роботи; здатність справлятися зі стресом; ефективне використання часу; здатність до інновацій; висока здатність впливати на інших; уміння навчати й розвивати підлеглих; творчий підхід до справи
Дж. К. Грейсон і К. О'Делл [53, с. 26]	високий або середній рівень функціональної грамотності; певні основи знань у сфері математики, статистики, наукової методології; здатність спостерігати процеси, аналізувати їх, інтерпретувати результати й розпочинати дії; мати знання про світ (маються на увазі знання у сфері історії, географії, економіки, мовна підготовка); уміння працювати в колективі; здатність нести відповідальність; постійно вчитися й пристосовуватися до змін у соціумі
Л. Зайверт [77, с. 140]	облік у діяльності природного ділового ритму й біоритмів людини
Р. Кеттел [278]	товариськість; інтелектуальність; емоційна врівноваженість; прагнення домінувати; експресивність поведінки; висока нормативність поведінки; сміливість; твердість; творча уява; прямолінійність; упевненість у собі; радикалізм; самостійність; високий самоконтроль; напруженість; адекватність самооцінки
Р. Мейк [279, с. 235]	упевненість у собі; інтелектуальність (аналітичність); зрілість розуму; стриманість, стійкість; самовладання; м'якість; терпимість; дружелюбність, лагідність, гнучкість, добросердя; поступливість; реалізм; сила волі; порядність; послідовність, дисципліна розуму; дорослість; тактовність; альтруїзм; контактність; оптимізм; захопленість; товариськість; активність; самостійність; експресивність; розмаїтість інтересів; чутливість; серйозність; чесність; доброта; бадьорість; сміливість; щедрість; домінантність; веселість
Б. Швальбе, Х. Швальбе [264, с. 11]	орієнтація на успіх; самостійність; здатність до ризику; заповзятливість

Як бачимо, якості, якими повинна володіти ділова людина, багато в чому подібні у різних авторів.

На основі проведеного аналізу наукових джерел, висновків учених-дослідників нами був складений робочий список ділових якостей особистості. Щоб визначити найбільш важливі ділові якості, ми застосували метод експертної оцінки (вибір, ранжування, рейтинг), метод математичної статистики.

Усього в процедурі відбору ділових якостей особистості брали участь 283 респонденти: підприємці, батьки, педагоги загальноосвітніх шкіл Донецької області.

Метод вибору становить собою завдання, у якому респондентам із поданого робочого списку (Додаток А) необхідно було розташувати в лівому ряді найбільш важливі ділові якості, у правому ряді – інші, а потім – проранжувати якості лівого ряду.

За допомогою варіаційної таблиці були знайдені максимальне (x_{max}) і мінімальне значення вибірки (x_{min}); числа (n), тобто частоти появи i-го значення [143]. При побудові графіку $F^*(x)$ була визначена медіана Me, яка поділила упорядкований ряд на дві рівні частини (Додаток Б). Дослідженням установлено, що на вісі максимального значення вибірки розташовані такі ділові якості, як компетентність, відповідальність, толерантність, комунікабельність, креативність, організаторські схильності, прагнення до успіху, ділова спрямованість, самовладання, готовність до ризику. Отже, вони посідають одне з провідних місць у структурі ділових якостей особистості.

Формуючи групу ділових якостей, ми будемо позитивно впливати й на ті якості, які виділили респонденти, і на всі якісні характеристики особистості, адже «якості або група сформованих якостей особистості надає їй стійкість і єдність» [24, с. 195]. Свідоме включення учнів у діяльність, навіть якщо вона спрямована на виховання певної групи якостей, підсилює розвиток усієї психіки людини, він відбувається інтенсивніше. Отже, організуючи процес формування ділових якостей, ми можемо впливати і на розвиток окремих якостей, і на розвиток особистості загалом.

На думку І. Мангутова та Л. Уманського [238], варто розглядати не окремо взяті якості, а єдину структуру особистості. Концептуальний підхід до структури особистості не дає однозначного рішення. Теоретичні підходи до визначення особистісної структури розглядалися зарубіжними й вітчизняними психологами: Г. Айзенком, Б. Ананьєвим, Дж. Гілфордом, Р. Кеттеллом, О. Лазурським, В. Мерліном, В. М'ясищевим, К. Платоновим, С. Рубінштейном та ін. Сучасні українські педагоги-дослідники (В. Лукач, М. Лукашевич, О. Набока), учені близького зарубіжжя (В. Марищук, Л. Михальова,

М. Нургалієва, О. Селезньова, І. Хомич) відзначають, що на основі структурних компонентів особистості формуються її якості. Спираючись на наукові дослідження психологів і педагогів, вважаємо, що визначені ділові якості формуються на основі розвитку таких сфер індивідуальності: мотиваційної – ділова спрямованість, прагнення до успіху; когнітивної – компетентність, креативність; діяльнісно-вольової – організаторські схильності, відповідальність, готовність до ризику; емоційної – самовладання, комунікабельність, толерантність. Отже, ділові якості особистості – це складне інтегроване утворення, що виражає єдність і взаємозв'язок мотиваційної, когнітивної, діяльнісно-вольової, емоційної сфер розвитку особистості.

У багатьох дослідженнях, присвячених проблемі формування професійно-значущих, професійно-ділових якостей розглядається їхня інтегративна природа. У цьому зв'язку якість розуміється «і як сукупність властивостей, і як окрема властивість» [82], виділяється «інтегральна характеристика якостей, що дозволяють говорити про підготовленість спеціаліста» [144]. Особливе значення має трактування якості особистості як найбільш узагальненої її властивості, а також положення про те, що «успішність у багатьох видах діяльності припускає інтегрування, «згортання» приватних здатностей, якостей, елементів досвіду» [122]. Л. Михальова вважає, що поліпрофесійність деяких ділових якостей має пряму залежність від їхньої інтегративної природи: чим більш розвиненою є інтегративність тієї або іншої якості, тим більше вона поліпрофесійна. Розуміння сутності інтегративності ділових якостей особистості спирається на філософське положення про те, що інтегративні системи описують систему загалом, розкриваючи загальносистемні властивості її елементів. Інтегративне особистісне утворення виступає як загальне начало, що організує всю систему якостей, як основа для виявлення сутності більш приватних властивостей людини. Інтегративність обумовлена психологічною структурою особистості, зокрема тим, що всяка риса, властивість особистості – продукт якостей системи більш низького рівня. У нашому дослідженні інтегративність розуміється як взаємозв'язок сфер розвитку особистості.

Підсумовуючи вищесказане, визначимо, що **ділові якості особистості** – це складне інтегроване утворення, що характеризує можливості особистісного потенціалу в суспільно-громадській, державно-політичній, виробничій сферах, обумовлює успішність виконання будь-якої діяльності загалом та виражає єдність і взаємозв'язок мотиваційної, когнітивної, діяльнісно-вольової, емоційної сфер розвитку особистості.

Структура ділових якостей особистості була покладена в основу створення портрету старшокласника як ділової особистості. Відповідно до «Я-концепції» особистості найважливішими для учня соціальними ролями є такі: Я – людина; Я – член сім'ї; Я – учень школи; Я – житель села (міста); Я – громадянин України; Я – житель планети. Ділова людина також має певний рольовий репертуар, тобто здатність у різних сферах діяльності виконувати різні рольові функції одночасно. Отже, відповідно до визначених ділових якостей, ми зробили акцент на позиції старшокласника як ділової особистості: Я – майбутній спеціаліст, Я – новатор, Я – організатор, Я – комунікатор, які визначили характеристики цих якостей (див. Табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Портрет старшокласника як ділової особистості

Ролі ділової особистості	Ділові якості	Характеристика якості
1	***2***	***3***
Я – майбутній спеціаліст	ділова спрямованість	зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, що корисно для досягнення загальної мети
	прагнення до успіху	досягнення особистістю визначеної мети, реалізація природної потреби учня в успіху, бо прагнення до успіху в діяльності визначає провідні тенденції розвитку особистості, виконання більш складної справи, удосконалення в навчальному й особистісному плані
Я – новатор	компетентність	здатність людини вирішувати життєві проблеми, що ґрунтуються на знаннях, досвіді, цінностях, виконувати складні соціальні ролі, оптимально здійснювати свою життєдіяльність у всіх її формах і сферах
	креативність	здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації. Здатність до варіативного пошуку рішень поставленої задачі, вносити дещо нове в досвід
Я – організатор	організаторські схильності	уміння виділяти й чітко формулювати як перспективні, так і найбільш важливі в кожній конкретній ситуації задачі, своєчасно приймати аргументовані рішення й забезпечувати їхнє виконання, узгоджувати свої задумки з умовами дійсності, організовувати, координувати, спрямовувати й контролювати діяльність
	відповідальність	уміння бути вимогливим до себе й інших у повсякденній трудовій і навчальній діяльності, брати відповідальність за роботу колективу, тримати вірність даному слову. Здатність до обдуманих вчинків, сумлінного виконання покладених обов'язків, ретельності й ділового характеру виконання роботи, точності й акуратності в роботі

Закінчення Таблиці 1.3

1	*2*	*3*
	готовність до ризику	уміння піти на ризик, віддавати перевагу ситуації помірного ризику, оцінювати її, вживати дій щодо зменшення ризиків або контролю результатів
Я – комунікатор	самовладання	уміння в будь-яких умовах управляти своєю розумовою діяльністю, почуттями та вчинками. Здатність не піддаватися страху в небезпечних, критичних ситуаціях
	комунікабельність	уміння бути контактним у різних соціальних групах. Уміння використовувати продуктивні стратегії для впливу й переконання людей, а також ділові й особисті контакти як засоби досягнення своїх цілей, легко запобігати конфліктним ситуаціям або вміло виходити з них, сприймати світ і людей у контексті загальнолюдських цінностей
	толерантність	співпрацювати з іншими на засадах партнерства, поважати людську гідність, визнавати особистісну цінність інших, правильно й критично себе оцінювати. Терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки

Ефективність будь-якого процесу відстежується й визначається відповідно до критеріїв і рівнів, що відображають динаміку змін у досліджуваній якості. Виходячи із цього принципового положення, у дослідженні ефективність створення і реалізації методики формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності виявляємо на підставі підвищення рівня ділових якостей.

Слід узяти до уваги думку В. Беспалька [14], що проблема всебічного й гармонійного виховання особистості досить складна через відсутність об'єктивних діагностичних показників ступеня сформованості тих або інших соціальних якостей особистості. Для ефективного педагогічного управління процесом формування ділових якостей старшокласників, реалізації методики формування ділових якостей учнів необхідно виявити відносні рівні сформованості ділових якостей і методику їхнього встановлення.

Рівень у загальнометодологічному значенні – це ступінь величини, розвитку, значущості будь-чого, відношення ступенів розвитку чогось [204, с. 21]. Щодо досліджуваної проблеми, рівень ділових якостей може розглядатися як відносна величина її сформованості у старшокласників.

В основі визначення рівнів того або іншого явища, на думку багатьох дослідників [94, 179, 272 та ін.], лежать такі критерії, як «мірило оцінки, думки, критерій істини» [171, с. 263]. Вони можуть сприйматися «як еталонні показники, з якими порівнюються досягнуті результати» [194, с. 45].

Отже, рівні сформованості ділових якостей виділяються на основі критеріїв, які, у свою чергу, об'єднують характеристики одночасно всіх показ-

ників ділових якостей учнів, але за ступенем їхнього наповнення, розкриття, зростання якісних характеристик кожного з них. Цей момент має принципове значення для визначення нашої позиції, оскільки вважаємо, що рівні відображають зміну не в одному якомусь елементі ділових якостей старшокласників, наприклад, ділової спрямованості або компетентності, а в новоутворенні загалом, у всіх його елементах одночасно. Змінюється лише якісне наповнення кожного з них відповідно до логіки позитивних змін – від простого до складнішого, більш значущого.

Для оцінювання рівня сформованості ділових якостей було взято критерії на основі визначених сфер індивідуальності: мотиваційний, когнітивний, діяльнісний, емоційний. Показниками мотиваційного критерію є: ступінь сформованості ділової спрямованості; ступінь розвиненості прагнення до успіху. Показники когнітивного критерію такі: ступінь сформованості компетентності учнів; ступінь готовності старшокласника до виконання творчих завдань. Провідними показниками діяльнісного критерію стали: здатність до організаторської діяльності; ступінь сформованості відповідальності; ступінь готовності старшокласника до ризику. Показниками емоційного критерію виступили: ступінь розвиненості самовладання; ступінь сформованості вміння бути контактним у різних соціальних групах; ступінь усвідомлення старшокласником сутності толерантності й особливостей її дотримання. Сукупність зазначених вище показників охоплює у взаємозв'язку і взаємообумовленості всі зовнішні і внутрішні прояви феномена, що вивчається, і служить віддзеркаленням у його рівневих змінах.

Як показав аналіз досліджень, у яких розглядаються питання рівневих характеристик сформованості ділових якостей [157, 195, 217 та ін.], їхня кількість, як правило, не перевищує три або чотири. Що стосується назви рівнів, то звернення до розробок, пов'язаних із цим аспектом проблеми формування ділових якостей, показало, що деякі автори використовують при позначенні рівнів відмінність у покроковій динаміці цього новоутворення особистості – «початковий», «середній / достатній», «високий». У нашому дослідженні ми дотримуємося цієї позиції, тому виділені рівні одержують не тільки позначення за шкалами (за С. Ожеговим, «шкала – ряд величин, цифр у висхідному або спадному порядку» [171, с. 885]) – низький, середній, високий рівень, – але і за вираженим проявом ділових якостей школярів.

Кожна людина, у тому числі і старшокласник, має різний ступінь прояву ділових якостей. Сформованість ділових якостей особистості старшокласника диференційована на три рівні (див. Табл. 1.4):

– *високий рівень* свідчить про формування свідомого, діяльнісного ставлення до рішення будь-якого питання, високий прояв ділових якостей учнів;

– *середній рівень* відображає процес зміни у формуванні ділових якостей, що розпочався, перехід школяра на позицію активного, зацікавленого учасника діяльності;

– *низький рівень* характеризується слабковираженим проявом окремих ділових якостей або прояву якостей немає.

Таблиця 1.4

Характеристика рівнів ділових якостей особистості

Показники	Рівні сформованості ділових якостей		
1	***2***		
	високий рівень	середній рівень	низький рівень
ступінь сформованості ділової спрямованості	має позитивну установку на результат, чітко виражену ділову спрямованість, сенсоутворюючими мотивами діяльності є майбутні високі професійні досягнення, які учень розглядає з погляду максимальної корисності для оточуючих людей і суспільства	інтерес до діяльності ділової людини є, але має ситуативний характер, під час діяльності може мати місце згасання інтересу	переважає нечітко виражений інтерес до діяльності ділової людини, прагнення діяти, іти вперед відсутнє
ступінь розвиненості прагнення до успіху	високий рівень прагнення до успіху	виражено не яскраво	низький рівень прагнення до успіху
ступінь сформованості компетентності	високий рівень розвитку ключових компетенцій, уміє мобілізувати в певній ситуації отримані знання й досвід	деякі ключові компетенції не розвинені, наявні труднощі у вирішенні життєвих завдань	низький рівень розвитку ключових компетенцій, не вміє розробляти та втілювати власну стратегію життя, вирішувати життєві проблеми
ступінь готовності до виконання творчих завдань	високий рівень здатності породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації	із запропонованих завдань вибирає завдання варіативного характеру й уміє їх правильно виконувати за аналогією	проявляє пасивність, при найменших труднощах, не намагається самостійно знайти рішення, чекає на допомогу, із завдань різної складності вибирає й уміє виконувати завдання репродуктивного характеру

Продовження Таблиці 1.4

1	*2*		
здатність до організаторської діяльності	високий рівень організаторської діяльності, швидко орієнтується у важких ситуаціях, здатний прийняти самостійне рішення, відстоює свою думку, домагається, щоб вона була прийнята колективом, любить організовувати заходи, запалити колектив	уміє планувати свою роботу, відстоювати свою думку, однак потенціал схильностей не відрізняється високою стійкістю	прояв ініціативи в суспільній діяльності вкрай занижений, уникає прийняття самостійних рішень, не відстоює своєї думки. Участь в організації заходів бере за примусом
ступінь сформованості відповідальності	має високо розвинене почуття обов'язку відповідати за свої дії, вчинки, вимогливий до себе й інших	уміє сумлінно виконувати покладені обов'язки, але здатність відповідати за свої доручення, справи недостатньо розвинена	низький рівень розвитку обов'язку відповідати за свої дії, вчинки, відповідати за їхні наслідки, є невідповідність між словами й справами
ступінь готовності до ризику	уміє зробити вибір оптимального рішення й зони найближчої відповідальності при прийнятті рішень, нових і нестандартних ідей	здатний прийняти нові, оригінальні рішення, але боїться брати відповідальність за їхнє виконання	не вміє прийняти рішення, діяти швидко в ситуації невизначеності й незавершеності
ступінь розвиненості самовладання	уміє мобілізувати свої сили й можливості в несподіваній обстановці, проявляючи при цьому енергію й активність, стримати неадекватні дії та вчинки	уміння в будь-яких умовах управляти своїми почуттями й учинками потребує певних зусиль та налаштування	діяльність імпульсивна, не вміє доцільно діяти в будь-якій ситуації й досягти високих результатів у своїй поведінці й діяльності
ступінь сформованості вміння бути контактним у різних соціальних групах	уміє бути контактним у різних соціальних групах, використовує продуктивні стратегії для впливу й переконання людей, легко запобігає конфліктним ситуаціям або вміло виходить із них	уникає конфліктних ситуацій, зустрічається з труднощами в спілкуванні через бар'єри спілкування	має труднощі в спілкуванні, болісно реагує на зауваження, не вміє розв'язувати конфлікті ситуації
ступінь усвідомлення сутності толерантності й особливостей її дотримання	уміє відстоювати свої права та думки без порушення прав оточуючих, відверто проявляє свої почуття і потреби, уміє вести конструктивний діалог, поважає думки й гідність співбесідника	визнає рівність інших, готовий миритися з думками інших, поважає права інших, але дозволяє порушувати свої права, нав'язувати свої погляди, думки	порушує права інших, щоб будь-якою ціною нав'язати свої потреби і прагнення, втручається у будь-яку справу без дозволу, поводиться нетактовно, намагається весь час домінувати над оточуючими

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що учням із високим рівнем сформованості ділових якостей властиві чітко виражена ділова спрямованість і потреба в успіху; високий рівень розвитку ключових компетенцій, здатність породжувати незвичайні ідеї; високий рівень організаторської діяльності, вимогливість до себе й інших, здатність до самостійних активних дій в умовах ризику; мобілізація своїх сил і можливостей у несподіваній ситуації, уміння бути контактним у різних соціальних групах, уміння відстоювати свої права та думки без порушення прав оточуючих, поважати думки й гідність співбесідника.

Для учнів із середнім рівнем характерно: інтерес до діяльності ділової людини носить ситуативний характер, прагнення до успіху не завжди наявне; деякі компетенції не розвинені, уміння розв'язувати завдання варіативного характеру, перевага надається діям за аналогією; невисока стійкість потенціалу організаторських схильностей, недостатньо розвинена здатність відповідати за свої справи і виконувані доручення, не завжди самостійне ставлення цілі, визначення шляхів її реалізації; не завжди вміле стримування своїх емоцій, труднощі у спілкуванні, повага до прав інших, але порушення своїх прав, нав'язування своїх поглядів, думок.

Учні з низьким рівнем сформованості ділових якостей, характеризуються, насамперед, несформованістю прагнення до успіху, нечітко вираженим інтересом до діяльності ділової людини; низьким рівнем розвитку ключових компетенцій, умінням виконувати завдання репродуктивного характеру; заниженим проявом ініціативи в суспільній діяльності, невідповідністю слова й справи, невмінням прийняти рішення, діяти швидко в ситуації невизначеності; відсутнім умінням стримувати свої емоції, невмінням розв'язувати конфліктні ситуації, нетактовною поведінкою з оточуючими.

Отже, ми визначили основні критерії, показники та рівні сформованості ділових якостей старшокласників, характеристика яких дає можливість педагогові діагностувати їх у учнів і на цій основі прогнозувати можливі шляхи їхнього виховання в освітньому процесі, формувати в учнів із низьким і середнім рівнем високий рівень сформованості ділових якостей.

Резюмуючи зміст вищевикладеного, зазначимо, що, по-перше, у цьому параграфі визначені сутність і структура феномена «ділові якості особистості», поняття «ділова людина», «старшокласник як ділова особистість»; по-друге, створено портрет старшокласника як ділової особистості; по-третє виділені критерії, показники та рівні сформованості ділових якостей старшокласників.

1.3 Методологічні підходи та принципи формування ділових якостей старшокласників

Проблема формування ділових якостей особистості старшокласника може знайти своє розв'язання за умови наукової розробки та застосування педагогічних інноваційних технологій у школі як під час уроків, так і в позаурочний час. Одним із найефективніших способів формування ділових якостей учнів у сучасній загальноосвітній школі виступає проектна діяльність.

Для успішного формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності необхідне науково-методологічне забезпечення, представлене системним, особистісно-діяльнісним, компетентнісним підходами.

Системний підхід відображає загальний зв'язок, взаємозумовленість та взаємодію явищ і процесів навколишньої дійсності. Він орієнтує дослідника на необхідність підходити до явищ життя як до систем, що мають певну будову й свої закони функціонування [182, с. 99]. Сутність системного підходу полягає в тому, що самостійні об'єкти розглядаються не окремо, а взаємозалежно, у розвитку й русі. У нашому дослідженні системний підхід означає, що всі етапи методики розглядаються інтегровано, у взаємозв'язку і сприяють формуванню ділових якостей старшокласників, озброєнню учнів основам проектної діяльності.

Основи *особистісно-діяльнісного* підходу були закладені роботами І. Беха [17], Є. Бондаревської [22], Л. Виготського [43], І. Зимньої [81], А. Леонтьєва [131], Є. Полат [191], С. Рубінштейна [211], І. Якиманської [273]. І. Бех підкреслює, що виховання певних якостей особистості, у тому числі й толерантності, буде ефективним за умови реального впровадження педагогом у життя особистісно орієнтованої моделі спілкування, заснованої на діалогічності та визнанні унікальності кожного учасника взаємодії, на сповідуванні ціннісної посвяченості як основної, як такої, що спрямовує на згоду з істиною, добром, справедливістю [17, с. 215]. Особистісно-діяльнісний підхід припускає орієнтацію в навчально-виховному процесі на особистість як ціль, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. У центрі виховання перебуває учень як суб'єкт виховної діяльності, його мотиви, цілі, його неповторний психологічний склад. Визначається унікальність особистості, її інтелектуальна й моральна воля, право на повагу. Діяльність при цьому підході розглядається як засіб самовдосконалення особистості, розвитку її індивідуальних здатностей. Організація навчання на основі особистісно-діяльнісного підходу означає, що всі методичні рішення вчителя, наприклад, організація навчального матеріалу, використання тих або інших прийомів, способів, вправ повинні переломлюватися через призму особистості учня – його потреб, мотивів, здатностей, активності, інтелекту й ін-

ших індивідуально-психологічних особливостей, тобто відбувається орієнтація на природний процес розвитку творчого потенціалу особистості.

Особистісно-діяльнісний підхід припускає взаємодію вчителя й учнів як рівнопартнерське навчальне співробітництво, спрямоване на спільне з учнями рішення навчальних комунікативно-пізнавальних завдань [81, с. 63–64].

При особистісно-діяльнісному підході учні самі вирішують конкретні навчально-виховні завдання, реалізовані набором певних предметних і допоміжних дій. Мета вчителя – розробити систему послідовних дій і вибудувати їхню ієрархію для кожного етапу навчання.

Реалізація цього підходу в нашому дослідженні здійснювалася в такий спосіб: учням були запропоновані теми проектів і надано право їхнього вибору; учні здійснювали самостійно розподіл ролей, оформлення проекту, відбір інформації з різних джерел відповідно до своїх індивідуальних здібностей та інтересів. Проектна діяльність учнів була спрямована на розкриття їхнього творчого потенціалу. Кожний учасник проекту отримав можливість самореалізації. Педагог здійснював індивідуальний підхід до учнів, враховував їхні особистісні якості, особливості характеру й темпераменту. Навчально-виховна діяльність була побудована на основі позитивної міжособистісної взаємодії (учень–учень, учень–вчитель, учень–батьки), рівноправного співробітництва. Проектна робота була орієнтована на учня як суб'єкта навчально-дослідницької діяльності.

Ідея *компетентнісно спрямованої освіти* органічно пов'язана з тими педагогічними прецедентами, де утверджуються такі суспільно значущі цінності, як свобода вибору, творчий продукт, життєвий досвід, проектна діяльність учнів [72, 81, 178, 223]. На думку І. Єрмакова, у структурі навчання посилюється роль і значення освоєння способів діяльності, підвищення їхньої технологічності, створення умов для активної соціальної дії, проектної, дослідницької діяльності [199, с. 33]. Формування компетентності учнів, тобто їхньої здатності мобілізуватися в реальній життєвій ситуації, виховання певних якостей у проектній діяльності – найактуальніша проблема сучасної інноваційної школи.

Визначені підходи сприяють реалізації виховних принципів – керівних положень, що відображають загальні закономірності процесу виховання. В. Краєвський відзначає, що принципи – вказівки на те, як досягти бажаних результатів [116, с. 57]. У нашому випадку принципи визначають стратегію й тактику проектної діяльності учнів. Беручи до уваги думку дослідника М. Запрудського, ми визначили наступні виховні принципи щодо організації процесу формування ділових якостей учнів засобами проектної діяльності.

Принцип дитиноцентризму. У центрі творчої діяльності знаходиться учень, який проявляє свою активність. У проектному навчанні в нього є прекрасні можливості реалізувати себе, відчути успіх, продемонструвати іншим свою компетентність.

Принцип кооперації. У процесі роботи над проектом здійснюється широка взаємодія учнів з учителями й між собою в проектних групах; можливе залучення консультантів із різних сфер діяльності.

Принцип опори на суб'єктивний досвід учнів. Кожний школяр, працюючи над проектом, має можливість застосувати власний досвід і знання.

Принцип урахування індивідуальності учнів. Урахування інтересів, темпу роботи, рівня компетенцій, ділових якостей.

Принцип вільного вибору тем проекту, підтем, партнерів у розробці проекту, джерел і способів отримання інформації, методу дослідження, форм презентації результатів. Можливість вибору сприяє підвищенню відповідальності учнів, їхньої мотивації та пізнавальної активності.

Принцип зв'язку дослідження з реальним життям. Відбувається органічне поєднання теорії з практикою. Передбачається, що проектна робота тією чи іншою мірою спрямована на покращення навколишньої дійсності; проект має прагматичну спрямованість на результат. І. Єрмаков зазначає, що «треба навчити дитину використовувати засвоєні знання для практичного життя як професійного, так і громадського. В такому разі знання перетворюються на безпосередню основу діяльності, що врешті-решт лежить в основі інноваційного розвитку в будь-якій сфері» [199, с. 34]. Тільки так, на думку академіка В. Кременя, підготовлена людина зможе суб'єктивно забезпечити об'єктивно зумовлений процес інноваційного розвитку [118].

Акмеологічний принцип. Педагог будує освітній процес так, щоб вихованець засвоїв найвищі цінності, створює умови для оптимальної самореалізації підростаючої особистості, розвитку її індивідуальних можливостей і здібностей. Напрями роботи втілюються у відповідних результатах – стратегії життя, яка передбачає постійний рух до здійснення нових, соціально значущих задумів; формування умінь долати труднощі, прогнозувати наслідки своїх вчинків; здатності свідомо приймати рішення.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте формування ділових якостей особистості у філософських дослідженнях.

2. Проаналізуйте основні засади щодо формування ділових якостей особистості в педагогічній теорії.

3. У чому особливості формування ділових якостей учнів у психологічних дослідженнях?

4. Охарактеризуйте погляди дослідників у формуванні ділових якостей особистості в соціально-економічній сфері.

5. Які особливості розвитку ділових якостей учнів на сучасному етапі?

6. Охарактеризуйте формування ділових якостей учнів у країнах зарубіжжя.

7. Дайте визначення поняттям «особистість», «діловий», «властивість», «здатність», «якість», «ділова людина».

8. Розкрийте сутність і структуру ділових якостей особистості. Проаналізуйте основні педагогічні дослідження щодо визначення ділових якостей особистості у вітчизняній і зарубіжній науці.

9. Охарактеризуйте портрет старшокласника як ділової особистості.

10. Розкрийте рівні, критерії, показники сформованості ділових якостей учнів.

11. Розкрийте основні методологічні підходи формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності.

12. Назвіть виховні принципи щодо організації процесу формування ділових якостей учнів засобами проектної діяльності.

Тестові завдання

1. Хто надавав особливої значимості вихованню такої якості, як діловитість:

а) Я. Коменський;

б) А. Макаренко;

в) В. Сухомлинський.

2. Хто із сучасних українських дослідників підкреслює, що в сучасному світі постає проблема підготовки людей, які володіли б не тільки знаннями та навичками, але й морально-вольовою зрілістю:

а) Л. Сохань;

б) І. Єрмаков;

в) І. Бех.

3. Який напрям філософії розглядає «навчання за допомогою дії»:

а) філософія екзистенціалізму;

б) філософія персоналізму;

в) філософія прагматизму.

4. Раціональність як діяльнісний феномен школярів визначає:

а) В. Кремень;

б) З. Гіптерс;

в) В. Оржеховська.

5. Який напрям у психології припускає, що ділові люди, займаючи активну життєву позицію, своєю діяльністю мають сприяти гуманізації суспільства:

а) диспозиціональний;

б) гуманістичний;

в) діяльнісний.

6. У якій країні, починаючи з третього класу початкової школи, введений курс «Комплексна практична діяльність» як обов’язковий предмет:

а) Японія;

б) Франція;

в) Китай.

7. Синтез усіх характеристик індивідуума в унікальну структуру, що визначається й змінюється в результаті адаптації до постійно мінливого середовища, – це:

а) особистість;

б) ділова людина;

в) індивід.

8. Узагальнені властивості особистості, що перебувають у взаємозв'язку й від яких залежать можливість здійснення й ступінь успішності певного виду діяльності, – це:

а) риса;

б) якість;

в) здатність.

9. Ділова людина – це:

а) особистість взагалі, з набором певних рис, якостей, способів поведінки, що проявляються в повсякденному житті та діяльності;

б) людина-професіонал у своїй сфері діяльності, яка здатна ставити мету й досягати її, працювати в команді, сполучати конструктивне, творче мислення з високоморальними людськими якостями для перетворення дійсності;

в) усі відповіді правильні.

10. На основі розвитку мотиваційної сфери особистості старшокласника формуються такі якості:

а) компетентність, креативність;

б) ділова спрямованість, прагнення до успіху;

в) самовладання, комунікабельність, толерантність.

11. Ступінь величини, розвитку, значущості будь-чого, відношення ступенів розвитку чогось – це:

а) рівень;

б) критерій;

в) показник.

12. Середній рівень сформованості ділових якостей:

а) характеризується слабковираженим проявом окремих ділових якостей;

б) свідчить про формування свідомого, діяльнісного ставлення до рішення будь-якого питання;

в) відображає процес зміни у формуванні ділових якостей, що розпочався, перехід школяра на позицію активного, зацікавленого учасника діяльності.

13. Який підхід припускає орієнтацію в навчально-виховному процесі на особистість як ціль, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності:

а) системний;

б) особистісно-діяльнісний;

в) компетентнісний.

14. Принцип кооперації у проектній діяльності передбачає, що:

а) у центрі творчої діяльності знаходиться учень, який проявляє свою активність;

б) у процесі роботи над проектом здійснюється широка взаємодія учнів з учителями й між собою в проектних групах;

в) кожний школяр, працюючи над проектом, має можливість застосувати власний досвід і знання.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАРШОКЛАСНИКА

2.1 Особливості розвитку старшого підліткового і юнацького віку

Перед тим як розглянути методику формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності, визначимо особливості розвитку старшого підліткового і юнацького віку, характеристику сучасного учня старшої школи. Аналіз праць [16, 38, 123, 155, 159, 203, 206, 208 та ін.] дозволяє охарактеризувати кожний етап і виявити найсуттєвіші зміни в них. У рамках нашого дослідження звернемось до вікових етапів, що нас цікавлять – 9–11 класи, – зважаючи на те, що в 9 класі здійснюється допрофільне, а в 10–11 класах – уже профільне навчання, а в цілому – допрофесійна підготовка.

У роботах більшості вітчизняних психологів і педагогів віковий період (від 14–15 до 18 років) визначається як «ранній юнацький», «юнацький», «юність». Юність – певний етап дозрівання й розвитку людини, що лежить між дитинством і дорослістю. Однак хронологічні границі цих віків часто визначаються зовсім по-різному. Наприклад, у вітчизняній психіатрії вік від 14 до 18 років називається підлітковим, у психології ж 16–18-літніх вважають юнаками.

Вікова термінологія ніколи не була однозначною. У «Тлумачному словнику» В. Даля «юнак» визначається як «молодий», «малий», «хлопець від 15 до 20 років і більше», а «підліток» – як «дитя на зростанні», близько 14–15 років [58]. Американський психолог С. Холл вважав, що юність охоплює період від початку статевого дозрівання (12–13 років) до настання дорослості (22–25 років). За А. Гезеллом, юнацький вік триває від 11 до 21 року. На думку німецького філософа й психолога Е. Шпрангера, юнацький вік, що тягнеться в дівчаток з 13 до 19, у хлопчиків з 14 до 22 років, – насамперед стадія духовного розвитку, хоча він і пов'язаний із комплексом психофізіологічних процесів. І. Кон [104, с. 66] визначає ранню юність (від 14–15 до 18 років), яка «позначає фазу переходу від залежного дитинства до самостійності й відповідальності – до дорослості, що припускає, з одного боку, завершення фізичного дозрівання, а з іншого боку – досягнення соціальної зрілості». За розробленою Д. Ельконіним періодизацією психічного розвитку дитини, старший шкільний вік відноситься до епохи підлітка (від 11 до 17 років) [269]. Л. Божович визначає його як другу фазу підліткового віку [21].

Множинність теорій юності й схем вікової періодизації відображає об'єктивний факт багатомірності й багатоваріантності людського розвитку,

що включає в себе й онтогенез, і соціалізацію, і творчий життєвий пошук. Однак, незважаючи на термінологічну неоднозначність, дослідниками відзначається, що в старшому підлітковому і юнацькому віці відбуваються подальші значні зміни в становленні особистості учнів, пов'язані з провідною для цього віку навчально-професійною діяльністю. Головне соціальне завдання цього віку – вибір професії. Загальна освіта доповнюється спеціальною, професійною. Вибір професії й типу навчального закладу неминуче диференціює життєві шляхи юнаків і дівчат з усіма соціально-психологічними наслідками, які із цього випливають.

Старший підлітковий вік (14–15 років) – критичний і найбільш онтогенетичний етап формування ділових якостей особистості. І. Кон відзначає: «Підлітковий вік украй суперечливий. Для нього характерні максимальні диспропорції в рівнях і темпах розвитку» [104, с. 232]. Отже, при організації освітнього процесу слід пам'ятати, що цей вік – це «стадія рішення проблем» [104, с. 72].

Домінуючими потребами в підлітковому віці, зауважує І. Бех, є потреби у спілкуванні з однолітками та в самоутвердженні. Заради визнання товаришів підліток здатний на ризиковані вчинки. Хворобливо реагує на приниження, переживає успіх-невдачу [16, с. 213]. За тонким зауваженням ученого, «найкращий метод виховання підлітка – це задушевна розмова, проникнення в його внутрішній світ, почуття поваги до його особистості, сприйняття його критики дій дорослих» [16, с. 133].

У цьому віці вже домінує об'єктивне уявлення про світ, а прагматизм ставлення до нього сягає свого максимуму. Спостерігається зниження рівня суб'єктивного сприйняття багатьох явищ, які часто осмислюються вже як об'єкти. Ця обставина обумовлює особливе значення педагогічної організації діяльності дитини.

Педагогічний процес набуває вимушено коректувального характеру у зв'язку з прагматичним й одночасно емоційно забарвленим ставленням підлітків до оточуючого. Характерним є те, що підлітки, швидко захоплюючись тим або іншим заняттям, так само швидко його змінюють. Ефект дорослості й потреба у творчій самореалізації супроводжується підвищеним інтересом до самопізнання. Це можна використовувати як опору в будуванні особистості підлітка, розвитку ділових якостей.

Найперспективнішою на цьому етапі вважається педагогічна робота з обговорення й роз'яснення значення становлення себе як ділової особистості; ознайомлення учнів із біографіями видатних ділових людей світу; розігрування рольових ситуацій, тобто таких, що безпосередньо стосуються підлітка

й близьких. Психологічне новоутворення підліткового віку – потреба у самовдосконаленні (у самовихованні й самоосвіті), розвиток самосвідомості, суспільно корисна діяльність у всіх її варіантах – можуть стати засобом самоствердження й розвитку дитини [26]. Разом із тим, «вибір і постановка задач самовиховання повинні переживатися підлітком як його власне бажання й дії, що здійснюються лише з допомогою педагога» [104, с. 26].

Прагматичний характер старших підлітків може бути педагогічно «нейтралізований» шляхом використання й колекціонування яскравих прикладів, цікавих фактів із життя представників «ділового світу». У такій діяльності реалізується властива цьому віку потреба в добуванні «трофея», який підтверджував би їхню дорослість.

Юнацький вік (15–18 років). Основне у становленні особистості старшокласника – відкриття власного світу, що, за визначенням І. Кона, рівнозначне «для юнака справжній коперниківській революції» і проявляється у формі переживання своєї індивідуальної цілісності та неповторності. Внутрішній світ стає для нього цінністю. Здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості [104, с. 217]. На думку Е. Еріксона [271], юнацький вік будується навколо кризи особистісної ідентичності – почуття індивідуальної самототожності, єдності. Індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, вибирає із варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм. Рівень ідентичності тісно пов'язаний з індивідуально-особистісними рисами старшокласників. Для старшокласника характерний глибокий самоаналіз, самооцінка всіх якостей і здібностей. Якщо в підлітковому віці самооцінка визначалася зовнішніми показниками досягнень, то в 16 років з'являються власні критерії значущості. Учні оцінюють себе з позиції своєї внутрішньої шкали цінностей. Якщо хлопець оцінює себе головним чином за своїми предметними досягненнями, то для дівчинки важливішими є міжособистісні відносини. Звідси – різне співвідношення компонентів чоловічої й жіночої ідентичності. Юнак, який не здійснив професійного самовизначення, не може почувати себе дорослим. Дівчина може засновувати свої домагання на дорослість на інших показниках. Юнаки більше розуміють себе, ніж підлітки. Настрій стає більш стійким й усвідомленим. Самооцінка стає вищою, ніж у підлітковому віці. Зростає самоповага, виникає почуття власної гідності, відбувається стабілізація особистості. Як зазначає І. Бех, у юнацькому віці на передній план висувається довільна мотивація, яка виявляється в умінні старшокласника керуватися свідомою метою, власними намірами. Відбувається раціоналізація діяльності, пошук задач «для розуму» та «тіла». Дитина прагне до аналізу, удосконалюється в умінні доводити, обґрунтову-

вати, відстоювати. Зростає роль самостійних форм діяльності – дослідництва, вивчення першоджерел, участь у дискусіях [16, с. 214].

Навчання старшокласників передбачає радикальну перебудову змісту й методів навчання, максимальне врахування індивідуальних особливостей та інтересів учнів, що дає простір їхній власній розумовій і соціальній ініціативі. Розумовий розвиток старшокласника полягає у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності. У навчанні формуються загальні інтелектуальні здібності, понятійне теоретичне мислення. Юнацьке мислення характеризується схильністю до теоретизування, створення абстрактних узагальнень, захоплення філософськими побудовами. Абстрактна можливість здається старшокласнику більш цікавою і важливою, ніж дійсність. У юнацькому віці починають більш чітко проявлятися особливості мислення, обумовлені статевими розходженнями. Так, на думку І. Кона, «схильність до абстрактного мислення типова головним чином для юнаків. Хоча дівчата в цьому віці краще вчаться й перевершують хлопчиків за успішністю, їхні пізнавальні інтереси менш визначені й диференційовані, й вони краще вирішують конкретні, ніж абстрактні, завдання» [104, с. 35]. Руйнування універсальних законів і теорій стає улюбленою розумовою грою старшокласника. У мріях юнаки програють різні варіанти свого майбутнього життєвого шляху. Збільшується обсяг уваги, здатність довго зберігати її інтенсивність і переключатися з одного предмета на інший. Разом із тим увага стає більш вибірковою, залежить від спрямованості інтересів. Юність психологічно більш рухлива й схильна до захоплень. У той же час, щоб стати творчо продуктивним, юнак має потребу в більшій інтелектуальній дисципліні й зібраності, відрізняючись цим від дівчат.

Слід зазначити, що комунікативні риси й стиль спілкування юнаків і дівчат не зовсім однакові. Юнаки активніше за дівчат вступають у контакти з іншими однолітками. Почуття приналежності до групи однолітків, спілкування з ними й можливість проявити себе для чоловіків будь-якого віку значно важливіші, ніж для жінок. Спілкування дівчат виглядає більш пасивним, проте більш дружнім і вибірковим. З раннього віку хлопчики тяжіють до більш екстенсивного, а дівчата – до інтенсивного спілкування.

Істотні статеві розходження є в здатності саморозкриття, співпереживання. Дівчата в середньому емоційно чуттєвіші за юнаків. За даними В. Князєва (1981), для жінок при оцінці людських якостей найбільш значущі властивості, які проявляються в ставленні до інших людей, а для чоловіків – ділові якості, пов’язані з роботою [104, с. 133].

Не менш важливим є те, що старшокласники починають оцінювати навчальну діяльність із позиції свого майбутнього. У них змінюється ставлення до окремих предметів. Воно починає, на відміну від підліткового віку, зумовлюватися не ставленням до вчителя, а інтересами, нахилами учня, намірами отримати певну професію.

Усе це утворює психологічну базу для самовизначення школярів – перманентний процес переосмислення людиною світу й власного життя. Ставлення до самовизначення починає проявлятися вже в молодшому підлітковому віці, формується й включається в Я-концепцію на рубежі підліткового і юнацького віку. Ідеальний Я-образ людини опосередкований декількома самовизначеннями.

Життєве самовизначення (вибір соціальних ролей, життєвого стилю, способу життя) припускає, що професія або соціальна роль можуть бути засобами для реалізації певного способу життя. Більш складний тип – особистісне самовизначення – може розглядатися як вищий прояв життєвого самовизначення. Особистісне самовизначення – це знаходження самобутнього «образу Я», постійний розвиток цього образу й затвердження його серед оточуючих людей. Особистісне самовизначення задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення певного рівня в системі соціальних відносин, тобто задає соціальне самовизначення. Соціальне самовизначення проявляється у формуванні життєвої перспективи, ставленні до праці й моральної свідомості. Юнацька життєтворчість виявляє себе, насамперед, як жагуче бажання щось почати [203, с. 121–122]. На основі соціального самовизначення виробляються вимоги до конкретної професійної області, здійснюється професійне самовизначення. Відповідно до концепції, розробленої вітчизняними педагогами В. Поляковим, С. Чистяковою й ін., професійне самовизначення молоді – це «процес формування особистістю свого ставлення до професійної трудової сфери й спосіб його самореалізації через узгодження внутрішньоособистісних і соціально-професійних потреб» [196, с. 212–213]. Старшокласники усвідомлюють, що стоять на порозі нового життя й багато що в ньому буде визначатися тим, із яким багажем знань вони вийдуть зі школи. Ось чому дуже часто вони схильні розглядати знання не як цінність саму по собі, а як інструмент, за допомогою якого вони зможуть одержати гарну професію, забезпечити собі великий дохід, високий рівень життя. І в таких випадках навчальні інтереси починають опосередковуватися профілем обраного вищого навчального закладу. Отже, значну роль у навчанні старшокласників відповідно до їхнього професійного самовизначення відіграє профільне навчання в школі.

Профільне навчання значно розширює можливості учня у виборі власної освітньої траєкторії, максимально забезпечує якість навчання, допомагає учням зміцнити свою впевненість у власному виборі, отримати основні загальні відомості про вибраний профіль, його реалізацію в житті. Отже, невипадково Міністерством освіти і науки України в документах, які регламентують діяльність середньої загальної школи, головним завданням визнано здійснення в 2010 р. переходу старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів на профільне навчання.

На сьогодні в загальноосвітніх навчальних закладах профільне навчання учнів проводиться відповідно до статей 35 і 36 Закону України «Про освіту», статті 9 Закону України «Про загальну середню освіту», статей 3 і 4 Положення про загальноосвітній навчальний заклад, частин ІІ і ІІІ Концепції профільного навчання в старшій школі, частин ІІ і ІІІ Концепції загальної середньої освіти (11-річна школа).

Концепція профільного навчання в старшій школі зазначає, що «розвиток світового і зокрема європейського освітнього простору об'єктивно вимагає від української школи адекватної реакції на процеси реформування загальної середньої школи, що відбуваються у провідних країнах світу. Загальною тенденцією розвитку старшої профільної школи є її орієнтація на широку диференціацію, варіативність, багатопрофільність, інтеграцію загальної і допрофесійної освіти» [108]. Галузева програма впровадження профільного навчання на 2008–2010 рр. передбачає створення умов щодо впровадження профільного навчання старшокласників з урахуванням потреб ринку праці, формування готовності до свідомого вибору та оволодіння майбутньою професією, забезпечення умов для життєвого і професійного самовизначення учнів [45].

Отже, профілізація старшої школи передбачає переорієнтацію на особистість, формування ділових, особистісно значущих якостей.

У Я-концепцію старшокласника самовизначення входить як єдина значна система узагальнених уявлень про світ і самого себе, що формує внутрішні позиції дорослої людини. Ця внутрішня позиція, що становить новотвір Я-концепції старшокласника, обумовлює його ставлення до дійсності, оточуючих, самого себе й моделює його майбутнє місце в суспільстві у вигляді життєвого плану. З погляду Л. Виготського, життєвий план існує лише тоді, коли молодою людиною поряд із майбутніми цілями плануються й способи їхнього досягнення, проводиться оцінка власних суб'єктивних й об'єктивних ресурсів. За теорією М. Гінзбурга, у складі життєвого плану людини є два типи цілей: кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні).

Кінцеві цілі являють собою ідеали, які розуміються як цінності, ці цілі стабільні. Реальні цілі характеризуються конкретністю й досяжністю, вони можуть змінюватися залежно від успіхів і невдач [203, с. 123].

Життєвий план охоплює всю сферу особистого самовизначення – моральний вигляд, стиль життя, рівень домагань, рід занять, створення сім'ї, вибір професії тощо. У життєвих планах втілюються суб'єктивні прагнення людей, прогнозування ними свого майбутнього, фокусуються напрями їхньої бажаної самореалізації.

У контексті нашого дослідження необхідно зауважити, що в цілеспрямованому формуванні майбутніх ділових якостей особистості найбільш сприятливим є старший шкільний вік, коли виробляються певний світогляд, переконання, установки, коли змінюються погляди й на шкільне навчання: воно починає розглядатися крізь призму власного професійного майбутнього. За тонким зауваженням В. Слободчикова [224, с. 217], навчальна діяльність стає вже навчально-професійною. Вивчення психолого-педагогічної літератури показало, що вплив на ідеальний рівень розвитку якостей сильніший за все в ранньому дитинстві, коли особистість особливо сприйнятлива до зовнішніх вражень і впливів з боку оточуючих. З восьми до вісімнадцяти років цей процес триває інтенсивно, а щонайпізніше до двадцяти п'яти років – припиняється. Із цього моменту змінити ідеальний рівень розвитку якості, перевівши його на новий рівень, може тільки дуже сильний вплив, потужне емоційне враження, потрясіння. Л. Михальова [157] у своєму дослідженні відзначає «ідеальний рівень розвитку якостей», тобто уявлення людини про верхню планку розвитку власних якостей (див. Рис. 2.1).

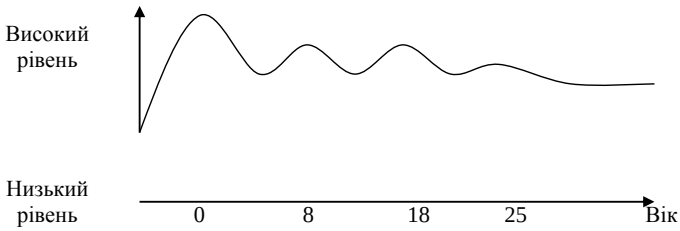

Рис. 2.1 – Ідеальний рівень розвитку якостей

Окрім того, у старшому шкільному віці структура особистості перебуває ще в становленні, вона достатньо «рухлива», відкрита для зовнішніх впливів. Так, Б. Ананьєв [5, с. 104] говорить про двофазний характер розвитку психофізіологічних функцій організму. Перша фаза характеризується «загальним фронтальним прогресом функцій під час дозрівання й ранніх

еволюційних змін зрілості (у юності, молодості й на початку середнього віку). У цій зоні пік тієї або іншої функції перебуває в найбільш її загальному, не спеціалізованому стані. Друга фаза еволюції – спеціалізація функцій щодо певних об'єктів. Пік функціонального розвитку досягається в більш пізні періоди зрілості». До віку ранньої дорослості (18–21 років) перший пік психофізіологічної зрілості змінюється новим періодом розвитку якостей: починається їхня стабілізація й наступна інволюція. Отже, ділові якості особистості доцільно формувати на першій фазі розвитку – у період ранньої юності.

2.2 Характеристика сучасного учня старшої школи

Незважаючи на стабільність глибинно-психологічної сутності основних характеристик юнацького періоду, зміни в соціально-економічному житті спричиняють якісні розходження процесів формування свідомості, самосвідомості, особистісного становлення зростаючих людей, тобто сучасного учня старшої школи.

Перш за все, психологія юнацького віку тісно пов'язана з проблемою «батьків і дітей», спадкоємності й конфлікту поколінь. Взаємини поколінь ніколи й ніде не були й не можуть бути абсолютно рівними, симетричними. Концепція американського етнографа М. Мід [154] правильно схоплює залежність міжпоколінних відносин від темпів науково-технічного й соціального розвитку, підкреслюючи, що міжпоколінна трансмісія культури містить у собі не тільки інформаційний потік від батьків до дітей, але й зустрічну тенденцію: молодіжна інтерпретація сучасної соціальної ситуації й культурної спадщини впливає на старше покоління. Не тільки молодь учиться в старших, як було завжди, але й старші все більшою мірою прислухаються до думки сучасної молоді.

Далі зауважимо, що сучасні старшокласники, як відмічає Д. Фельдштейн, на відміну від своїх однолітків 50–60-х рр. XX ст., стали менш емоційними, менш романтичними, бачать перспективу своєї корисності для суспільства в збагаченні власної індивідуальності. У них переважають мотиви, спрямовані на самовираження, самооцінку в праці, на прагнення брати участь у ній для власного розвитку й удосконалення, для завоювання певної позиції стосовно товаришів, затвердження свого Я, вироблення рис характеру, необхідних для самостійного життя. Особливу значущість для старшокласників має функціональний зміст праці й, головне – творчий характер діяльності. Це, безумовно, важливо і є основою для їхнього особистісного росту.

Але при цьому старшому підліткові як самостійній особистості, по-перше, не вистачає довіри, поваги дорослих, по-друге, не завжди створюються можливості для реалізації потреби в самореалізації, а по-третє, проявляється обмеженість довіри важливих справ, у яких молодь може проявити свою реальну суспільну активність. На думку Д. Фельдштейна, відсутність різноманітної багатопланової просоціальної діяльності, цілеспрямованого включення підлітків у суспільно важливі справи призводить до того, що не тільки не задовольняється, а навіть придушується підлітково-юнацьке прагнення долучитися до життя суспільства, спонукає молодих людей до створення власного мікросоціуму, де розгортаються міжпідлітково-юнацькі зв'язки й відносини [240].

Ще для сучасних старшокласників характерні міркування про майбутнє, однак багато хто з них усвідомлює те, що реальне майбутнє – це не майбутнє взагалі, але майбутнє певним чином побудованого сьогодення, й що насичення майбутнього цілями є лише передумовою для насичення сьогодення відповідною практикою. Найбільші труднощі для старшокласників полягають у поєднанні того, що називається ближньою й далекою перспективою, перша з яких охоплює безпосередньо сьогоднішню й завтрашню діяльність і цілі, а друга – довгострокові життєві плани [203, с. 123].

У сучасному глобалізованому світі уявлення й оцінки соціальної дійсності залежать від загального соціокультурного контексту, на формування якого визначальний вплив здійснюють засоби масової інформації, мобільні, телекомунікації як найбільш доступні, масові та ефективні форми інформаційного обміну. ЗМІ формують мотиви, провокують «чутливість» суспільства до явищ та подій, впливають на визначення символів престижу, утворюють шкалу цінності людини. Особливий вплив засоби масової інформації здійснюють на особистість, у якої ще недостатньо життєвого досвіду для об'єктивної оцінки побаченого або почутого, у якої ще тільки формується світогляд, вибудовується система моральних цінностей, розвивається критичність мислення. Така ситуація визначає актуальність вивчення впливу засобів масової інформації, мобільних, телекомунікацій на формування ціннісних орієнтацій старшокласників. Але доречно сказати, що поряд із негативним і руйнуючим моральну основу впливом програм, що містять розпутство, насильство, прагнення до великих грошей, можна виділити програми, що позитивно впливають на формування таких ціннісних орієнтацій, як продуктивне й активне діяльне життя, цікава робота, упевненість у собі.

Слід відзначити також, що за останній час відбулася інтенсивна примітивізація свідомості дітей. У сучасної молоді відзначається ріст цинізму,

брутальності, жорстокості, агресивності. А за цими зовнішніми проявами криються внутрішні, глибинні переживання зростаючих людей: тривожність, страх, невпевненість, самотність. У наш час це почуття самотності переломлюється в особливій позиції старших підлітків щодо дорослих.

Особливу увагу в соціально-психологічному розвитку старшокласника треба звернути на вплив дорослих як суспільної структури. Дорослий світ наблизився (підлітки стали не тільки більш розкутими щодо дорослих, більш упевненими, а нерідко й поблажливо-презирливими, що пов'язано з великою доступністю інформації, можливістю заробітку грошей, із тим, що майже все, раніше заборонне, стало доступним і дозволеним), але одночасно дорослий світ і віддалився, тому що дорослі не тільки менше стали займатися дітьми, але й не висувають чіткої позиції свого ставлення, своїх вимог до дітей. Наслідком цього є втрата зростаючими людьми почуття відповідальності, інфантилізм, егоїзм, духовна спустошеність. Крім того, велике значення мають умови виховання в сім'ї. Кращі якості наявні в того, кому сім'я й школа допомагає їх розкрити й реалізувати.

Вивчення аналізу особливостей психічного, соціально-психологічного розвитку сучасного юнацтва показало, що їхні мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації стали якісно іншими – підвищилася стеля особистих домагань, попит на самореалізацію, тоді як їхня практична участь в економічному й політичному житті країни зведена до мінімуму [240]. Отже, можна з упевненістю стверджувати, що доброзичливий і компетентний супровід дитини дорослими, які демонструють гармонійні взаємини із собою і світом, забезпечить старшому підліткові повноцінну самоактуалізацію, розкриття його найкращих якостей, а суспільству – особистість, яка веде за собою в культурному й соціальному прогресі.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості розвитку старшого підліткового і юнацького віку.

2. Що утворює психологічну базу для самовизначення школярів? Чим опосередкований ідеальний Я-образ людини?

3. Розкрийте роль профільного навчання в школі.

4. Чому старший шкільний вік є найбільш сприятливим в цілеспрямованому формуванні ділових якостей особистості?

5. Охарактеризуйте сучасного учня старшої школи.

6. Які зміни в соціально-економічному житті спричиняють якісні розходження процесів формування свідомості, самосвідомості, особистісного становлення учня старшої школи?

7. Розкрийте сутність концепції американського етнографа М. Мід.

Тестові завдання

1. Цілеспрямований і свідомо здійснюваний педагогічний процес організації і стимулювання активної діяльності особистості з оволодіння суспільним досвідом – це:

а) виховання;

б) навчання;

в) формування.

2. У якому віці вплив на ідеальний рівень розвитку якостей відбувається сильніше:

а) у шкільному віці;

б) у ранньому дитинстві;

в) у дошкільному віці.

3. За Б. Ананьєвим перша фаза розвитку психофізіологічних функцій організму припадає на період:

а) ранньої дорослості (18–21 рік);

б) підліткового віку (11–14 років);

в) ранньої юності (15–18 років).

4. Процес формування життєвої перспективи, відношення до праці й моральної свідомості – це:

а) соціальне самовизначення;

б) професійне самовизначення;

в) життєве самовизначення.

5. Що характерно для учня старшої школи:

а) проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху перебуває в центрі уваги, інтересів, планів старшокласника;

б) різка зміна внутрішньої позиції, що полягає в тому, що спрямованість у майбутнє стає основною спрямованістю особистості;

в) усі відповіді правильні.

6. Я-концепція – це:

а) відносно стійка, у більшому або меншому ступені усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми й відноситься до себе;

б) процес розвитку і становлення особистості під впливом виховання, навчання, соціального середовища;

в) змінення, новоутворення, ускладнення особистості, без вказаних джерел цих змін.

7. Узагальнена властивість особистості, що з'являється в ініціативності, критичності, адекватній самооцінці й почутті особистої відповідальності за свою діяльність і поведінку; щабель до самостійної, незалежної, вільної діяльності у виконанні роботи – це:

а) самоствердження;

б) самостійність;

в) самореалізація.

8. Перманентний процес переосмислення людиною світу й власного життя – це:

а) самовизначення;

б) самовдосконалення;

в) самопізнання.

9. За теорією М. Гінзбурга, у складі життєвого плану людини є два типи цілей:

а) кінцеві (ідеальні);

б) допоміжні (реальні, конкретні);

в) усі відповіді правильні.

10. Концепція, яка визначає, що не тільки молодь учиться в старших, як було завжди, але й старші все більшою мірою прислухаються до думки сучасної молоді, належить:

а) Д. Фельдштейну;

б) М. Мід;

в) М. Гінзбургу.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

3.1 Діагностика рівнів сформованості ділових якостей старшокласників

Для виявлення рівня сформованості ділових якостей учнів необхідно використовувати спеціальні методики. Добір методів діагностики рівня сформованості ділових якостей старшокласників здійснювався на основі вивчення спеціальної літератури з питань психологічної та педагогічної діагностики.

Враховуючи, що методики, які застосовуються для вимірювання ділових якостей, мають різні оцінні шкали, доцільним є їхнє адаптування до єдиної оцінної шкали [179, с. 93]. Ми пропорційно перевели отримані результати у 100-бальну шкалу.

Окрім того, ми застосували методику А. Киверялга [127], за якою середній рівень визначається 25-відсотковим відхиленням оцінки від середньої в діапазоні оцінок, що дає можливість визначення рівнів прояву окремих якостей, а саме: оцінка в інтервалі від 0 до 0,24 дозволяє констатувати низький рівень, в інтервалі від 0,25 до 0,74 – середній рівень, від 0,75 до 1 – високий рівень сформованості якості особистості.

Визначення сформованості ділових якостей учнів за *мотиваційним критерієм* можна здійснити за діагностичними методиками, які представляють собою тести-опитувальники з рядом тверджень.

Вивчення ділової спрямованості особистості здійснюватиметься за допомогою методики «Визначення спрямованості особистості» Б. Басса (1967 р.), спрямованої на виявлення переважаючих тенденцій спрямованості особистості або на себе, або на спілкування, або на розв’язання ділових проблем. Методика включає 27 пунктів-суджень, по кожному з яких можливі три варіанти відповідей, відповідні трьом видам спрямованості особистості [85, с. 246].

Виявлення прагнення до успіху у старшокласників можна проводити за допомогою методики Ю. Орлова «Потреба в досягненні» [176, с. 317]. Учням запропоновано 23 твердження.

Кількісні показники зазначених методик та їхнє переведення в 100-бальну шкалу наведені в Табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Кількісні показники оцінювання якостей за мотиваційним критерієм

Якості	Ділова спрямованість		Прагнення до успіху	
Рівні прояву якості	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація
високий рівень	54–41	100–75	23–16	100–75
середній рівень	40–14	74–25	15–9	74–25
низький рівень	13–0	24–0	8–0	24–0

Процентне вираження розподілу учнів за рівнями вияву якості визначається за формулою:

$$\prod_i = \frac{N_i \times 100\%}{N}, \qquad (2.1)$$

де N_i – кількість старшокласників з i-тим рівнем вияву певної якості; N – загальна кількість старшокласників.

Визначення рівня сформованості ділових якостей учнів за *когнітивним критерієм* здійснюватиметься із застосуванням тестових завдань та на підставі опитувальника креативності.

Вивчення компетентності старшокласників можна провести за допомогою тестових завдань, розроблених М. Загребіною, А. Плотніковою й ін. (2006 р.), які спрямовані на виявлення рівня сформованості ключових компетентностей учнів [76, с. 40]. Названі автори на основі аналізу запитів працедавців виділили шість ключових компетентностей: готовність до розв'язання проблем; технологічна компетентність; готовність до самоосвіти; готовність до використання інформаційних ресурсів; готовність до соціальної взаємодії; комунікативна компетентність.

Методика включає тестові завдання відкритого типу, які названі так, оскільки відповідь на питання цих завдань не може бути спрогнозована дослівно. Виконання завдань відкритого типу вимагає від учня здійснення певної діяльності з пошуку необхідної інформації, розв'язання проблеми, що виникла, або оформлення результатів її рішення. Таке завдання завжди вимагає розгорненої відповіді. Використовуючи досвід американських і британських спеціалістів-тестологів, автори поклали в основу класифікації тестових завдань відкритого типу характер і довжину відповіді: питання з короткою відповіддю, питання з напіврозгорненою структурованою відповіддю, питання з розгорненою неструктурованою відповіддю. Для оцінки тестових завдань, на підставі яких робляться висновки, використовуються аналітичні шкали.

Тестові завдання поділені на 4 рівні й 4 підрівні освоєння компетентностей, які умовно співвіднесені з такими віковими категоріями учнів: рі-

вень I – 3–5 класи; рівень II – 5–7 класи; рівень III – 7–9 класи; рівень IV – 9–11 класи. Старшокласникам пропонуються для виконання всі завдання I–IV рівня в обов'язковому порядку.

Для вивчення рівня розвитку творчого мислення (креативності) старшокласників ми використали опитувальник креативності Джонсона. Опитувальник включає вісім характеристик творчого мислення й поведінки [235, с. 39]. При інтерпретації показників нами були внесені зміни, що спрощують підрахунок результатів і відповідають виділеним рівням сформованості ділових якостей (див. Табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Інтерпретація рівнів креативності

Характеристика рівнів (за методикою)	Інтерпретація характеристики рівнів
дуже високий	високий рівень
високий	
нормальний, середній	середній рівень
низький	низький рівень
дуже низький	

Кількісні показники методик та їхнє переведення в 100-бальну шкалу представлені в Табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Кількісні показники оцінювання якостей за когнітивним критерієм

Якості	Компетентність		Креативність	
Рівні прояву якості	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація
високий рівень	250–187,5	100–75	40–30	100–75
середній рівень	187–62,5	74–25	29–10	74–25
низький рівень	62–0	24–0	9–0	24–0

Для діагностики ділових якостей за *діяльнісним критерієм* можна застосовувати експериментально-психологічні методики й опитувальники.

Методика виявлення «Комунікативних і організаторських схильностей» (КОС), запропонована В. Синявським і Б. Федоришиною, використовується для дослідження організаторських схильностей особистості старшокласника, уміння впливати на людей, прагнення проявляти ініціативу тощо. Методика містить 40 питань [85, с. 339]. Результати зіставляються з дешифратором і підраховуються за допомогою спеціального ключа. При інтерпретації результатів нами були внесені деякі зміни (див. Табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Інтерпретація результатів організаторських схильностей

Шкальна оцінка	Характеристика результату (за методикою)	Інтерпретація характеристики результату
1	дуже високий	високий рівень
2	високий	
3	середній	середній рівень
4	нижчий від середнього	низький рівень
5	низький	

Вивчення відповідальності старшокласників можна здійснити за допомогою методу дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК) над різноманітними життєвими ситуаціями, розробленого на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера Є. Бажиним зі співавторами (1984 р.) [97, с. 165].

Рівень суб'єктивного контролю – узагальнена характеристика особистості, що має регулюючий вплив на виховання міжособистих відносин тощо. Відповідно до концепції локус-контролю (лат. locus – місце, місцерозташування), ті особи, які приймають відповідальність за події свого життя на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, здібностями, рисами особистості, володіють внутрішнім (інтернальним) контролем. І навпаки, людям, які схильні приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам (іншим людям, випадку, долі тощо), властивий зовнішній (екстернальний) контроль. Інтернали, на відміну від екстерналів, менш схильні підкорятися тиску інших людей, сильніше реагують на втрату особистої свободи, активніше шукають інформацію, більш упевнені в собі. Будь-яка людина за локусом контролю посідає певне місце на континуумі інтернальність-екстернальність.

Опитувальник РСК складається з 44 тверджень, із якими учень може погодитися або не погодитися.

Виявлення ступеня готовності до ризику старшокласників проводиться за допомогою методики Шуберта [205, с. 632]. Кількісні показники зазначених методик та їхнього переведення в 100-бальну шкалу наведені в Табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Кількісні показники оцінювання якостей за діяльнісним критерієм

Якості	Організаторські схильності		Відповідальність		Готовність до ризику	
1	***2***		***3***		***4***	
Рівні прояву якості	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація
високий рівень	1,00–0,80	100–80	від +132 до +66	100–75	від +50 до +20	100–75

Закінчення Таблиці 3.5

1	*2*		*3*		*4*	
середній рівень	0,79–0,40	79–40	від +65 до –66	74–25	від +10 до –10	74–25
низький рівень	0,39–0,20	39–20	від –67 до –132	24–0	від –30 до –50	24–0

Ступінь розвитку ділових якостей за *емоційним критерієм* визначається через оцінку прояву самовладання, оцінювання комунікабельності та за результатами дослідження індексу толерантності.

Для виявлення рівня сформованості самовладання можна використати методику Ч. Спілбергера і Ю. Ханіна «Шкала самооцінки тривожності» [261, с. 117]. Вона є інструментом для вимірювання тривожності як властивості особистості і як стану в будь-який певний момент – у минулому, теперішньому часі й майбутньому. Методика включає 40 найбільш інформативних пунктів: 20 – для вимірювання стану тривожності; 20 – для вимірювання особистої тривожності. При обробці результатів бальні оцінки в цих питаннях мають зворотну спрямованість.

Для виявлення комунікабельності особистості, уміння чітко та швидко встановлювати ділові й товариські контакти з людьми, прагнення розширювати контакти можна використовувати методику «Комунікативних і організаторських схильностей» (КОС) В. Синявського і Б. Федоришиної, описану вище [85, с. 339]. При інтерпретації результатів нами були внесені зміни, зазначені в Табл. 3.4.

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності», розроблений О. Кравцовою та ін. (2002 р.), використовується для діагностики рівня сформованості толерантності старшокласників [202, с. 46]. Матеріал опитувальника склали твердження, що відображали як загальне ставлення до навколишнього світу й інших людей, так і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де виявляються толерантність й інтолерантність людини. У методику включено 22 твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворих людей, убогих), комунікативні установки (пошана до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Спеціальну увагу надано етнічній толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси й етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Результати методики підраховуються за допомогою спеціального ключа.

Кількісні показники методик та їхнє переведення в 100-бальну шкалу представлені в Табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Кількісні показники оцінювання якостей за емоційним критерієм

Якості	Самовладання		Комунікабельність		Толерантність	
Рівні прояву якості	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація	показник	інтерпретація
високий рівень	80–46	100–57	1,00–0,77	100–77	132–100	100–76
середній рівень	45–31	56–38	0,76–0,33	76–33	99–61	75–46
низький рівень	30–20	37–25	0,32–0,10	32–10	60–22	45–16

На підставі отриманих за допомогою методик різних емпіричних даних середнє значення кожного рівня сформованості ділових якостей визначається за формулою:

$$\overline{X} = \frac{\sum_{пок}}{n}, \qquad (2.2)$$

де Σ – сума показників; n – кількість показників.

Отже, пропонуємо розглянути зазначені вище діагностики для виявлення рівня сформованості ділових якостей учнів.

3.2 Методика «Визначення спрямованості особистості» Б. Басса

Інструкція. Опитувальний аркуш складається з 27 пунктів. По кожному з них можливі три варіанти відповідей: А, Б, В.

1. Із запропонованих відповідей на кожний із пунктів виберіть ту, котра найкраще виражає Вашу точку зору з питання. Можливо, що якісь із варіантів відповідей будуть здаватися Вам рівноцінними. Проте ми просимо Вас відібрати з них тільки одну, саме ту, що найбільшою мірою відповідає Вашій думці й є найбільш цінною для Вас.

Букву, якою позначена відповідь (А, Б, В), напишіть на аркуші для запису відповідей поруч із номером відповідного пункту (1–27) під рубрикою «НАЙБІЛЬШЕ».

2. Потім із відповідей на кожний із пунктів виберіть ту, котра якнайдалі стоїть від Вашої точки зору, є найменш для Вас цінною. Букву, якою позначена відповідь, знову напишіть на аркуші для запису відповідей поруч із номером відповідного пункту в стовпці під рубрикою «НАЙМЕНШЕ».

3. Отже, для відповіді на кожне з питань Ви використаєте дві букви, які й запишіть у відповідні стовпці. Інші відповіді ніде не записуються.

Намагайтеся бути максимально правдивим. Серед варіантів відповіді немає «добрих» або «поганих», тому не намагайтеся вгадати, яка з відповідей є «правильною» або «кращою» для Вас. Час від часу контролюйте себе, чи правильно ви записуєте відповіді, чи поруч із тими пунктами. У випадку, якщо Ви виявите помилку, виправте її, але так, щоб напрям був чітко видний.

Таблиця 3.7

Текст опитувальника

№	Текст опитувальника	Найбільше	Найменше
1	***2***	***3***	***4***
1	*Найбільше задоволення я отримую від:* А) схвалення моєї роботи; Б) усвідомлення того, що робота зроблена добре; В) усвідомлення того, що мене оточують друзі		
2	*Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:* А) тренером, який розробляє тактику гри; Б) відомим гравцем; В) обраним капітаном команди		
3	*На мою думку, кращим педагогом є той, хто:* А) виявляє цікавість до учнів і до кожного має індивідуальний підхід; Б) викликає інтерес до предмета так, що учні із задоволенням поглиблюють свої знання з цього предмета; В) створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку		
4	*Мені подобається, коли люди:* А) радіють виконаній роботі; Б) із задоволенням працюють у колективі; В) прагнуть виконувати свою роботу краще за інших		
5	*Я хотів би, щоб мої друзі:* А) були чуйними й допомагали людям, коли для цього виникають можливості; Б) були вірними й відданими мені; В) були розумними й цікавими людьми		
6	*Кращими друзями я вважаю тих:* А) з ким складаються гарні взаємини; Б) на кого завжди можна покластися; В) хто може багато чого досягти в житті		
7	*Найбільше я не люблю:* А) коли у мене щось не виходить; Б) коли псуються відносини з товаришами; В) коли мене критикують		

Продовження Таблиці 3.7

1	*2*	*3*	*4*
8	*На мою думку, гірше за все, коли педагог:* А) не приховує, що деякі учні йому несимпатичні, жартує й насміхається з них; Б) викликає дух суперництва в колективі; В) недостатньо добре знає свій предмет		
9	*У дитинстві мені найбільше подобалося:* А) проводити час із друзями; Б) відчуття виконаних справ; В) коли мене за будь-що хвалили		
10	*Я хотів би бути схожим на тих, хто:* А) домігся успіху в житті; Б) по-справжньому захоплений своєю справою; В) відрізняється дружелюбністю й доброзичливістю		
11	*У першу чергу школа має:* А) навчити вирішувати завдання, які ставить життя; Б) розвивати, насамперед, індивідуальні здатності учня; В) виховувати якості, що допомагають взаємодіяти з людьми		
12	*Якби в мене було більше вільного часу, охочіше за все я використав би його:* А) для спілкування з друзями; Б) для відпочинку й розваг; В) для своїх улюблених справ і самоосвіти		
13	*Найбільших успіхів я досягаю, коли:* А) працюю з людьми, які мені симпатичні; Б) у мене цікава робота; В) мої зусилля добре винагороджуються		
14	*Я люблю, коли:* А) інші люди мене цінують; Б) маю задоволення від виконаної роботи; В) приємно проводжу час із друзями		
15	*Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:* А) розповіли про якусь цікаву справу, пов'язану з навчанням, роботою, спортом тощо, у якій мені довелося взяти участь; Б) написали про мою діяльність; В) обов'язково розповіли про колектив, у якому я працюю		
16	*Найкраще я вчуся, якщо викладач:* А) має до мене індивідуальний підхід; Б) зуміє викликати в мене інтерес до предмета; В) влаштовує колективні обговорення досліджуваних проблем		
17	*Для мене немає нічого гіршого, ніж:* А) образа особистої гідності; Б) невдача при виконанні важливої справи; В) втрата друзів		

Продовження Таблиці 3.7

1	*2*	*3*	*4*
18	*Найбільше я ціную:* А) успіх; Б) можливості гарної спільної роботи; В) здоровий практичний розум і кмітливість		
19	*Я не люблю людей, які:* А) вважають себе гіршими за інших; Б) часто сваряться та конфліктують; В) заперечують усе нове		
20	*Приємно, коли:* А) працюєш над важливою для всіх справою; Б) маєш багато друзів; В) викликаєш замилування й усім подобаєшся		
21	*На мою думку, у першу чергу керівник повинен бути:* А) доступним; Б) авторитетним; В) вимогливим		
22	*У вільний час я охоче прочитав би книги:* А) про те, як заводити друзів і підтримувати гарні стосунки з людьми; Б) про життя знаменитих і цікавих людей; В) про останні досягнення науки й техніки		
23	*Якби в мене були здатності до музики, я хотів би бути:* А) диригентом; Б) композитором; В) солістом		
24	*Мені б хотілося:* А) придумати цікавий конкурс; Б) перемогти в конкурсі; В) організувати конкурс і керувати ним		
25	*Дня мене важливіше за все знати:* А) що я хочу зробити; Б) як досягти мети; В) як організувати людей для досягнення мети		
26	*Людина має прагнути до того, щоб:* А) інші були нею задоволені; Б) насамперед, виконувати своє завдання; В) їй не потрібно було дорікати за виконану роботу		
27	*Найкраще я відпочиваю у вільний час:* А) у спілкуванні з друзями; Б) переглядаючи розважальні фільми; В) займаючись своєю улюбленою справою		

Обробка результатів. Букви, записані в бланку для відповідей, відповідають тій або іншій спрямованості особистості. Ця відповідність відбита в ключі. Відповідь «найбільше» одержує 2 бали, «найменше» – 0, відповідь, що залишилася невибраною, – 1 бал.

Бали, набрані по всіх 27 пунктах, підсумовуються для кожного виду спрямованості окремо. Спрямованість, за якою отримана найбільша кількість балів, оцінюється як провідна.

Таблиця 3.8

Ключ для визначення спрямованості особистості

№	Я	С	Д	№	Я	С	Д
1	А	В	Б	15	Б	В	А
2	Б	В	А	16	А	В	Б
3	А	В	Б	17	А	В	Б
4	В	Б	А	18	А	Б	В
5	Б	А	В	19	А	Б	В
6	В	А	Б	20	В	Б	А
7	В	Б	А	21	Б	А	В
8	А	Б	В	22	Б	А	В
9	В	А	Б	23	В	А	Б
10	А	В	Б	24	Б	В	А
11	В	В	А	25	А	В	Б
12	Б	А	В	26	В	А	Б
13	В	А	Б	27	Б	А	В
14	А	В	Б				

Інтерпретація результатів. За допомогою методики виявляються такі спрямованості:

1. *Спрямованість на себе (Я)* – орієнтація на пряму винагороду й задоволення безвідносно роботи й співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність.

2. Спрямованість на спілкування (С) – прагнення за будь-яких умов підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності й емоційних стосунках з людьми.

3. *Спрямованість на справу (Д)* – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, що корисна для досягнення загальної мети.

3.3 Методика Ю. Орлова «Потреба в досягненні»

Інструкція. Вам пропонується ряд тверджень. Якщо Ви з положенням згодні, то поруч із його номером на опитувальному аркуші напишіть «так», якщо не згодні – «ні».

Таблиця 3.9

Текст опитувальника

№	Твердження	Так	Ні
1	Думаю, що успіх у житті залежить скоріше від випадку, ніж від розрахунку		
2	Якщо я позбавлюсь улюбленого заняття, життя для мене втратить зміст		
3	Для мене в будь-якій справі важливе її виконання, а не кінцеві результати		
4	Вважаю, що люди більше страждають від невдач на роботі, ніж від поганих взаємин із близькими		
5	На мою думку, більшість людей живе далекими цілями, а не близькими		
6	У моєму житті було більше успіхів, ніж невдач		
7	Емоційні люди мені подобаються більше, ніж діяльні		
8	Навіть у звичайній роботі я намагаюся вдосконалити деякі її елементи		
9	Поглинений думками про успіх, я можу забути про запобіжні заходи		
10	Мої близькі вважають мене ледачою людиною		
11	Думаю, що в моїх невдачах винні скоріше обставини, ніж я сам		
12	Мої батьки занадто строго контролюють мене		
13	Терпіння в мені більше, ніж здібностей		
14	Лінь, а не сумніви в успіху змушують мене занадто часто відмовлятися від своїх намірів		
15	Думаю, що я впевнена в собі людина		
16	Заради успіху я можу ризикнути, навіть якщо шанси не на мою користь		
17	Я не старанна людина		
18	Коли все йде гладко, моя енергія посилюється		
19	Якби я був журналістом, я писав би скоріше про оригінальні винаходи людей, ніж про події		
20	Мої близькі звичайно не розділяють моїх планів		
21	Рівень моїх вимог до життя нижчий, ніж у моїх ровесників		
22	Мені здається, що наполегливості в мені більше, ніж здібностей		
23	Я міг би досягти більшого, звільнившись від поточних справ		

Обробка результатів. За кожну відповідь ставиться 1 бал:

– тільки за відповіді «так» – 2, 6–8, 14, 16, 18, 19, 21–23;

– тільки за відповіді «ні» – 1, 3–5, 9–13, 15, 17, 20.

Потреба в досягненні (ПД) дорівнює сумі балів за відповіді «так» і «ні». Отже, оцінна шкала – від 0 до 23 балів. Чим більше балів у сумі на-

бирає випробуваний, тим більшою мірою в нього виражена потреба в досягненнях:

– якщо кількість набраних балів коливається в межах від 1 до 8, то діагностується низький рівень потреби в досягненнях;

– якщо кількість набраних балів коливається в межах від 9 до 15, то варто вважати, що потреба в досягненнях дорівнює середньому рівню;

– якщо кількість набраних балів коливається в межах від 16 до 23, то діагностується високий рівень потреби в досягненнях.

3.4 Завдання для перевірки рівня сформованості ключових компетентностей (М. Загребіна, А. Плотнікова, О. Севостьянова, І. Смирнова)

Завдання 1.1 (рівень 1, підрівень 1)

Прочитайте текст. Випишіть способи утворення прізвищ.

У кожної людини є ім'я. У слов'ян, крім того, є по батькові й прізвища.

Становлення прізвищ на Русі датується XIV–XV ст. (хоча слово **прізвище** тоді не вживалося й з'явилося в російській мові лише в петровську епоху).

Право носити прізвище першими одержали знатні люди. У бояр, які оточували Івана Грозного, були прізвища Шуйський, Бєльський, Курбський – за назвами їхніх вотчин. Сам Іван Грозний походив з князівського роду, що веде свій початок від легендарного Рюрика, і тому йменувався Рюриковичем. При Петрові I право носити прізвище отримали купці, а останніми в XIX ст. (з 1849 р.) – селяни.

Прізвища утворювалися від мирських імен або прізвиськ, від календарних імен, від земельних володінь, від професій або занять людини. Ці прізвища філологи називають стандартними. Писарі додавали до прізвиськ і прозвань, якими офіційно йменувалися люди, суфікси -ов-, -єв-, -ін-, надаючи всім прізвищам однаковий вид (Кузнєцов, Сенаторов, Вяткін, Кузьмін, Расторгуєв).

Окрім того, у населення були й нестандартні прізвища. Серед нестандартних прізвищ більшу групу становлять слова, що передають різні характеристики людей: Білозубий, Голован, Кривоніс, Скороход, Кучер, Лісничий, Стрілець, Ткач. Певну групу становлять прізвища, утворені від назв звірів, птахів, комах: Баран, Голуб, Дрізд, Муха, Орел, Сорока, Джміль; від назв рослин: Береза, Біб, Верба, Дуб, Картопля, Конопля. Багато нестандартних прізвищ утворені від особистих імен без усякого спеціального

оформлення: Антон, Борис, Кузьма, Фотій, Харитін; Даміан, Єремія, Симеон, Назарій; у просторічній або діалектній формі: Гапон, Остап, Потій, Свирида, Яким; Васюк, Дьомочка, Лаврик, Назарчик, Сьомка, Титок, Федяй.

Таблиця 3.10

Способи утворення прізвищ

№	Стандартні способи	№	Нестандартні способи
1		1	
2		2	
3		3	
4		4	
5			
6			

Таблиця 3.11

Модельна відповідь

№	Стандартні способи	№	Нестандартні способи
1	мирських імен	1	різних характеристик людей
2	прізвиськ	2	назв звірів, птахів, комах
3	календарних імен	3	назв рослин
4	назв земельних володінь	4	особистих імен
5	професії людини		
6	занять людини		

Обробка результатів.

За правильне визначення способу 0,5 бала.

Максимальна кількість 5 балів.

Завдання 1.2 (рівень 1, підрівень 2)

Валера випадково розбив градусник. Мама лаяла його за необережність і говорила, що ртуть – речовина, що перебуває в градуснику, – дуже небезпечна. Валера задумався, чи варто використовувати таку шкідливу речовину?

Ознайомившись із представленою інформацією, заповніть наступну таблицю, указавши всі властивості ртуті, а також принаймні одну ситуацію, пов’язану з кожною корисною або небезпечною властивістю ртуті. Де можливо, проілюструйте прикладами з тексту обидві ситуації одночасно.

Чи буває метал рідким?

Ртуть – дуже незвичайний метал. Єдиний метал, що за кімнатної температури перебуває в рідкому стані. Ртуть замерзає за –39 °С і закипає за 375 °С. Вона в 13,5 раза важча за воду. Вона має властивість розпадатися на дрібні крапельки.

Ртуть легко випаровується. Для одержання чистого металу з руди необхідно обпалити цю руду за температури приблизно 300–400 °С. Випари збираються й конденсуються, і виходить ртуть.

У природі ртуть міститься в червонуватому мінералі кіновар. Ртуть у різних видах уже давно використовується людиною. Давньогрецький учений Аристотель називав її «срібною водою». Кіновар була основою при виготовленні червоних барвників. Ртуть також використовується у фарбах, при виробництві хлору, каустичної соди, дезінфікуючих засобів, електрообладнання й приладів. При нагріванні ртуть розширюється, і ця її властивість використовується в термометрах при вимірюванні температури. Ртуть має також дуже важливе значення в медицині, при деяких захворюваннях вона є не тільки кращими, але навіть єдиними ліками. У промисловості й техніці ртуть знаходить широке застосування. Вона використовується в різних приладах – барометрах, ареометрах, витратомірах, у ртутних випрямлячах, ртутних лампах. Ртуть і її сполуки отруйні, тому ртутними фарбами покривають днища кораблів, щоб вони не обростали черепашками.

Чим небезпечна рідка ртуть?

Рідка ртуть небезпечна, насамперед, своєю леткістю: якщо зберігати її відкритою в приміщенні, то в повітрі з'являються випари ртуті. Гостре отруєння солями ртуті проявляється в розладі кишечнику, блюваті, набряканні ясен. Характерний занепад серцевої діяльності, пульс стає рідким і слабким, можливі знепритомнення. Перше, що необхідно зробити в такій ситуації, це викликати у хворого блювоту. Потім дати йому молока і яєчних білків. При хронічному отруєнні ртуттю і її сполуками з'являються присмак металу в роті, розм'якшення ясен, сильна слинотеча, легка збудливість, ослаблення пам'яті. Небезпека такого отруєння є у всіх приміщеннях, де ртуть перебуває в контакті з повітрям. Особливо небезпечні дрібні краплі розлитої ртуті, що забилися під плінтуси, лінолеум, меблі, у щілини підлоги. Загальна поверхня маленьких ртутних кульок велика, і випар іде інтенсивніше, тому випадково розлиту ртуть необхідно ретельно зібрати. Усі місця, у яких могли затриматися щонайменші крапельки рідкого металу, необхідно обробити розчином хлориду заліза, щоб зв'язати ртуть хімічно.

Таблиця 3.12

Властивості ртуті

Властивості ртуті	Ситуації, коли ртуть стає небезпечною	Ситуації, коли ртуть стає корисною

Таблиця 3.13

Модельна відповідь

Властивості ртуті	Ситуації, коли ртуть стає небезпечною	Ситуації, коли ртуть стає корисною
розширюється при нагріванні		використовується в термометрах
летка, легко випаровується за кімнатної температури	витік ртуті	
розпадається на дрібні краплі, які важко витягти	пошкодження термометра	
отруйна, викликає отруєння	знаходження людей у приміщенні, де в повітрі є випари ртуті	ртутними фарбами покривають днища кораблів, щоб вони не обростали черепашками

Обробка результатів.

Перераховано всі властивості ртуті	4 бали
Зазначено всі ситуації, коли ртуть стає небезпечною	3 бали
Зазначено всі ситуації, коли ртуть стає корисною	2 бали
Максимум	9 балів

Завдання 2.1 (рівень 2, підрівень 1)

Вивчіть запропоновані джерела. Випишіть (у порядку зростання висоти) назву й місце розташування п’яти найбільш високих вулканів, виверження яких відбувалося в ХХ ст.

Таблиця 3.14

Основні діючі вулкани

Вулкан	Висота, м	Місце розташування	Рік останнього виверження
1	***2***	***3***	***4***
Фудзіяма	3 776	Японія, о. Хонсю	1708
Камерун	4 070	Камерун	1982
Ключевська Сопка	4 750	Росія, п-ів Камчатка	1995
Шивелуч	3 283	Росія, п-ів Камчатка	1964

Закінчення таблиці 3.14

1	*2*	*3*	*4*
Толбачик	3 682	Росія, п-ів Камчатка	1976
Авачинська Сопка	2 741	Росія, п-ів Камчатка	1945
Еребус	3 794	Антарктика, о. Росса	1995
Котопахі	5 897	Екваторіальні Анди	1940
Льюльяйльяко	6 723	Чилійсько-аргентинські Анди	1877
Кроноцька Сопка	3 528	Росія, п-ів Камчатка	1923
Стромболі	926	Італія, Ліпарські о-ви	1995
Ерджияс	3 916	Туреччина, Анатолійське плоскогір'я	І ст. н. е.
Кракатау	813	Індонезія, Великі Зондські о-ви	1995
Алаід	2 339	Росія, Курильські о-ви	1986
Гекла	1 491	Ісландія	1991
Попокатепетль	5452	Мексиканське нагір'я	1687
Везувій	1 277	Апеннінський п-ів	1959
Мауна-Лоа	4 170	о. Гаваї	1984
Етна	3 340	Італія, о. Сицилія	1995
Орісаба	5 700	Мексиканське нагір'я	1687
Монтань-Пеле	1 397	Вест-Індія, о. Мартиніка	1932
Коряцька Сопка	3 456	Росія, п-ів Камчатка	1957

Таблиця 3.15

Модельна відповідь

1. Еребус (Антарктика, о. Росса), висота 3 794 м, останнє виверження відбулося в 1995 р.
2. Камерун (Камерун), висота 4 070 м, останнє виверження відбулося в 1982 р.
3. Мауна-Лоа (о. Гаваї), висота 4 170 м, останнє виверження відбулося в 1984 р.
4. Ключевська Сопка (Росія, п-ів Камчатка), висота 4 750 м, останнє виверження відбулося в 1995 р.
5. Котопахі (Екваторіальні Анди), висота 5 897 м, останнє виверження відбулося в 1940 р.

Обробка результатів.

Перераховано назви й місця розташування всіх зазначених у модельній відповіді вулканів — 5 балів

Назви ранжуються в порядку зростання висоти — 5 балів

При порушенні порядку ранжування за висотою (за кожну помилку) — – 1 бал

Разом: 10 балів.

Завдання 2.2 (рівень 2, підрівень 2)

Вивчіть запропоновані джерела. Порівняйте сервірування столу для різних урочистих випадків, самостійно сформулювавши критерії для порівняння. Зробіть висновок про те, яке зі свят відзначається найбільш урочисто.

Заповніть Табл. 3.16.

Таблиця 3.16

Критерії сервірування стола для різних урочистих випадків

Критерії	Урочисті випадки			

Висновок:_____

Дружня вечірка

До сервірування столу для дружньої вечірки не висувають строгих вимог. Головне тут – дружня атмосфера, улюблена музика, затишне освітлення, а потім уже їжа. Але їжа все-таки повинна бути ситною: у молодих людей, як правило, відмінний апетит. Отже, спочатку можна подати закуски, потім гарну гарячу страву з м'ясом, птицею або рибою, а потім – десерт. Закінчити вечірку можна чашкою міцної кави.

До столу подають також чорний і білий хліб, сіль, соуси в соусниках.

Сервірування столу для дружньої вечірки: келих для води, супова ложка, велика виделка, мілка й глибока тарілки й тарілка для хліба й пиріжків.

День народження

День народження відзначають у колі близьких людей. Це можуть бути й родичі, і друзі, і просто знайомі, які Вам симпатизують.

Звичайно, найкращий спосіб відзначити день народження – зібрати всіх за спільним столом (обіднім або вечірнім), але, з різних причин, це не завжди вдається, тому в колі родини можна посидіти за святковим сніданком або обідом, а друзів запросити на святкову вечерю.

Але якщо Ви бажаєте відсвяткувати свій день народження без напруження, запросіть гостей не до обіду й не до вечері, а на коктейль. Для цього потрібно буде тільки приготувати коктейлі й соки, а до них подати маленькі бутерброди.

Однак якщо Ви захочете влаштувати для друзів святковий обід, то можна сервірувати стіл так: келих для напою, супова ложка, середні й великі прилади, десертна виделка, більш мілка й глибока тарілки. Таке сервірування розраховане на суп, закуску, гарячу страву й десерт.

Різдво

Різдво вважається найчудовішим сімейним святом. Різдвяна вечеря влаштовується на Святвечір або в перший день Різдва. Кожен народ відзначає це свято відповідно до своїх традицій, у тому числі й кулінарних.

Приклад сервірування Різдвяного столу: келихи для напоїв, великі прилади, прилади для риби й десерту, маленький ніж для вершкового масла, велика й середні мілкі тарілки й тарілка для хліба.

В оформленні столу використовують найкращий посуд, свічки, ялинові й соснові гілки, стрічки, ялинкові кулі, зірки тощо. На білосніжній накрохмаленій скатертині пахнуть білі троянди і лілії, на яких за допомогою клею прилаштовують мерехтливі зірочки. Можна також витримати стіл у світлих зелених, рожевих і блакитнувато-срібних тонах. І, звичайно, достатня кількість продуктів. Все блискає, іскриться, виливає неповторні аромати – у цей вечір усюди панує радість!

Великодній сніданок

Для великоднього сніданку стіл накривають у світлій радісній гамі. Скатертина, серветки, посуд повинні сполучатися гармонійно, радувати око й душу.

Стіл накривають як для святкового сніданку. У центрі столу ставлять блюдо з молодою зеленню, у якій ховаються яскраві крашанки. Якщо Ви не зуміли заздалегідь купити зелень, яйця можна просто викласти на велику гарну тарілку. На іншій тарілці піднімається красива пишна паска, подають також печиво, пряник, гарячі булочки. Поруч ставлять тарілку з паскою. З напоїв можна подати чай, каву, какао. Окремо подають вершки або молоко.

Прекрасним доповненням до великоднього стола служать свіжі фрукти й квіти.

Обробка результатів.

Виділено всі критерії	4 бали
Виділені не всі критерії (за кожен відсутній критерій)	–1 бал

Критерії:

- *меню;*
- *сервірування столу;*
- *прикраса вечора;*
- *контингент запрошених.*

Відповідно до критеріїв вибрана правильна інформація	4 бали
За відсутність будь-якої інформації	–1 бал

Зроблено висновок 2 бали

(висновок: найбільш урочисто відзначають Різдво)

Максимальна кількість балів: 10 балів.

Завдання 3.1 (рівень 3, підрівень 1)

На великій перерві Ви звичайно їсте в шкільному буфеті. В асортименті буфету є продукти, що розрізняються за ступенем безпеки для Вашого здоров'я.

Вивчіть запропоновані джерела й напишіть рекомендації для молодшого класу, обсягом 180–200 слів, про те, що й чому варто й чого не слід купувати в буфеті школи.

Відомості про асортимент буфету

1. Чіпси – картопля, олія, сіль поварена, харчова добавка «Бекон» – ідентична натуральній.

2. Рулет – пшеничне борошно, рослинний жир, яйце, крохмаль, гліцерин, сіль, консервант – пропіонат кальцію, регулятор кислотності – фосфорна кислота, ароматизатор, ідентичний натуральному (варене згущене молоко), барвник Е160, лецитин Е322.

3. Печиво – борошно пшеничне, емульгатор – лецитин, ароматизатор вершковий, ідентичний натуральному, ароматизатор штучний «шоколад», барвник натуральний «цукровий колер» IV.

4. Суфле – цукор, глюкозний сироп, згущувач (желатин), ароматизатори, ідентичні натуральним (ваніль, полуниця), барвник Е129.

5. Йогурт № 1 – нормалізоване молоко, згущувачі Е1442, Е407, регулятор кислотності – лимонна кислота, ароматизатор, ідентичний натуральному (вишня).

6. Йогурт № 2 – нормалізоване молоко, фруктовий наповнювач, ароматизатор, ідентичний натуральному (абрикос), барвники бета-каротин Е160а, регулятор кислотності – лимонна кислота, крохмаль Е1442, закваска.

7. Сирок – знежирене молоко, вершки, цукор, сирна закваска, згущувачі Е1442, карагінан, барвник – бета-каротин, регулятор кислотності – лимонна кислота, ароматизатор, ідентичний натуральному (полуниця).

8. Крем молочний – знежирене молоко, цукор, вершки, згущувач Е1442, регулятор кислотності Е340, ароматизатори, ідентичні натуральним (ваніль і шоколадно-горіховий).

9. Десерт зі збитими вершками – знежирене молоко, вершки, стабілізатори Е407, Е412, харчовий желатин, емульгатор Е472в, ароматизатор, регулятор кислотності – лимонна кислота, барвники Е104, 110, 120.

Харчові добавки

Натуральні й синтетичні харчові добавки – це хімічні речовини, які додаються в їжу для продовження строку придатності продуктів, надання їм додаткових поживних властивостей, полегшення процесу готування й поліпшення смаку, кольору, запаху й зовнішнього вигляду.

Якщо Ви хочете контролювати споживання харчових добавок, то повинні читати й аналізувати склад продуктів, надрукований на їхній упаковці. Ви довідаєтеся, що інгредієнти в розчинному фруктовому десертному желе фактично такі ж, як і в пакетиках із супом! Їхню основу становлять цукор, модифікований крохмаль і жир. У списку інгредієнтів речовини розташовуються в порядку убування. Так, якщо цукор і модифікований крохмаль поміщені на початку списку, то це означає, що вони становлять основу вмісту. Барвники, консерванти, емульгатори, стабілізатори й розпушувачі позначаються Е-кодами, або наводиться їхня повна назва. Підсилювачі аромату позначаються як ароматизатори.

Більшість харчових добавок мають свій код, що складається з букви Е й тризначної цифри, яку можна побачити на пакуванні в переліку інгредієнтів. Ці коди відносяться до натуральних і синтетичних харчових добавок, схвалених до використання. Більшість барвників, консервантів, антиоксидантів, емульгаторів, розпушувачів і стабілізаторів мають свій Е-код, у той час як ароматизатори, розчинники, відбілювачі, крохмалі й підсолоджувачі такого не мають. Щоб не плутатися в харчових добавках, досить засвоїти, що заборонені всього три з них, а саме: Е121 (барвник цитрусовий червоний-2), Е123 (барвник амарант) і Е240 (консервант формальдегід). Є й корисні харчові добавки. Так, лецитин (Е322) сприяє виведенню з організму холестерину, а фосфати (Е388–Е341, Е450) необхідні нашій кістковій системі.

Багато хто негативно ставиться до харчових добавок. Бажано, щоб оброблені продукти становили мінімум нашого раціону, а в основному ми повинні харчуватися натуральними, екологічно чистими продуктами. Однак неможливо повністю виключити використання продуктів із добавками, тому що величезна кількість ароматизаторів не має Е-коду й, відповідно, за законом не повинна вказуватися на етикетці, що дає можливість для всіляких зловживань. Відомо, що багато барвників і консервантів з Е-кодами можуть бути причиною виникнення різних хвороб, таких як алергія, астма, розлад шлунка й підвищена збудливість, зокрема у дітей. У багатьох країнах використання деяких харчових добавок повністю заборонене.

Таблиця 3.17

Перелік деяких харчових добавок

Назва	Знаходиться	Факт
1	2	3
Бета-каротин Барвник або харчова добавка	У вершках для кави, маргарині	Містить жовтогарячий пігмент, що в організмі перетворюється у вітамін А. Вживання невеликої кількості, що знаходиться в продуктах, є безпечним навіть для дітей
Гліцерин Засоби для утримання рідини	У хлібобулочних виробах, солодощах	Натуральний компонент молекул жиру. Організм використовує його для виробництва складномолекулярних речовин
Желатин Желеутворююча речовина й згущувач	У напоях, м'якому сирі, морозиві, йогурті	Виробляється з білка, отриманого зі шкіри й кісток тварин. Має більш низьку харчову цінність, ніж інші протеїни
Карагінан Стабілізатор і згущувач	У шоколадному молоці, морозиві	Виробляється з морських водоростей. У великій кількості може бути шкідливий, однак невелика його присутність у їжі не становить небезпеки для здоров'я
Крохмаль Згущувач	У соусах і супах	Основний компонент борошна, картоплі й зернових. Для розчинення в холодній воді крохмаль часто модифікують за допомогою хімічних реакцій з іншими речовинами
Лецитин Антиоксидант й емульгатор	У хлібобулочних виробах, шоколаді, морозиві й маргарині	Натуральне джерело поживних холінів. Має сполуки масла й води, додає випічці пишності
Лимонна кислота Регулюючий кислотний агент	У газованих напоях, сирі, заморожених десертах і консервованих оливках	Зустрічається в усіх живих організмах. Затримує процес псування консервованих оливок, підтримує кислотний баланс у сирі, додає кислий присмак у заморожені десерти, карбонізує газовані напої з фруктовим смаком, а також використовується в інших продуктах
Фосфати, фосфорна кислота Підкислююча речовина, ароматизатор, стабілізатор кольорів, емульгатор	У хлібобулочних виробах, пластівцях, сирах, консервованому м'ясі, газованих напоях	При надмірному вживанні фосфатів може відбутися дисбаланс у харчуванні, зокрема погіршення засвоєння кальцію, що сприяє розвитку остеопорозу
Глутамат натрію (msg) Використовується для посилення смаку	У чіпсах, соусах для салатів і супах	Достатньо суперечлива добавка. Дослідження показало, що деякі люди дуже чутливі до її вживання у великих дозах. Реакцією може бути головний біль, нудота, слабкість, а також відчуття печіння в області шиї й у передпліччях. З більш серйозних реакцій – порушення серцевого ритму й утруднене дихання. Також є причиною астматичних реакцій

Модельна відповідь

Підрахунок балів ведеться із застосуванням специфічної шкали, модельна відповідь у цьому випадку використовується для спрощення процесу оцінки складових шкали. Оцінюючи склад продуктів, виключимо натуральні компоненти й добавки, які в таблиці описані як безпечні.

Таблиця 3.18

Безпечні натуральні компоненти й добавки

№	Продукт	Оцінка			
		ароматизатори	барвники	добавки	інше
1	Чіпси			харчова добавка «Бекон» – ідентична натуральній	msg
2	Рулет	ідентичний натуральному (варене згущене молоко)	Е160		
3	Печиво	ідентичний натуральному (вершковий), штучний (шоколад)	натуральний «цукровий колер»		
4	Суфле	ідентичні натуральним (ваніль, полуниця)	Е129		
5	Йогурт № 1	ідентичний натуральному (вишня)			Е407
6	Йогурт № 2	ідентичний натуральному (абрикос)			
7	Сирок	ідентичний натуральному (полуниця)			
8	Крем молочний	ідентичні натуральним (ваніль і шоколадно-горіховий)			регулятор кислотності Е340
9	Десерт зі збитими вершками	ароматизатор	барвники Е104, 110, 120		стабілізатори Е407, Е412, емульгатор Е472в

Аналіз таблиці:

1. Продукти без усяких добавок у магазинах, напевно, не продаються.

2. Із запропонованих варіантів прийнятнішими є № 6 та 7, тому що вміст добавок там найменший.

3. Найнебезпечнішим постає продукт № 9, тому що там найбільша кількість добавок, і продукт № 1, оскільки в його склад входить речовина msg – підсилювач смаку, шкідливий для здоров’я.

Таблиця 3.19

Специфічна шкала оцінки завдання 3.1

№ п / п учня	Використання джерел	Зміст				Організація				Мовне оформлення	Орфографія / Пунктуація	Підсумковий бал
		Перераховано корисні продукти	Перераховано шкідливі продукти	Наведено пояснення з рекомендованих продуктів і застереження зі шкідливих	Підсумковий бал х 2	Логічність і послідовність викладу	Відповідність обсягу й формату тексту	Абзаци й засоби логічного зв'язку	Підсумковий бал × 2	Параметри єдиної шкали	Параметри єдиної шкали	
1												
2												
n												

Завдання 3.2 (рівень 3, підрівень 2)

Наступила непогода, і лікарі попереджають населення про епідемію простудних захворювань, що насувається. У вашому класі вже занедужали дві дитини.

Вивчіть запропоновані джерела, напишіть пам'ятку для своїх однокласників, у якій запропонуйте правила поведінки у сформульованій ситуації: як не занедужати, як розпізнати захворювання, як лікуватися.

Грип або застуда – на що саме ми хворіємо?

У медицині існує узагальнююче для всіх простудних захворювань поняття ГРВІ – гостра респіраторна вірусна інфекція, що в побуті називають застудою. Термін «гостре респіраторне захворювання» (ГРЗ) або «гостра респіраторна вірусна інфекція» (ГРВІ) охоплює велику кількість захворювань, багато в чому схожих між собою. Основна їхня подібність полягає в тому, що всі вони викликаються вірусами або бактеріями, що проникають в організм разом із вдихуваним повітрям через рот і носоглотку.

Характерні симптоми застуди – загальна слабкість, нездужання, біль у грудній клітці, сухий або з мокротинням кашель, підвищена температура тіла. Диференціювати залежно від симптомів простудні захворювання можна наступним чином.

Таблиця 3.20

Характерні симптоми застуди

№	Захворювання	Симптоми
1	Грип	Вас мучить сильний головний біль, «ломить» м'язи й суглоби, слабкість, температура близько 39 градусів, у горлі першить, ніс закладений, але нежитю як такого немає
2	Риновірусна інфекція (звичайний нежить)	з носа тече, але самопочуття цілком прийнятне й температура не вище 37 градусів
3	Ларингіт (запалення гортані)	голос сів або осипнув і постійно турбує «гавкаючий» кашель
4	Бронхіт (який «виріс», можливо, з грипу)	після перших загальних ознак нездужання Вам стало важко дихати, з'явився спершу сухий, болісний, а потім із мокротинням кашель, а температура ніяк не бажає знижуватися
5	Аденовірусна інфекція (ангіна)	на другий–третій день до лихоманки, кашлю й нежитю додалося почуття різі в одному, а то й у другому оці, мигдалики й горло покрилися сіруватими й білими плівочками, а лімфовузли збільшилися

Найпоширенішим респіраторним захворюванням є гострий риніт (нежить); він викликається цілим рядом вірусів, відомих як риновіруси. Грип викликається безпосередньо вірусом грипу. Більше 90 % людей переносять застуду щороку й більше половини з них хворіють кілька разів. У дорослих застуда рідко буває серйозною. Але в дітей ознаки хвороби можуть у дійсності бути першими симптомами більш серйозних захворювань, таких як кір і дифтерія. Ось чому застуджені діти обов'язково повинні бути під наглядом лікаря. Застуда розвивається від одного до трьох днів і має три стадії. Перша називається «суха», вона не дуже довга. Ніс закладається, у горлі починає першити, а очі сльозяться. На другому етапі у Вас тече з носа. І, нарешті, з'являється кашель і жар.

Температура

Середня температура тіла в людини, коли вона здорова, – 37 градусів по Цельсію. Хвороба змушує температуру підніматися, і ми називаємо підвищену температуру, що супроводжується ознобом, лихоманкою. Вона змушує життєво важливі процеси тіла протікати швидше. Організм виробляє більше гормонів, ферментів і кров'яних тілець. Гормони й ферменти, що є важливими хімічними речовинами, які виробляються всередині нашого тіла, працюють активніше. Кров'яні тільця активніше борються з хвороботворними бактеріями. Кров циркулює швидше, ми дихаємо частіше, і це допомагає скоріше звільняти організм від відходів й отрути. А це допомагає нам боротися з хворобою. При гіпертермії (підвищеній температурі) імунним тілам легше справлятися з мікроорганізмами. Температура – це захисна реакція організму, і збивати її потрібно лише в крайніх випадках, а саме:

– якщо температура вище 38,5–39 градусів;

– якщо Ви погано переносите навіть невелику температуру;

– якщо з якихось причин в організм надходить мало рідини.

Однак багато людей перебувають у полоні омани, вважаючи підвищену температуру не головним показником, а причиною хвороби, тому, як тільки температура підвищується, прагнуть її «збити» за допомогою лікарських засобів, тим самим не тільки заважаючи організму самому ефективно боротися з хворобою, але й навіть заподіюючи собі шкоду безконтрольним прийомом штучних препаратів.

Ліки від застуди

Простудні захворювання – часті гості, небажані, але звичні майже в кожному будинку. І що ж ми робимо в першу чергу, тільки-но в кого з близьких піднялася температура або він зачхав, закашляв? Ну, звичайно, біжимо в аптеку: хто за парацетамолом й аспірином, а хто, кому живеться трохи краще, – за колдрексом, панадолом й іншою «Упсою». А чи треба? Чи треба витрачати гроші, гаяти час, а головне – ризикувати власним здоров'ям? Адже не секрет, що часто, лікуючи одне, ми калічимо інше, тому що не знаємо, як ця маленька, симпатична таблетка відгукнеться в наших нирках, печінці, шлунку, суглобах, судинах тощо.

Виробники ліків у гонитві за прибутком випускають у засоби масової інформації не зовсім коректну рекламу своєї продукції – лікарських засобів, які не впливають на причину хвороби, а усувають тільки її симптоми. Люди, сліпо піддаючись рекламним запевненням, часом купують ліки, не замислюючись про їхню справжню дію й вплив на свій організм.

Ліки, пропоновані в аптеках, можна розділити на дві групи: ті, що мають антибактеріальні компоненти, тобто вбивають бактерії, – антибіотики, й ті, що знижують температуру й знеболюють, тобто усувають не причини хвороби, а її ознаки.

Останнім часом усе більше лікарів й їхніх пацієнтів бажають уникати прийому синтетичних лікарських препаратів і лікуватися, використовуючи засоби народної медицини. Ось один з таких способів лікування застуди: розрізати велику цибулину, нюхати й вдихати пари цибулі ротом, повторювати процедуру 3–4 рази в день. У проміжках між цими процедурами намочити ватку в товченому свіжому часнику й вкласти глибше в ніс.

Найбільш безпечним способом боротьби із застудою є загартовування організму, використання народних профілактичних засобів, вакцинація. У період епідемій простудних захворювань при контактах із зараженими людь-

ми й переохолодженні (що послабляє організм) ризик захворювання підвищується. Людина, яка заразилася, яка почуває ознаки застуди, є джерелом інфекції для навколишніх. У цей період особливо необхідний спокій.

Таблиця 3.21

Порівняльна характеристика ліків

Назва	Основна речовина	Інші речовини	Ціна, грн
«Аспірин»	500 мг	-------	0,75
«Аспірин С»	400 мг	Вітамін С, 200 мг	22,00
«Еффералган-упса»	Ацетилсаліцилова кислота, 500 мг, 150 мг	Вітамін С, 200 мг	16,80
«Парацетамол»	200 мг та 500 мг	------	0,80
«Калпол»	Парацетамол, 120 мг	Див. «Панадол»	17,90
«Фервекс»	Парацетамол, 500 мг	Вітамін С, 200 мг	28,00
«Панадол»	Парацетамол, 120 мг	Яблучна кислота, сорбітол	18,00
«Koldrex hotrem»	Парацетамол, 750 мг	Фенилефрин, 10 мг, вітамін С, 60 мг	16,60

Модельна відповідь

Підрахунок балів проводиться із застосуванням специфічної шкали, модельна відповідь у цьому випадку використовується для спрощення процесу оцінки складових шкали.

Оскільки ГРЗ або ГРВІ – найбільш поширені захворювання, багато в чому схожі між собою, що викликаються вірусами або бактеріями та проникають в організм через рот і носоглотку разом із повітрям, яке ми вдихаємо, то треба триматися подалі від хворих.

Розпізнати застуду можна за характерними ознаками – загальна слабкість, нездужання, біль у грудній клітці, сухий або з мокротинням кашель, підвищена температура тіла.

Якщо Ваше самопочуття прийнятне, але з носа тече – це просто нежить. Якщо до нежитю додався кашель, різь в очах і сильні болі в горлі, то це ангіна. Якщо сів голос і турбує постійний кашель, то це запалення гортані – ларингіт.

Якщо у Вас сильні головні болі, «ломить» м’язи й суглоби, слабкість, температура близько 39 градусів, у горлі першить, ніс закладений, але нежиті як такої немає, виходить, це грип. З грипу може вирости бронхіт, що супроводжується утрудненням дихання, кашлем і довготривалою високою температурою.

Оскільки діти переносять застуду важче, ніж дорослі, їм обов’язково потрібно звертатися до лікаря й лікуватися під його наглядом.

Не треба відразу квапитися збивати температуру – це реакція організму, що допомагає боротися з мікробами. Приймати засоби для зниження температури треба при підвищенні її понад 39 градусів, дуже поганому самопочутті і якщо немає можливості вживати більше рідини.

Якщо, відчувши перші ознаки захворювання, Ви біжите в аптеку за ліками, пам'ятайте, що багато з них впливають не на причину хвороби, а на її наслідки. Отже, уважно читайте інструкцію до ліків, а ще краще – зверніться до лікаря й прислухатися до його порад. Однією з таких порад зараз все частіше буває пропозиція скористатися засобами народної медицини.

А найбільш безпечним й ефективним способом боротьби із застудою є загартовування організму, використання народних профілактичних засобів, вакцинація.

Таблиця 3.22

Специфічна шкала оцінки завдання 3.2

№ п / п учня	Використання джерел	Зміст				Організація				Мовне оформлення	Орфографія / Пунктуація	Підсумковий бал
		У пам'ятці подані рекомендації з профілактики захворювання	У пам'ятці подані рекомендації з лікування	У пам'ятці подані рекомендації з розпізнавання захворювання	Підсумковий бал х 2	Логічність і послідовність викладу	Відповідність обсягу й формату тексту	Абзаци й засоби логічного зв'язку	Підсумковий бал × 2	Параметри єдиної шкали	Параметри єдиної шкали	
1												
2												
n												

Завдання 4.1 (рівень 4, підрівень 1)

Використовуючи наведені джерела, виділіть базові принципи безпечної засмаги, а також напишіть лист від імені власної бабусі, у якому вона дає поради, як особисто Вам уберегтися від сонця.

Засмага й ультрафіолетові промені

Засмага – це потемніння шкіри, викликане особливою речовиною – меланіном. Кому ж не хочеться повернутися після канікул або з відпустки з отакою бронзовою або шоколадною засмагою. І от ми лежимо на пляжі або на зеленій галявині, блаженно закривши очі, і нас анітрохи не хвилює безліч біологічних, хімічних і фізичних процесів, що протікають у цей час у нашій шкірі, що засмагає. Іноді не завадило б і задуматися.

Як ми звичайно засмагаємо? Приблизно так: провівши в перший же день значний час під сонцем, особливо південним, ми виявляємо, що шкіра стала рожевою та гарячою. Ці ознаки швидко проходять після закінчення сонячної ванни. Через кілька годин шкіра знову сильно червоніє, начебто вона обпалена, у більш важких випадках утворюються пухирі. Загальне самопочуття теж так собі. Усе це – наслідки ультрафіолетової еритеми, що може тривати від десяти годин до декількох днів. Еритема означає з грецької «червоність». Власне кажучи, це запальна реакція, опік шкіри. Коли еритема проходить, шкіра темніє, лупиться, і на ній, нарешті, з'являється засмага. Усі ці стадії чи не кожний випробував на собі – більшою або меншою мірою, і рідко кому засмага діставалася зовсім безболісно.

Насамперед, засмага – це захисна реакція шкіри на опромінення. У результаті цієї реакції утворюється чорно-коричневий пігмент меланін. Недарма в негрів чорна шкіра. Будова цього пігменту дотепер у точності не встановлена, але відома його брутто-формула, що записується так: $C_{77}H_{98}O_{33}N_{14}S$. Утворення меланіну йде в особливих клітинах шкіри – меланоцитах.

Меланін у шкірі – прекрасний фільтр; він затримує більше 90 % УФ-випромінювання. Однак утворення меланіну – не єдиний природний механізм захисту шкіри від випромінювання. При сильному сонячному опроміненні й просто засмагла людина, і навіть негр, які потрапили на пекуче сонце після довгої перерви, не застраховані від сонячного опіку. Разом із тим альбіноси, що зовсім не мають меланіну, виробляють деяку стійкість до ультрафіолету. Серед додаткових механізмів захисту найдієвіший – утворення на поверхні шкіри товстого рогового шару з мертвих клітин. Коли опромінення повторюється, роговий шар стає ще товще. Ось чому засмагла шкіра більш груба й шорстка, ніж вона була до засмаги.

Сонячні промені – промені життя

Загальновідомо, що сонячні промені корисні, більше того, необхідні людині хоча б тому, що під дією ультрафіолету в організмі виробляється вітамін D. Він сприяє засвоєнню кальцію, зміцнює серцево-судинну систему,

а дітей оберігає від рахіту. До того ж, якщо довго не бачити сонця, до Вас може підкрастися депресія. Менш відомо, що в розумних дозах ультрафіолет допомагає організму придушувати простуди, інфекції й алергії, посилює обмінні процеси, поліпшує кровотворення, а також підвищує стійкість до багатьох шкідливих речовин, включно зі свинцем Pb, ртуттю Hg, кадмієм Cd, бензолом C_6H_6, тетрахлоридом вуглецю CCl_4 і сірковуглецем CS_2.

Я на сонечку лежу...

Улітку багатьом хочеться бути засмаглим і виглядати, як шоколадка. Але, здобуваючи бажаний бронзовий відтінок шкіри, можна заподіяти шкоду здоров'ю. Для отримання потрібної дози вітаміну D і підвищення бадьорості духу досить гуляти годину–дві на день по парку, але влітку багато хто віддає перевагу іншому відпочинку: годинами «в'ялитися» на пляжі. І поки вчені запекло сперечаються, чого більше, шкоди або користі, приносить засмага, роблять свій вибір на користь бронзової шкіри.

Засмага залежить від зовнішності. Ви не засмагнете зовсім, якщо у Вас кельтський тип зовнішності, засмага лише торкнеться людей світлошкірого європейського типу. Може покритися гарною коричневою засмагою людина темношкірого європейського типу, а представники середземноморського типу засмагнуть, як шоколадка.

Не рекомендується засмагати як натщесерце, так і на повний шлунок. Для «перекусу» на пляжі найбільш оптимальні фрукти й овочі, а помідори навіть збільшують вироблення меланіну – пігменту, що надає шкірі смагляві відтінок.

Має значення застосування перед походом на пляж косметичних засобів: мило знежирює шкіру, роблячи її беззахисною під сонячними променями, а лосьйони, парфуми й дезодоранти, нанесені на шкіру, узагалі можуть викликати опіки.

Для захисту шкіри існують спеціальні засоби, також має потребу в захисті панамою голова. Шкіру треба поступово привчати до сонячних променів, починаючи від 15 хвилин і поступово додаючи по 5–10 хвилин на день. Найбільш небезпечний час для знаходження під відкритими променями сонця – з 11 до 15 години.

Обгоріти можна, не тільки валяючись на піску. Сонячні промені проникають у воду на глибину до одного метра, а якщо Ви перебуваєте біля води, то відбиті від неї промені збільшують дозу ультрафіолету. Також небезпечні крапельки води, що залишилися на тілі після купання – вони діють як лінзи й сприяють опікам шкіри. Є ще два «супутники» сонячних опіків – сильний сухий вітер і сон на пляжі.

Існують речовини (хіміки називають їх сенсибілізаторами), які, перебуваючи в організмі, значно підвищують чутливість до ультрафіолетового випромінювання. Такою властивістю володіють деякі лікарські препарати, про що обов'язково повідомляється в інструкції. Приймаючи такі лікарські препарати, час знаходження на сонці треба коректувати.

Якщо Ви все ж таки обгоріли, то шкірі потрібно допомогти. В аптеках продаються ліки для лікування опіків, з підручних засобів можуть допомогти кисляк, кефір або сироватка, а також деякі народні засоби, наприклад, змішати 1 чашку молока й 4 чашки води, додати трохи льоду, прикладати у вигляді компресів до обгорілих місць на 15–20 хвилин кожні 4 години. Опіки бувають настільки сильними, що може піднятися температура, збити яку допомагає парацетамол, а зменшити біль і набряки на тілі – аспірин. Також можуть принести полегшення свіжі овочі й фрукти з високим змістом вітаміну С, оскільки опіки знижують його вміст в організмі, що позначається на імунітеті.

Як вибрати захист від сонця?

Уся інформація про склад і ступінь захисту (SPF – sun protective factor) засобу мається на етикетці. SPF вказує на те, у скільки разів засіб захисту дозволяє збільшити час перебування на сонці, не наносячи відчутної шкоди своїй шкірі. Щоб розрахувати припустимий час засмаги, число SPF необхідно помножити на кількість хвилин, що Ви, з огляду на свій тип шкіри, можете проводити на сонці без захисту. Також при виборі засобу враховується рівень потовиділення, у чоловіків він, як правило, більший, ніж у жінок, тому розроблені спеціальні засоби для засмаги, що забезпечують додатковий захист від поту для чоловіків. Для ніжної дитячої шкіри також існують спеціальні засоби – водовідштовхувальні з SPF вище 30.

Таблиця 3.23

Залежність часу перебування на сонці від типу зовнішності

Тип зовнішності	Зовнішні ознаки				Час перебування на сонці без захисту у хвилинах	Фактор захисту, що рекомендується	Час перебування на сонці у хвилинах з використанням захисних засобів
	шкіра	очі	волосся	ластовиння			
Кельтський	біла або рожевувата	світлі, будь-якого відтінку	блондин (ка) або рудий (а)	безліч	2	від 30 і вище	близько 60
Світлошкірий європейський	світла	блакитні, сірі або зелені	світло-русяве або русяве	небагато	3–5	від 20 до 30	від 60 до 150
Темношкірий європейський	жовтувата або смаглява	сірі або карі	темно-русяве або каштанове	як правило, немає	10–12	від 8 до 15	від 80 до 180
Середземноморський	смаглява	темно-карі або чорні	темно-каштанові або чорні	немає	15–20	від 6 до 12	від 90 до 240

Модельна відповідь

Підрахунок балів проводиться із застосуванням специфічної шкали, модельна відповідь у цьому випадку використовується для спрощення процесу оцінки складових шкали.

Учень, користуючись таблицею, повинен скласти схему перебування на сонці для свого типу зовнішності. Інструкція:

1. Не загоряти натщесерце, але й не на повний шлунок.

2. Їсти фрукти й овочі, особливо помідори.

3. Не застосовувати косметичних засобів.

4. Використовувати для захисту шкіри спеціальні засоби.

5. Захищати панамою голову.

6. Шкіру привчати до сонячних променів поступово, починаючи від 15 хвилин і додаючи по 5–10 хвилин на день.

7. Не перебувати під відкритими променями сонця з 11 до 15 години.

8. Перебуваючи у воді, теж можна обгоріти, тобто цей час треба включати в загальний для засмаги.

9. Після купання ретельно витирати з тіла крапельки води.

10. Піти з пляжу, якщо дує сильний сухий вітер.

11. Не засинати на пляжі.

12. Приймаючи лікарські препарати, уважно прочитати інструкцію – чи не впливає препарат на чутливість до ультрафіолетового випромінювання.

13. Засмагла шкіра грубішає й губить вологу, тому після засмаги треба застосовувати спеціальні креми для зволоження й пом'якшення шкіри.

Таблиця 3.24

Специфічна шкала оцінки завдання 4.1

№ п / п учня	Використання джерел	Зміст				Організація				Мовне оформлення	Орфографія / Пунктуація	Підсумковий бал
		Виділено базові принципи, що стосуються організації безпечної засмаги	Написано лист від імені власної бабусі з вказівками	У вказівках врахований тип зовнішності учня	Підсумковий бал х 3	Логічність і послідовність викладу	Відповідність обсягу й формату тексту	Абзаци, засоби логічного зв'язку	Підсумковий бал × 3	Параметри єдиної шкали	Параметри єдиної шкали	
1												
2												
n												

Завдання 4.2 (рівень 4, підрівень 2)

Використовуючи запропоновані джерела, напишіть лист Президентові про сучасний стан технологічного середовища і його вплив на навколишній світ. У листі наведіть конкретні приклади впливу середовища на природу, людину й суспільство. Наведіть тези відповіді Президента про заходи, вжиті щодо захисту від небезпек технологічного середовища (обсяг 180–200 слів).

Стаття

Технологічне середовище здійснює не тільки позитивний, але й негативний вплив на природу, людину й суспільство.

Рис. 3.1 – Небезпека технологічного середовища

Темпи розвитку техніки й технологій випереджали становлення технологічного мислення й технологічної етики. У результаті цей світ і людина виявилися на грані екологічної катастрофи. Цьому сприяло створення новітніх видів зброї масового знищення (атомні й водневі бомби і їхні носії), потужних телекомунікаційних і комп'ютерних систем, будівництво атомних електростанцій, досягнення в генній інженерії тощо.

Прагнення до замкнутої самодостатності й тріумфу за всяку ціну принесло людству незлічимі нещастя (вибух атомної бомби в Хіросімі й Нагасакі, трагедії на Чорнобильської АЕС і підводному атомоході «Комсомолець» й ін.) Творці цих й інших технічних систем не передбачали результатів застосування своїх відкриттів у широких масштабах проти цивілізації.

За XX ст. людство використало на свої потреби й знищило третину живої речовини й третину гумусного (гумус – панцир, «ґрунт» – родючий шар ґрунту, перегній) шару Землі. Так, тільки за останні роки корисних копалин добуто у світі більше, ніж за всю історію людства. Ліси зникають сьогодні зі швидкістю 20 га на хвилину. У підсумку за останні 500 років людина знищила 2/3 лісів планети. У процесі своєї діяльності люди за рік скидають у водойми 600 млрд тонн відпрацьованих промислових і побутових стоків, вносять у ґрунт 300 млн тонн мінеральних добрив, викидають в атмосферу до 23 млрд тонн вуглекислого газу, виливають у моря й океани до 10 млн тонн нафтопродуктів. Надходження в атмосферу продуктів згоряння палива й інших промислових викидів, забруднення водойм стоками, засмічення ґрунтів виробничими відходами, сміттям, шум від підприємств і транспорту

й інші фактори призводять до незворотних змін у рослинному й тваринному світі, шкідливо відображаються на організмі людини. Погіршується стан здоров'я людей, з'являються такі нові хвороби, як СНІД, збільшується кількість дітей із вродженими захворюваннями й затримкою в розумовому розвитку. Експерти ЮНЕСКО й Всесвітньої організації охорони здоров'я періодично вивчають життєздатність народів. Коефіцієнт життєздатності оцінюється за п'ятибальною шкалою. У цілому він характеризує можливість збереження генофонду, фізіологічного й інтелектуального потенціалу народів. Найрозвиненіші країни одержали оцінки «три» або «чотири».

У технологічному середовищі людина може втратити свої природні ресурси й перетворитися на робота, позбавленого почуттів, гуманності, сердечності, що призведе до зростання злочинності, жорстокості й знецінювання людського життя.

Сучасні інформаційні й телекомунікаційні технології, генна інженерія й біотехнології здатні втручатися в особисте життя людей. Маніпулюючи свідомістю й придушуючи індивідуальні якості особистості, невелика владна група людей за допомогою технічних систем може нав'язати народу свою волю.

Творці технічних і технологічних систем повинні нести моральну і юридичну відповідальність за забезпечення безпеки розроблювальних технологій виробництва. Вони повинні передбачати негативні наслідки розроблювальних технологій не тільки в теперішньому часі, але й через багато десятків років і запобігати їм. Нові технології повинні бути надійні при їхній експлуатації не тільки в нормальному режимі, але й в екстремальних умовах.

Уряди країн повинні забезпечувати якісну експертизу нових технологій, здійснювати твердий контроль за безпекою їхньої експлуатації, готувати нормативні документи й акти, що передбачають відповідальність осіб за безпеку розроблювальних й експлуатованих технологій.

При створенні нових виробництв необхідно передбачати:

1. Впровадження ресурсозберігаючих, безвідходних і маловідходних технологічних процесів і технологій.

2. Комплексну переробку сировини, що до мінімуму скорочує відходи виробництва. Їхня переробка в корисну продукцію сприяє економії сировини й матеріалів, охороні навколишнього середовища. Наприклад, із деревних відходів можна виготовити картон, деревоволокнисті й деревостружчаті плити й інші матеріали.

3. Утилізацію відходів.

У спеціальних заходах захисту перебувають: повітряний басейн; водні ресурси; ґрунт; надра й природні джерела енергії.

Для захисту природи від шкідливих викидів в атмосферу на промислових підприємствах застосовують газоочисні й пиловловлюючі установки, фільтри. Вони відокремлюють, затримують домішки, часточки пилу й металів, очищають гази.

Забруднення повітря можна зменшити також завдяки вдосконаленню двигунів машин, переведенню їх на газове паливо, ретельному контролю за справністю транспортних засобів.

З метою охорони водних ресурсів на підприємствах споруджуються системи очищення стічних вод від шкідливих речовин. Очищені стічні води застосовуються для опалення, повторного водопостачання й використання у виробництві.

Виробнича діяльність людей у сільському господарстві часто сприяє розвитку вітрової й водної ерозії ґрунтів, заболочуванню, осушенню, засоленню, захламленню земель. Неправильне зберігання й застосування хімічних добрив завдає шкоди сільськогосподарським угіддям і лісам, призводить до забруднення й отруєння водойм.

З метою підвищення родючості й охорони ґрунтів у сільськогосподарському виробництві впроваджуються прогресивні технології оброблення культур, проводяться протиерозні й меліоративні роботи, створюються полезахисні лісосмуги, забезпечується продуктивність зрошуваних й осушених земель, встановлюється державний контроль за використанням земель.

Видобуток корисних копалин, будівельні роботи можуть призводити до перетворення родючих земель на породні відвали, виїмки, кар'єри. Тому необхідно здійснювати охорону й відновлення земної поверхні.

Охорона природних джерел енергії пов'язана з комплексним використанням корисних копалин, зниженням їхніх втрат при видобутку й переробці, відтворенням утрачених лісів, запобіганням пожежам, розробкою заходів боротьби зі шкідниками й хворобами рослин.

Захист природного середовища від шкідливого впливу техногенних факторів – завдання державної політики. Важливим напрямом захисту від небезпек технологічного середовища є підвищення технологічної культури суспільства, формування технологічного світогляду й мислення, здійснення технологічної освіти, дотримання норм технологічної етики й естетики.

Таблиця 3.25

Специфічна шкала оцінки завдання 4.2

№ п / п учня	Використання джерел	Зміст				Організація				Мовне оформлення	Орфографія / Пунктуація	Підсумковий бал
		Лист Президентові	Пояснення обраної позиції	Тези відповіді Президента	Підсумковий бал х 3	Логічність і послідовність викладу	Відповідність обсягу й формату тексту	Абзаци й засоби логічного зв'язку	Підсумковий бал × 3	Параметри єдиної шкали	Параметри єдиної шкали	
1.												
2.												
n												

3.5 Опитувальник креативності Джонсона

Список характеристик креативності

Творча особистість здатна:

1. Відчувати тонкі, невизначені, складні особливості навколишнього світу (чутливість до проблеми, перевага ускладнень).

2. Висувати й виражати велику кількість різних ідей у певних умовах (швидкість).

3. Пропонувати різні види, типи, категорії ідей (гнучкість).

4. Пропонувати додаткові деталі, ідеї, версії або рішення (спритність, винахідливість, розробленість).

5. Проявляти уяву, почуття гумору й розвивати гіпотетичні можливості (уява, здатності до структурування).

6. Демонструвати поведінку, що є несподіваною, оригінальною, але корисною для вирішення проблеми (оригінальність, винахідливість і продуктивність).

7. Утриматися від прийняття першої типової, загальноприйнятої ідеї, що прийшла в голову, висувати різні варіанти й вибрати найкращий (незалежність).

8. Проявляти впевненість у своєму рішенні, незважаючи на ускладнення, що виникають, брати на себе відповідальність за нестандартну позицію, думку, що сприяє вирішенню проблеми (впевнений стиль поведінки з опорою на себе, самодостатня поведінка).

Лист відповідей

(опитувальник креативності)

Дата _____ Школа _____

Клас _____ Вік _____

Респондент (ПІБ) _____

(особи, яка заповнює анкету)

Інструкція. У Табл. № 1 під номерами від 1 до 8 відзначені характеристики творчого прояву (креативності), які описані вище. Будь ласка, оцініть, використовуючи п'ятибальну систему, якою мірою кожен учень має вищеописані творчі характеристики. Можливі оцінні бали:

5 – постійно;

4 – часто;

3 – іноді;

2 – рідко;

1 – ніколи.

Таблиця 3.26

Характеристики творчого прояву (креативності)

№	ПІБ	Творчі характеристики								Сума балів
		1	2	3	4	5	6	7	8	

Обробка результатів. Загальною оцінкою креативності є сума балів за вісьмома пунктами (мінімальна оцінка – 8, максимальна оцінка – 40 балів). У таблиці пропонується розподіл сумарних оцінок за рівнями креативності.

Таблиця 3.27

Співвідношення креативності й сумарних оцінок опитувальника

Рівень креативності	Шкала загальних оцінок опитувальника
Дуже високий	40–34
Високий	33–27
Нормальний, середній	26–20
Низький	19–15
Дуже низький	14–0

3.6 Методика КОС (В. Синявського та Б. Федоришина)

Інструкція. Вам потрібно відповісти на всі запропоновані питання. Вільно виражайте свою думку з кожного питання й відповідайте так: якщо Ваша відповідь на питання позитивна (ви згодні), то у відповідній клітині листа відповідей поставте плюс, якщо ж Ваша відповідь негативна (ви не згодні) – поставте знак мінус. Стежте, щоб номер питання й номер клітини, куди Ви записуєте свою відповідь, збігалися. Майте на увазі, що питання носять загальний характер і не можуть містити всіх необхідних подробиць. Отже, уявіть собі типові ситуації й не замислюйтеся над деталями. Не слід витрачати багато часу на обмірковування, відповідайте швидко. Можливо, на деякі питання Вам буде важко відповісти, тоді постарайтеся дати ту відповідь, яку Ви вважаєте кращою. При відповіді на кожне із цих питань звертайте увагу на його перші слова. Ваша відповідь повинна бути точно погодженою з ними. Відповідаючи на питання, не намагайтеся свідомо справити приємне враження. Нам важлива не конкретна відповідь, а сумарний бал із серії питань.

Прізвище, ім’я, по батькові_____

Дата_____ Вік _____

Таблиця 3.28

Лист відповідей

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40

Питання КОС

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?

2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?

3. Чи довго Вас турбує почуття образи, заподіяне Вам кимось із Ваших товаришів?

4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що створилася?

5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств із різними людьми?

6. Чи подобається Вам займатися суспільною роботою?

7. Чи відповідає дійсності, що Вам приємніше й простіше проводити час з книгами або за будь-якими іншими заняттями, ніж із людьми?

8. Якщо виникли будь-які перешкоди в здійсненні Ваших намірів, то чи легко Ви відступаєте від них?

9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші Вас за віком?

10. Чи любите Ви вигадувати й організовувати зі своїми товаришами різні ігри й розваги?

11. Чи важко Ви включаєтеся в нову для Вас компанію?

12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?

13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви до того, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?

15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?

16. Чи правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?

17. Чи прагнете Ви при нагоді познайомитися й поговорити з новою людиною?

18. Чи часто у вирішенні важливих справ Ви берете ініціативу в свої руки?

19. Чи дратують Вас оточуючі люди і чи хочеться Вам побути одному?

20. Чи правда, що Ви звичайно погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно перебувати серед людей?

22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити почату справу?

23. Чи маєте Ви почуття утруднення, незручності або зніяковіння, якщо доводиться виявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?

24. Чи правда, що Ви втомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?

25. Чи любите Ви брати участь у колективних іграх?

26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при рішенні питань, що зачіпають інтереси Ваших товаришів?

27. Чи правда, що Ви почуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?

28. Чи правда, що Ви рідко прагнете до доказу своєї правоти?

29. Чи вважаєте Ви, що Вам не складає особливих труднощів внести пожвавлення в малознайому Вам компанію?

30. Чи берете Ви участь у суспільній роботі в школі?

31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?

32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо вони не були відразу прийняті Вашими товаришами?

33. Чи почуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому компанію?

34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи правда, що Ви не почуваєте себе досить впевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?

37. Чи правда, що у Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?

39. Чи часто Ви бентежитеся, почуваєте незручність при спілкуванні з незнайомими людьми?

40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

Обробка результатів.

1. Зіставити відповіді з *дешифратором* і підрахувати кількість збігів окремо по комунікативних й організаторських схильностях.

Дешифратор

Комунікативні схильності:

– позитивні відповіді – питання 1-го стовпця;

– негативні відповіді – питання 3-го стовпця.

Організаторські схильності:

– позитивні відповіді – питання 2-го стовпця;

– негативні відповіді – питання 4-го стовпця.

2. Обчислити оцінні коефіцієнти комунікативних (Кк) і організаторських (Ко) схильностей як відносини кількості співпадаючих відповідей по комунікативних схильностях (Кх) й організаторських схильностях (Ох) до максимально можливої кількості збігів (20) за формулами:

Кк = Кх/20;

Ко = Ох/20.

Для якісної оцінки результатів необхідно зіставити отримані коефіцієнти зі шкальними оцінками.

Таблиця 3.29

Шкала оцінок комунікативних й організаторських схильностей

Кк	Ко	Шкальна оцінка
0,10–0,45	0,20–0,55	1
0,46–0,55	0,56–0,65	2
0,56–0,65	0,66–0,70	3
0,66–0,75	0,71–0,80	4
0,76–1,00	0,81–1,00	5

Інтерпретація результатів. При аналізі отриманих даних необхідно враховувати такі параметри:

1. Опитувані, які отримали оцінку 1, характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних й організаторських схильностей.

2. Опитуваним, які отримали оцінку 2, комунікативні й організаторські схильності властиві на рівні нижче середнього. Вони не прагнуть до спілкування, почувають себе скуто в новій компанії, колективі, бажають проводити час наодинці із собою, обмежують свої знайомства, зазнають труднощів у встановленні контактів з людьми й виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють своєї думки, важко переживають образи; прояв ініціативи в суспільній діяльності вкрай занижений, у багатьох справах вони бажають уникати прийняття самостійних рішень.

3. Для опитуваних, які отримали оцінку 3, характерний середній рівень прояву комунікативних й організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, обстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група опитуваних має потребу в подальшій серйозній і планомірній виховній роботі з формування й розвитку комунікативних й організаторських схильностей.

4. Опитувані, які отримали оцінку 4, належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних й організаторських схильностей. Вони не губляться в новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, проявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації суспільних заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Усе це вони роблять не за примусом, а відповідно до внутрішніх устремлінь.

5. Опитувані, які отримали вищу оцінку 5, мають дуже високий рівень прояву комунікативності й організаторських схильностей. Вони відчувають потребу в комунікативній й організаторській діяльності й активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поводяться в новому колективі, ініціативні, надають перевагу у важливій справі або в створеній складній ситуації приймати самостійні рішення, обстоюють свою думку й домагаються, щоб вона була прийнята товаришами, можуть внести пожвавлення в незнайому компанію, люблять організовувати всякі ігри, заходи, наполегливі в діяльності, що їх цікавить. Вони самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу в комунікації й організаторській діяльності.

3.7 Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю психічної стабільності (РСК) (розроблена Є. Бажиним, С. Голинкіною, О. Еткіндом)

Інструкція. Опитувальник РСК складається з 44 пунктів. Вам потрібно позначити в бланку відповідей один із варіантів. Відповідь «+3» означає «повністю згодний», «–3» – «зовсім не згодний» з пунктом. Не замислюйтеся довго.

Таблиця 3.30

Бланк відповідей

№	Твердження	Зовсім не згодний	Не згодний	Скоріше не згодний	Скоріше згодний	Згодний	Повністю згодний
		–3	–2	–1	+1	+2	+3
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
1	Просування по службі більше залежить від вдалого збігу обставин, ніж від здатностей і зусиль людини						

Продовження Табл. 3.30

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
2	Більшість розлучень відбувається тому, що люди не захотіли пристосуватися одне до одного						
3	Хвороба – справа випадку; якщо вже призначено занедужати, то нічого не поробиш						
4	Люди виявляються самотніми через те, що самі не проявляють інтересу й дружелюбності до навколишніх						
5	Здійснення моїх бажань часто залежить від везіння						
6	Даремно вживати зусилля для того, щоб завоювати симпатію інших людей						
7	Зовнішні обставини – батьки й добробут – впливають на сімейне щастя не менше, ніж відносини чоловіка й жінки						
8	Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною						
9	Як правило, керівництво виявляється більш ефективним, коли повністю контролює дії підлеглих, а не розраховує на їхню самостійність						
10	Мої оцінки в школі часто залежали від випадкових обставин (наприклад, від настрою вчителя), ніж від моїх власних зусиль						
11	Коли я щось планую, то я загалом вірю, що зможу здійснити це						
12	Те, що багатьом людям здається вдачею або везінням, насправді є результатом довгих цілеспрямованих зусиль						
13	Думаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі й ліки						
14	Якщо люди не підходять одне одному, то, як би вони не намагалися, налагодити сімейне життя вони все одно не зможуть						
15	Те гарне, що я роблю, звичайно буває гідно оцінене іншими						
16	Діти виростають, якими їх виховують батьки						
17	Думаю, що випадок або доля не відіграють важливої ролі в моєму житті						
18	Я намагаюся не планувати далеко вперед, тому що багато чого залежить від того, як складуться обставини						
19	Мої оцінки в школі найбільше залежали від моїх зусиль і ступеня підготовленості						
20	У сімейних конфліктах я частіше відчуваю провину за собою, ніж за протилежною стороною						
21	Життя більшості людей залежить від збігу обставин						

Продовження Табл. 3.30

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
22	Я віддаю перевагу такому керівництву, при якому можна самостійно визначати, що і як робити						
23	Думаю, що мій спосіб життя ніякою мірою не є причиною моїх хвороб						
24	Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям досягати успіху у своїй справі						
25	Зрештою, за погане керування організацією відповідальні самі люди, які в ній працюють						
26	Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити в сформованих відносинах у родині						
27	Якщо я дуже захочу, то зможу викликати прихильність до себе майже кожного						
28	На підростаюче покоління впливає так багато різних обставин, що зусилля батьків з виховання часто виявляються марними						
29	Те, що зі мною трапляється, – це справа моїх власних рук						
30	Важко буває зрозуміти, чому керівники чинять так, а не інакше						
31	Людина, що не змогла домогтися успіху у своїй роботі, швидше за все не виявила досить зусиль						
32	Найчастіше я можу домогтися від членів моєї родини того, що я хочу						
33	У неприємностях і невдачах, які були в моєму житті, частіше більше винні інші люди, ніж я сам						
34	Дитину завжди можна вберегти від застуд, якщо за нею стежити й правильно її одягати						
35	У складних ситуаціях я бажаю почекати, поки проблеми розв'яжуться самі собою						
36	Успіх є результатом завзятої роботи й не залежить від випадку або везіння						
37	Я почуваю, що від мене більше, ніж від будь-кого залежить щастя моєї родини						
38	Мені завжди було важко зрозуміти, чому я подобаюся одним людям і не подобаюся іншим						
39	Я завжди бажаю приймати рішення й діяти самостійно, а не сподіватися на допомогу людей або долю						
40	На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі її старання						
41	У сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо розв'язати навіть при сильному бажанні						

Закінчення таблиці 3.30

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*
42	Здібні люди, що не зуміли реалізувати свої можливості, повинні звинувачувати в цьому тільки самих себе						
43	Багато моїх успіхів були можливими тільки завдяки допомозі інших людей						
44	Більшість невдач у моєму житті відбулися від невміння, незнання або ліні й мало залежали від невдачі або везіння						

Ключ до методики визначення показників емоційного контролю й психічної стабільності.

Якщо на більшість суджень Ви відповіли знаком «+», то це говорить про вашу інтернальність (відповідальне ставлення до навколишнього), знаком «–» – про екстернальність.

Якщо Ви в основному відповіли знаком «+» на питання 2, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 42, 44 і знаком «–» на питання 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 18, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 41, 43, то це говорить про Вашу загальну інтернальність.

3.8 Методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта

Інструкція. Оцініть ступінь своєї готовності робити дії, про які Вас запитують. При відповіді на кожне з 25 питань поставте відповідний бал.

Таблиця 3.31

Опитувальний лист

№	**Твердження**	**повне «ні»**	**більше «ні», ніж «так»**	**ні «так», ні «ні»**	**більше «так», ніж «ні»**	**повне «так»**
		–2	–1	0	1	2
1	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***
1	Перевищили б Ви встановлену швидкість, щоб швидше надати необхідну медичну допомогу важкохворій людині?					
2	Погодилися б Ви заради гарного заробітку брати участь у небезпечній і тривалій експедиції?					
3	Стали б Ви на шляху небезпечного злочинця, який втікає?					
4	Чи могли б Ви їхати на підніжці товарного вагона при швидкості більше 100 км/годину?					

Продовження Табл. 3.31

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
5	Чи можете Ви на інший день після безсонної ночі нормально працювати?					
6	Стали б Ви першим переходити дуже холодну ріку?					
7	Позичили б Ви другові велику суму грошей, будучи не зовсім упевненим, що він зможе Вам повернути ці гроші?					
8	Увійшли б Ви разом із приборкувачем у клітину з левами при його запевненні, що це безпечно?					
9	Могли б Ви під керівництвом ззовні залізти на високу фабричну трубу?					
10	Могли б Ви без тренування управляти вітрильним човном?					
11	Ризикнули б Ви схопити за вуздечку коня, що біжить?					
12	Могли б Ви після 10 склянок пива їхати на велосипеді?					
13	Могли б Ви зробити стрибок із парашутом?					
14	Могли б Ви при необхідності проїхати без квитка від Таллінна до Москви?					
15	Могли б Ви зробити автотурне, якби за кермом сидів Ваш знайомий, який зовсім нещодавно потрапляв у важку дорожньо-транспортну пригоду?					
16	Могли б Ви з 10-метрової висоти стрибнути на тент пожежної команди?					
17	Могли б Ви, щоб позбутися затяжної хвороби з постільним режимом, піти на небезпечну для життя операцію					
18	Могли б Ви зістрибнути з підніжки товарного вагона, що рухається зі швидкістю 50 км/годину?					
19	Могли б Ви, як виключення, разом з сімома іншими людьми піднятися в ліфті, розрахованому тільки на шість осіб?					
20	Могли б Ви за велику грошову винагороду перейти з зав'язаними очима жваве вуличне перехрестя?					
21	Взялися б Ви за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили?					
22	Могли б Ви після важких фізичних навантажень обчислювати відсотки?					
23	Могли б Ви за вказівкою Вашого начальника взятися за високовольтний дріт, якби він завірив Вас, що дріт знеструмлений?					

Закінчення Таблиці 3.31

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
24	Могли б Ви після деяких попередніх пояснень управляти вертольотом?					
25	Могли б Ви, маючи квитки, але без грошей і продуктів, доїхати з Москви до Хабаровська?					

Ключ. Підрахуйте суму набраних Вами балів відповідно до інструкції.

Загальна оцінка тесту дається по безперервній шкалі як відхилення від середнього значення. Позитивні відповіді свідчать про схильності до ризику. Значення тесту: від –50 до +50 балів.

Результат:

Менше –30 балів: занадто обережні;
від –10 до +10 балів: середні значення;
понад +20 балів: схильні до ризику.

3.9 Шкала самооцінки тривожності (автор Ч. Спілбергер)

Інструкція. Прочитайте уважно кожну пропозицію й закресліть відповідну цифру праворуч, залежно від того, як Ви себе почуваєте в цей момент. Кожне питання може бути оцінене від 1 до 4 балів. Над відповідями довго не замислюйтеся, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

Таблиця 3.32

Шкала ситуативної тривожності (СТ)

№ п / п	Судження	Зовсім ні	Мабуть, так	Правильно	Цілком правильно
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3	Я перебуваю в напрузі	1	2	3	4
4	Я шкодую	1	2	3	4
5	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я засмучений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я почуваю себе відпочилим	1	2	3	4
9	Я стривожений	1	2	3	4
10	Я маю почуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4

Закінчення Таблиці 3.32

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не почуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я занадто збуджений, і мені не по собі	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4

Таблиця 3.32

Шкала особистісної тривожності (ОТ)

№ п / п	Судження	Майже ніколи	Іноді	Часто	Майже завжди
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
21	Я зазнаю насолоди	1	2	3	4
22	Я звичайно швидко втомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25	Нерідко я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Звичайно я почуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холоднокровний і зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі звичайно дуже тривожать мене	1	2	3	4
29	Я занадто переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я приймаю все занадто близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Звичайно я почуваю себе в безпеці	1	2	3	4
34	Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35	У мене буває нудьга	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Усякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу їх забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи й турботи	1	2	3	4

Таблиця 3.32

Ключі до шкал тривожності

Ситуативна тривожність				**Особистісна тривожність**			
Номер судження	Відповідь 1 2 3 4	Номер судження	Відповідь 1 2 3 4	Номер судження	Відповідь 1 2 3 4	Номер судження	Відповідь 1 2 3 4
1	4 3 2 1	11	4 3 2 1	21	4 3 2 1	31	1 2 3 4
2	4 3 2 1	12	1 2 3 4	22	1 2 3 4	32	1 2 3 4
3	1 2 3 4	13	1 2 3 4	23	1 2 3 4	33	4 3 2 1
4	1 2 3 4	14	1 2 3 4	24	1 2 3 4	34	1 2 3 4
5	4 3 2 1	15	4 3 2 1	25	1 2 3 4	35	1 2 3 4
6	1 2 3 4	16	4 3 2 1	26	4 3 2 1	36	4 3 2 1
7	1 2 3 4	17	1 2 3 4	27	4 3 2 1	37	1 2 3 4
8	4 3 2 1	18	1 2 3 4	28	1 2 3 4	38	1 2 3 4
9	1 2 3 4	19	4 3 2 1	29	1 2 3 4	39	4 3 2 1
10	4 3 2 1	20	4 3 2 1	30	4 3 2 1	40	1 2 3 4
		Сума СТ =				Сума ОТ =	

Обробка результатів. Показники СТ і ОТ підраховуються за формулами:

СТ = Σ1 – Σ2 + 50, де Σ1 – сума закреслених цифр на бланку по пунктах 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18; Σ2 – сума інших закреслених цифр (пункти 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20);

ОТ = Σ1 – Σ2 + 35, де Σ1 – сума закреслених цифр на бланку по пунктах 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40; Σ2 – сума інших закреслених цифр (пункти 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39).

Оцінка рівня (інтенсивності) як стану тривожності, так і особистісної тривожності обчислюється в діапазонах:

20–30 – низький рівень;

31–45 – середній рівень;

46 і вище – високий рівень.

3.10 Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (О. Кравцова, Г. Солдатова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова)

Інструкція. Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно до цього поставте галочку або будь-який інший значок напроти кожного твердження:

Таблиця 3.33

Оцінювальний лист

№	Твердження	Абсолютно не згодний	Не згодний	Скоріше не згодний	Скоріше згодний	Згодний	Повністю згодний
		1 (6)	2 (5)	3 (4)	4 (3)	5 (2)	6 (1)
1	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка						
2	У змішаних шлюбах звичайно більше проблем, ніж у шлюбах між людьми однієї національності						
3	Якщо друг зрадив, треба помститися йому						
4	До кавказців стануть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору						
6	Бідні й бродяги самі винуваті у своїх проблемах						
7	Нормально вважати, що твій народ кращий, ніж усі інші						
8	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9	Навіть якщо в мене є своя думка, я готовий вислухати й інші точки зору						
10	Усіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						
11	Я готовий прийняти як члена своєї родини людину будь-якої національності						
12	Біженцям треба допомагати не більше, ніж усім іншим, тому що в місцевих проблем не менше						
13	Якщо хтось чинить зі мною грубо, я відповідаю тим самим						
14	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15	Для наведення порядку в країні необхідна «сильна рука»						
16	Приїжджі повинні мати ті ж права, що й місцеві жителі						
17	Людина, яка думає не так, як я, викликає в мене роздратування						
18	До деяких націй і народів важко добре ставитися						
19	Безладдя мене дуже дратує						
20	Будь-які релігійні впливи мають право на існування						
21	Я можу представити чорношкіру людину своїм близьким другом						
22	Я хотів би стати більш терплячою людиною щодо інших						

Обробка результатів.

Кожній відповіді на пряме твердження привласнюється бал від 1 до 6 («абсолютно не згодний» – 1 бал, «повністю згодний» – 6 балів). Відповідям на зворотні твердження привласнюються реверсивні бали («абсолютно не згодний» – 6 балів, «повністю згодний» – 1 бал). Потім отримані бали підсумовуються.

Номери прямих тверджень: 1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22.

Номери зворотних тверджень: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19.

Рівень толерантності визначається за такими ступенями:

22–60 – низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини й наявність у неї виражених інтолерантних установок стосовно навколишнього світу й людей.

61–99 – середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерно сполучення як толерантних, так й інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони поводяться толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність.

100–132 – високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, які наближаються до верхньої границі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання в людині «границь толерантності», пов'язане, наприклад, із психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості або байдужності.

РОЗДІЛ 4

ФОРМИ І МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

4.1 Форми і методи формування ділових якостей старшокласників

Зміст процесу формування ділових якостей старшокласників передбачає різноманітні форми і методи. Особливою формою роботи є індивідуальні консультації, які допомагають підвищувати самооцінку учнів, спонукають до діяльності та появи інтересу до неї, формують в учнів уявлення про ділову людину, яка може керувати собою і обставинами.

Починаючи з дев'ятого класу, на класних годинах із учнями можна проводити таку роботу:

– роз'яснення значення становлення себе як ділової особистості;

– створення життєвих ситуацій та вирішення їх разом із учнями;

– ознайомлення учнів з біографіями видатних ділових людей світу;

– розігрування рольових ситуацій, проведення групових та індивідуальних вправ, які допомагають зрозуміти та усвідомити особливості внутрішнього стану, власні переживання та ін.;

– ознайомлення учнів з основами проектної діяльності, пам'яткою щодо створення проектів тощо.

Окрім цього, на факультативних заняттях «Психологія самопізнання», «Ділова активність», «Рівний рівному» тощо з учнями дев'ятого класу передбачається використання спеціально розроблених творчих завдань з елементами аналізу рефлексії й самоаналізу власної діяльності та діяльності своєї групи. Можливе застосування таких методів роботи, як бесіди-діалоги в парах, трійках, внутрішньогрупові обговорення ділових, професійних, соціальних, життєвих проблем, групові бесіди професійного характеру педагога з учнями, індивідуальні бесіди з учнями, рольові й ситуаційні ігри, які носять як повчальний, так і діагностичний характер. Занурення в уявну ситуацію дозволяє школяреві програвати різні ролі, добровільно приймаючи на себе виконання певних правил, формуючи власну систему життєвих, професійних уявлень і понять.

Особлива увага надається ситуаціям, завдяки яким учні набувають досвід самоаналізу й самооцінки своєї поведінки в колективі, що сприяє їхньому особистісному розвитку, оскільки в них формується ділова спрямованість, уміння розв'язувати різного роду життєві проблеми, долати труднощі в їхньому розв'язанні, володіти собою, своїми емоціями, відчуттями. Такі ситуації не виникають стихійно, а створюються цілеспрямовано й стають пев-

ним інструментарієм, що дозволяє вирішувати поставлені задачі. Так, одним із напрямів роботи психологічної служби можливе проведення з дев'ятикласниками наступних ситуацій.

По-перше, *ціннісно-виборчі ситуації,* які характеризуються вихованням спонуки до розвитку ціннісного ставлення учнів до професії, людей, прийнятті обґрунтованих, грамотних рішень, заснованих на вільному етичному виборі («Інтерв'ю», «Бінго», «Група як дзеркало», «Аукціон», «Зигзаг» тощо).

Під час роботи спільно з учнями конкретизуються ті ціннісні орієнтації, які складають основу ділової людини. До них відносяться добра співпраця з іншими на засадах партнерства; уміння вести конструктивний діалог, повага людської гідності; сприймання іншого таким, яким він є; здатність поставити себе на місце іншого; уміння відстоювати свої права та думки без порушення прав оточуючих; терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки.

Рефлексивні ситуації актуалізують особові й групові мотиви поведінки в різноманітних видах діяльності. Діагностика є ключовою ланкою таких ситуацій і дозволяє самому школяреві, групі учнів, педагогу визначити ті якості ділової особистості, які вимагають особливої уваги.

Прикладом може служити використання такої форми діяльності, як «Учнівська платформа», коли школярі залучаються до активного висловлювання власної позиції щодо винесеної на обговорення реально існуючої життєвої проблеми, демонструють свої знання в області вирішення проблем, компетентність, ціннісні орієнтації, конкретні уміння.

Проектні ситуації спонукають учнів до усвідомлення правильності власних дій, їхньої значущості для оточуючих і для себе особисто, сприяють прийняттю грамотних рішень, прогнозуванню можливих наслідків власної діяльності, визначенню її перспектив («Співбесіда», «Цивілізація», «Ситуативні вправи», «Переговори» тощо).

Креативні ситуації розкривають творчий потенціал у вирішенні старшокласниками життєвих проблем, ділових задач, у процесі розв'язання яких учні пропонують нове бачення, альтернативи поширеним способам вирішення проблеми. Дев'ятикласникам можна запропонувати такі завдання: «Допоможи собі сам», «Хто це?», «Однохвилинний виступ», «Аварія корабля» та ін.

Ситуації-тренінги відпрацьовують конкретні уміння й навички школярів у конкретних життєвих ситуаціях («Знайди пару», «Передача інформації», «Вислухай – поверни», «Невербальні етюди», «Я хочу сказати ровеснику…» та ін.).

Добрий ефект надають *ситуації-драматизації* або театралізування, коли, використовуючи готовий сценічний, театральний антураж або створюючи

його власноруч, учні можуть програвати різні ролі – від яскраво виражених, негативних, до позитивних, ужитися в образ того або іншого героя – бізнесмена, ділової жінки, політика, директора підприємства, президента тощо, проявивши при цьому свої особисті й ділові якості.

Ефективним при вихованні в учнів потреби в розвитку ділових якостей, становленні себе як ділової особистості є їхнє ознайомлення з біографіями видатних ділових людей світу, розгляд й аналіз характеристик, ситуацій, фактів із їхнього життя на класних годинах. Наприклад, учні можуть знаходити інформацію про успішних ділових людей у сфері підприємництва, політики та світового бізнесу, медицини, мистецтва, спорту тощо. Так, учні дізнаються, що Джон Юз (Х'юз), англійський підприємець, управляючий невеликого металургійного заводу в Міллуолі під Лондоном, був сміливою людиною і не боявся ризикувати. Ризик виявився виправданим, коли, розумно розпорядившись багатствами Донбасу, Юз і його компаньйони отримали мільйони порівняно з тими засобами, які вклали в розвиток виробництва. Із діяльністю Маргарет Тетчер пов'язують політичний успіх «залізної леді» з її моральними якостями і вольовим характером. Біл Гейтс створив свою першу програму зовсім молодим, коли в комп'ютері розбиралися лише достатньо дорослі наукові співробітники. Генії медицини М. Амосов і Г. Бондар зробили не тільки великі успіхи у сфері медицини, але й володіли такими якостями, як любов до професії, людей, толерантність, доброзичливість тощо. Після закінчення спортивної кар'єри Л. Подкопаєва започаткувала в США власний бізнес із виробництва спортивного одягу, взялася за створення в Донецькій області мережі гімнастичних шкіл, стала засновницею й главою Міжнародної добродійної фундації «Здоров'я поколінь», організувала спортивний фестиваль «Золота Лілія», була національним послом у Раді Європи з питань спорту, толерантності й чесної гри, послом доброї волі ООН з питань СНІДу, за що й була нагороджена. Захоплюючись її талантом, майстерністю, працьовитістю, діловитістю і чарівністю, з подачі американців, прихильники в різних куточках планети називають її Леді Под. Сергій Бубка досяг неймовірних успіхів, будучи спортсменом, він успішний і зараз, коли йому довелося змінити спортивний костюм на строгий діловий: у Монте-Карло розміщується головний офіс його фірми з виробництва й продажу сухих дріжджів і харчових добавок, що поліпшують смак хліба, у Донецьку відкрито завод хлібобулочних виробів, і кожний може спробувати «бубкінський хліб». Вибір такого бізнесу не випадковий, адже головний принцип С. Бубки – «завжди бути корисним людям і рідній країні».

Учням можна наводити приклади зарубіжних та вітчизняних бізнесменів: президента автомобільної фірми «Крайслер» Лі Якоккі, банкіра Р. Кадирова, члена Координаційної ради об'єднання «Круглий стіл бізнесу Росії» В. Довганя, які займаються не тільки підприємництвом, але й меценатством, благочинною діяльністю.

Цінний інформаційний матеріал про життя ділових людей містять засоби масової інформації (журнали, газети, телебачення, радіо тощо). Серед чисельної сукупності інформаційних джерел можна пропонувати не тільки учням, але й педагогам і батькам закладів ознайомлюватися, підбирати ЗМІ, які містять потрібні матеріали з професійної та громадської діяльності, а також приватного життя відомих представників «ділового світу». Заслуговує на увагу узагальнення матеріалів ЗМІ про життя сучасних представників «ділового світу», що запропонувала Н. Чабан [255, с. 108]. На підставі існуючих матеріалів ми пропонуємо такі засоби масової інформації та їхнє змістовне наповнення:

– *газети* «Аргументи і факти», «Бізнес і політика», «Вечірні вісті», «Висока вежа», «Діловий тиждень», «Дзеркало», «Наше життя», «Нова альтернатива», *журнали* «Жіночий світ», «Лідери XXI століття», «Трибуна», «Україна», які висвітлюють не тільки суспільно-політичне життя, соціально-економічні та культурні процеси в Україні, але й містять відомості про діячів політики, бізнесу, культури, передовиків суспільного виробництва;

– *газети* «Бізнес», «Виробник України», «Фермер України», «Власне діло», *журнали* «Ділове життя», «Економіст», «Підприємництво в Україні: події, проблеми, перспективи» відображають різні аспекти ведення справ підприємцями;

– *газети* «Арт-мозаїка», «Аудиторія», «Культура і життя», «Телегід», *журнали* «Колега», «Ліцей», «Політика і культура» містять культурологічну та світську хроніку, бесіди та інтерв'ю з відомими діячами науки, освіти, культури, мистецтва, поради, як досягти успіху в навчанні, житті, знайти друзів;

– *газети* «Закон і бізнес», «Закон і обов'язок», *журнали* «Терези Феміди», «Людина і закон» присвячено юридично-правовим ситуаціям із суспільного та приватного життя;

– *видання серій* «Життя видатних людей», «Я пізнаю світ», «100 найвпливовіших жінок України» надають широкий вибір інформації про відомих представників виробництва, економіки, культури, мистецтва, науки, освіти, спорту тощо;

– *у виданнях серій* «Твоя професія», «Ким бути», «Світ професій» наво-

дяться розповіді про трудову діяльність представників суспільного виробництва, про секрети та особливості їхньої професійної майстерності;

– *однотиражні публікації* типу «Великі промисловці: (Сименс, Крупп)» (пер. з нім. О. Ніколаєва), «Білл Гейтс і створення Microsoft» авторів Д. Ігбіа та С. Кнеплер розкривають біографії та життєві шляхи відомих бізнесменів.

Окрім того, учням можна порекомендувати самостійний перегляд телепроектів із подальшим колективним аналізом отриманої інформації. Серед доступних телепрограм для школярів старшого підліткового та раннього юнацького віку рекомендовані такі:

– передачі із суспільно-політичного та громадського життя «Вікно в Америку», «Надвечір'я», «Сільський час», «Український вимір», «Точка зору», «Підсумки», «Крок до зірок», «DW-Новини Європи», «Шустер Live» (канал «УТ-1»); «ТСН», «Світське життя» (Канал «1+1»); «Сьогодні» (ТВІ); «Позаочі», «Новини», «Подробиці», «Поки всі вдома», «Велика політика» (канал «Інтер»); «Особистий погляд», «Правда життя» («НТН»); «Події» (ТРК Україна); «Репортер» («Новий канал»); «Час новин», «Хроніка дня» («5 канал»); «Великі», «Саме зараз. Споживач» («КРТ»); «На підйомі», «Новини», «Добрі люди» («Перший муніципальний»); «Погляд в майбутнє» («Тоніс»); «Дивись, хто прийшов!» («ТЕТ»); «Далеке і близьке», «На мій погляд», «Повір у себе», «Мені тут жити» («27 канал»); «Країна повинна знати», «Факти тижня», «Свобода слова», («ICTV»); «Вікна-новини», «Моя правда» («СТБ»); «Новини», «Інші новини», «Познер», «Життя видатних людей» (канал «ОРТ»); «Вісті», «Міжнародна панорама», «Прості істини» (канал «РТР»); «Вікно в Європу», «Зараз у світі» («РТВ»); «Кроки до успіху», «Репортерські історії», «П'ять історій» («REN-TV» (ТРК «ЮНІОН»)); «Події» («ТВЦ»);

– передачі на економічну тематику «Діловий світ», «Ера бізнесу. Підсумки» (канал «УТ-1»); «Ділові факти», «Акули бізнесу» («ICTV»); «Бізнес +» («СТБ»); «Бізнес-час» («5 канал»); «Ділова Москва» («ТВЦ»);

– передачі юридично-правової спрямованості «Закон є закон» (канал «УТ-1»), «Надзвичайні новини» («ICTV»); «Територія закону» («5 канал»); «Секрети спецслужб» («ТВЦ»).

Особливу увагу учні мають звертати на сучасні проекти (розважальні, музикальні, пізнавальні, ділові програми, реаліті-шоу тощо), що створюються на телебаченні. Учні можуть переглядати такі проекти, як: «Найрозумніший», «Знак якості» («Інтер»); «Народна зірка», «Критична точка» (ТРК «Україна»); «Караоке на Майдані», «Шанс», «Танцюють всі», «Україна має

талант» («СТБ»); «Льодовиковий період», «Надбання республіки» («ОРТ») тощо.

Серед сучасних радіостанцій, що ведуть розмови про життя представників «ділового світу», надається перевага таким донецьким радіостанціям: «Точка» (103.5); «1-а програма» (67.34, 0.711); «Довіра» (106.0); «Європа +» (106.8); «Класне» (101.2); «Наше Радіо» (99.4); «Руське Радіо» (104.7); «Центр» (71.75).

Тим учням, які мають можливість користуватися мережею Internet, пропонуються такі радіостанції з відповідними частотами: «Луна Москви» (Москва, 91.2); «Вісті FM» (Москва, 97.6); «Радіо Маяк» (Москва, 103.4); «Business FM. Перше ділове радіо» (Москва, 87.5); «Радіо Росії» (Москва, 96.7); «Юність» (Москва, 68.8); «Культура» (Москва, 91.6); «Бізнес радіо» (Барнаул, 105.4); «Лідер» (Сімферополь, 106.6); «Всесвітня служба радіо Україна. Канал RUI-2» (Київ, 64 kb).

Невичерпними можливостями щодо набуття досвіду досягнень ділового успіху характеризується виховна позаурочна робота. Виходячи із запропонованого нами портрету старшокласника як ділової особистості (див. Табл. 1.3) й особливостей старшого шкільного віку, ми пропонуємо проводити в навчальних закладах такі виховні заходи (див. Табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Комплекс заходів із набуття учнями ділового досвіду

Рольовий репертуар	**Виховні заходи**
Я – майбутній спеціаліст	зустрічі з підприємцями, представниками вишів, екскурсії на підприємства, ділова гра «Як людині жити за прибутками своїми...», «Я – це…», організація Літньої школи, знайомство із сайтами ділової людини
Я – новатор	години відвертого спілкування «Чи важко бути діловою людиною?», «Як домогтися успіхів у навчанні», «Розкажи мені про мене», інтелектуальний марафон, ділова гра «Податковий інспектор», «Робочий тиждень менеджера»
Я – організатор	ділова гра «Міста», «Відкриття фірми», участь у молодіжному форумі учнівських організацій
Я – комунікатор	учнівська платформа «Я маю таку думку», гра «Ділове спілкування» (оволодіння технікою телефонних розмов, службових прийомів, ділових нарад), дебати

Отже, у будь-яких видах діяльності відбувається набуття учнями ділового досвіду досягнень, їхня самореалізація, відбувається не тільки спонукання старшокласника до ділової активності й спрямованості, але й зацікавленість педагогів і батьків у вивченні дитини, розкритті й розвитку в неї кращих ділових якостей і властивостей. В основі такої взаємодії лежать

принципи взаємної довіри й поваги, взаємної підтримки й допомоги, терпіння й терпимості по відношенню один до одного.

З метою виховання ділової особистості учня старшої школи, необхідне проведення тренінгу з розвитку ділової активності. Модуль змісту й форм тренінгу старшокласників складається з наступних блоків.

Блок 1. Виявлення й розвиток особистісних якостей («Знайомство», «Презентація своєї команди», «Як пізнати себе?» («Автопортрети»), «Мої труднощі», «Які якості допоможуть мені в житті?»).

Блок 2. Розвиток мотивації досягнення успіху («Мої життєві цілі», «Велика стабільна зарплатна чи бізнес: за і проти», «Вчимося на лідера»).

Блок 3. Розвиток міжособистісних відносин («Якості, важливі для спілкування», «Публічний виступ», «Визначення стилю спілкування»).

Блок 4. Технологія успішної життєдіяльності («Переговори», «Визначення ділових якостей», «Розробка власного бізнес-плану», «Реклама», ділова гра «Рекламна кампанія», «Визначення стилю керівництва» (гра «Побудуй вежу», тест «Чи підприємлива Ви людина?»).

Цікавим і таким, що дає позитивний результат, є завдання «Розробка власного бізнес-проекту». Мета завдання – спланувати та реалізувати бізнес-ідею. Робота проводиться в малих групах по 5 учасників. Учні мають самостійно знайти бізнес-ідею, виконати дії щодо створення малого бізнесу, маркетингу, фінансів, розробити й провести презентацію. Учні представляють один проект від усієї групи, із яким усі згодні. Кожен із членів групи виконує особливе завдання, яке дуже вагоме для успіху роботи всієї команди, тому кожен учень відчуває свою відповідальність. Якщо проект є прибутковим, то вважається, що група успішно виконала завдання.

Найголовнішим при виконанні завдання є те, що учні працюють разом, допомагаючи один одному, відповідально виконуючи завдання. Проблеми, які виникають під час виконання проекту, учні намагаються вирішувати самостійно в групі, проявляючи при цьому комунікативні якості, самовладання, толерантність, креативність. Кожний має прагнути успіху. Це завдання успішно сприяє в подальшому кожному учневі у створенні інших проектів. З деякими вправами з формування ділових якостей особистості можна ознайомитися в Додатку В.

Найбільш ефективним в аспекті формування ділових якостей учнів старшої школи є спеціально розроблений факультативний курс «Ділова людина: шляхи становлення». Спецкурс містить значущу інформацію про шляхи становлення ділової людини, можливості продовження освіти й отримання професії, оволодіння сутністю проектної діяльності. Особливість курсу по-

лягає в тому, що його викладання вимагає співробітництва багатьох фахівців – педагогів, психологів, працівників центру зайнятості, експертів у різних областях професійної діяльності. Основне призначення курсу «Ділова людина: шляхи становлення» – сформувати уяву про сучасну ділову людину, визначити профіль ділових якостей, розвивати уміння правильно будувати ділові відносини. Зі змістом спецкурсу «Ділова людина: шляхи становлення» можна ознайомитися в Додатку Г. Різноплановість занять курсу підвищує інтерес учнів до роботи над темою й тим самим створює передумови ефективної роботи.

Отже, підсумовуючи сказане, слід відзначити, що виховання ділової особистості старшокласника в спецкурсі «Ділова людина: шляхи становлення» забезпечується доцільно вибраним змістом курсу й адекватними формами та методами роботи з учнями, такими як дискусії, розробка й захист проектів, психологічні практикуми, практичні вправи, дебати, діагностика, анкетування, спостереження тощо.

Окрім того, у навчально-виховному процесі можливе використання елективних авторських освітніх програм, таких як «Технологія досягнення професійного успіху», «Основи менеджменту», «Крок за кроком до життєвої компетентності та успіху», «Імідж ділової людини», «Ділова англійська мова», «Теорія й практика публічного виступу», «Офісні технології», «Основи підприємницької діяльності» тощо. Елективні курси – це академічні предмети, які входять до навчальних планів, але не є обов'язковими для всіх учнів [29, с. 104]. Отже, учні мають можливість вибрати ті предмети, які найбільш відповідають їхнім інтересам та здібностям, обраному профілю. Упровадження цих програм в освітню діяльність загальноосвітніх навчальних закладів із урахуванням психофізичних особливостей старшокласників спрямоване на формування ділових якостей учнів, підготовку учнів до діяльності в різних сферах. Зміст цих курсів наповнюється:

– принципами підбору матеріалу, ураховуючи формування власного ділового іміджу, розвитку вмінь особистої самопрезентації, формування у школярів об'єктивного й неупередженого ставлення до підприємницької діяльності тощо;

– орієнтацією навчально-виховного матеріалу на виховання ділової особистості старшокласника через проектну роботу, підсумком якої є створення учнями продуктів діяльності;

– залученням старшокласників до участі в конференціях, семінарах, написанні наукових досліджень.

Засвоєння навчального матеріалу учнями не має традиційної бальної

оцінки, але програма кожного курсу передбачає визначені форми пред'явлення результатів роботи, серед яких навчально-дослідницькі або реферативні роботи, проекти, які в більшості випадків або заслуховуються на учнівській конференції, або захищаються на конкурсі проектів, або презентуються на різних пізнавальних заходах.

Використання в процесі вивчення спецкурсів вправ «Цивілізація», «Перешкоди», «Переговори», розігрування рольових ситуацій тощо сприяє підвищенню рівня сформованості толерантності, ділової спрямованості, готовності до ризику старшокласників.

4.2 Проектна діяльність у формуванні ділових якостей старшокласників

Перехід від індустріального до інформаційного суспільства супроводжується докорінними змінами в галузі освіти: відмовою від розуміння освіти як отримання готового знання до освоєння способів адекватної інтеграції в українське суспільство. На думку І. Єрмакова, система освіти має стати гнучкою, спрямованою на розвиток проектного мислення, здатності ефективно вирішувати проблеми й виконувати життєві й соціальні ролі [199, с. 32]. Як зауважує вчений, сьогодні сучасному суспільству потрібен не виконавець, а творець, спроможний самостійно моделювати, створювати проекти, які мають відповідати вимогам часу, здатний повноцінно жити й активно діяти в новому світі, постійно самовдосконалюватись, адекватно реагувати на зміни, особливо в періоди технологічних та цивілізаційних проривів. Цим обумовлене введення в освітній контекст навчальних закладів проектної діяльності. Вирішення поставленого завдання потребує перш за все виявлення засобів проектної діяльності в загальноосвітньому навчальному закладі.

Процес формування ділових якостей особистості здійснюється в спеціально організованій діяльності, що спрямована на набуття практичного досвіду. Яскравими представниками цієї ідеї є прихильники прагматизму, які ототожнюють дійсність із «досвідом», що називають «потік свідомості». Виходячи з основного принципу зазначеного філософського напряму, відповідно до якого «істинним є все те, що є корисним», Дж. Дьюї відстоював цінність практичної діяльності й особистого досвіду, розглядаючи проблему формування ділових якостей із позицій, що грунтуються на вирішенні тих завдань і питань, які виникають в перебігу конкретної роботи.

Отже, одним із засобів ефективного формування ділових якостей старшокласників виступає проектна діяльність. Велике, а іноді вирішальне значення

проектної діяльності для розвитку ділових якостей учня, становлення ключових компетенцій зумовлене перевагами, а саме: метод проектів дозволяє перевірити та закріпити на практиці теоретичні знання; проект забезпечує продуктивний зв'язок теорії та практики в процесі навчання; життєвим результатом проекту є продукт (що забезпечує цілісність проекту, адже оцінюється завершений продукт), а умовами, інструментами його досягнення є компетенції учня; проектна діяльність сприяє набуттю учнем життєвого досвіду. Спрямування сучасної освіти на профільне навчання робить знання і застосування проектної діяльності надзвичайно актуальним. Але треба пам'ятати, що проектна діяльність не повинна знижувати рівень навчальних досягнень учнів, мусить сприяти розвитку творчої особистості, формуванню ділових якостей учнів. Отже, не відмовляючись від знань, умінь та навичок, пріоритетним напрямом діяльності ми маємо вважати проектну, що сприятиме формуванню ділових якостей старшокласників.

На основі концепції прагматизму метод проектів було запропоновано, теоретично обґрунтовано та перевірено на практиці американським ученим, філософом і педагогом Дж. Дьюї в кінці XIX ст. [68]. В основі його педагогічної концепції лежить проект «навчання за допомогою виконання», формування у вихованця відповідних практичних навичок проектування та розв'язання життєвих проблем. Проект «навчання за допомогою виконання» припускає вирішення певної проблеми, що передбачає, з одного боку, використання сукупності різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – припускає необхідність інтегрування знань, умінь застосовувати знання з різних галузей науки, техніки, технології, творчих сфер.

Ця наукова ідея Дж. Дьюї знайшла підтримку серед його послідовників, зокрема У. Кілпатріка, який її повноцінно реалізував у методі проектів [66]. Працюючи над утіленням власної ідеї, педагог замінив традиційні навчальні предмети в школі, замість них було введено проекти у вигляді своєрідного тематичного центру, що дозволяло поєднувати роботу та навчання. Проекти, пов'язані насамперед з інтересами учнів, були спрямовані на розвиток їхньої пізнавальної активності через практичну діяльність.

Ідеї «школи майбутнього» Дж. Дьюї були реконструйовані радянськими педагогами-новаторами початку XX ст. (20-ті роки) у вигляді трудового методу навчання. Але багатьма ідеологами навчання цей метод критикувався. Так, видатний український педагог Г. Ващенко, досліджуючи метод проектів, відносив його до одного з активних методів навчання й наголошував, що його застосування неможливе в країнах із тоталітарними режимами [31]. Підтвердженням цьому є невдалий експеримент застосування проектного

методу в 20–30-х рр. ХХ ст. у практиці радянської школи. Незважаючи на заборону використання методу проектів у радянській школі в 30-х рр. ХХ ст., група російських педагогів під керівництвом відомого педагога С. Шацького активно використовувала ідеї Джона Дьюї в практиці до початку 40-х рр. ХХ ст. С. Шацький визначив основні елементи цього методу в такій послідовності: реальний досвід дитини, який має бути виявлений педагогами; організований досвід (педагог будує заняття на основі того, що знає про досвід дитини); зіткнення з накопиченим людським досвідом (готові знання); вправи, які дають дитині нові навички [263].

Метод проектів знайшов своє відображення також і в українській педагогіці. У 20-х рр. минулого століття деякі школи України працювали за проектами. Основну увагу вони приділяли самодіяльності учнів, їхній активності, захопленості, ініціативності в досягненні мети. Так, ідеї Дж. Дьюї було покладено в основу програми Державної вченої ради (ДВР) 1923–1924 навчального року [150, с. 276].

Сучасні українські вчені (О. Савченко, В. Тименко та ін.) зазначають, що проектна діяльність сприяє розвитку творчих рис особистості, новому типу стосунків між учителем й учнем, в основі яких лежать співпраця, відкритість і довіра.

У 90-ті рр. ХХ ст. у вітчизняній освіті спостерігається зростаючий інтерес до методу проектів, орієнтованого на самостійну (індивідуальну, групову) роботу, що передбачає використання дослідницьких і пошукових методів, творчих робіт учнів, робіт із різноманітними джерелами інформації, які несуть варіативні точки зору. Над цією проблемою, зокрема, працюють школа-комплекс № 1 м. Южне Одеської області, Маріїнська гімназія м. Одеса, київські ліцеї та гімназії (ліцей міжнародних відносин № 51 м. Києва, гімназія «Троєщина» Деснянського району м. Києва тощо), Шепетівський пансіон Хмельницької обл., НВК з ліцеєм № 55 та НВК № 14 м. Харків, деякі школи Дніпропетровщини (спеціалізована школа № 129, ліцей інформаційних технологій м. Дніпропетровськ), школи Донеччини (Горлівський НВК «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 12 – багатопрофільний ліцей», Донецький бізнес-ліцей, Дружківська гімназія «Інтелект», Макіївський навчально-виховний комплекс № 49 «Надія») тощо.

Корені поняття «проект» можна знайти в давньогрецькій культурі, де воно означає «перешкоду», «задачу», «запитання». У сучасній педагогічній практиці поняття «проект» розглядається як форма, задум, план (проект – від лат. «кинутий уперед») [146, с. 8]. Аналіз підходів до поняття «проект» деяких авторів відображений у Табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Підходи до поняття «проект»

Автор	Сутність поняття «проект»
П. Архангельський	Організація і виконання певного цільового завдання [7, с. 50]
В. Бурков, Д. Новиков	Обмежена в часі цілеспрямована зміна окремої системи з установленими вимогами до якості результатів, можливими рамками витрат засобів і ресурсів та специфічною організацією [27]
Л. Гур'є	Змістовно обґрунтована й документально оформлена ініціатива, яка спрямована на досягнення освітніх цілей у межах певного часу [57, с. 51]
І. Єрмаков	Результативна дія, прототип, прообраз передбачуваного або можливого об'єкта, стану [73, с. 57]
І. Зимня	Творча діяльність, проблемна за формою представлення матеріалу, практична за формою його застосування, інтелектуально насичена за змістом, яка відбувається в умовах постійного конкурсу думок [50, с. 16]
С. Кримський	Систематична форма організації діяльності у взаємозв'язку її теоретичних та практичних аспектів [119, с. 13]
Є. Полат	Узагальнена модель визначення способу досягнення поставленої мети, алгоритму пізнавальної діяльності [50, с. 15]
О. Пометун, Л. Пироженко	Цільовий акт діяльності, в основу якого покладено інтереси людини [198, с. 19]
А. Самохіна	Цілісна, складна робота, яка включає різні види діяльності, де оцінюється кінцевий продукт [215, с. 23].
А. Цимбалару	Низка спланованих заздалегідь послідовних дій, спрямованих на досягнення результату проектування [253, с. 9]
І. Чечель	Дидактичний засіб пізнавальної діяльності, розвитку креативності мислення і водночас формування певних особистісних якостей [259, с. 11]

Ураховуючи вищесказане, ми вважаємо, що проект – це інноваційна форма організації індивідуальної, групової, колективної роботи, спрямованої на створення певного творчого продукту, реального об'єкта. Інноваційна форма роботи дозволяє включити учнів у діяльність, завжди спрямована на рішення проблеми, а також залучення інтегрованих знань із різних сфер науки, культури, техніки. В основу створення проекту покладена його прагматична спрямованість на результат, який можна одержати при рішенні тієї або іншої практично й теоретично значимої проблеми. Цей результат можна побачити, осмислити, застосувати в реальній практичний діяльності.

Поняття «діяльність» визначається як «ціла низка або система дій, практичних, розумових, які спрямовані на досягнення будь-якої цілі» [200, с. 79].

Отже, під *проектною діяльністю* ми розуміємо систему різних практичних дій особистості (групи, колективу), спрямованих на створення певного творчого продукту. Проектна діяльність тим і відрізняється від просто колективно підготовленого заходу або групової роботи з наданням наочних

результатів, що демонструється головний результат роботи над проектом – аналіз діяльності й пред'явлення способу вирішення проблеми проекту [25].

Окремі питання застосування проектної діяльності відображено в дослідженнях сучасних українських дослідників (М. Елькін, І. Єрмаков, О. Коберник, В. Логвін, А. Цимбалару, С. Ящук та ін.), дослідників близького зарубіжжя (Т. Гречухіна, Г. Гузєєв, М. Епштейн, І. Зимня, П. Лернер, Н. Пахомова, Є. Полат та ін.) і зарубіжних науковців (Дж. Джонсон, Дж. Пітт, А. Флітнер, П. Фрейре, Д. Хопкінз та ін.). Дослідники вважають, що сьогодні проектність – це один із вимірів рівня культури народу, а проектна діяльність забезпечує активне залучення до вирішення власних життєвих та професійних завдань, допомагає учням набути досвіду майбутнього висококваліфікованого фахівця, сприяє розвитку індивідуальності дитини. На думку науковців, психолого-педагогічні можливості проектної діяльності досить високі, адже проектна діяльність оптимально забезпечує суб'єктне пробудження й розвиток особистості старшокласників, оскільки цілком відповідає її віковим потребам та особливостям. Як відзначає академік І. Бех, головна установка та спрямованість особистості в ранній юності полягає саме в діяльному самовизначенні, виборі власного життєвого шляху й пошуку рівноправних взаємин із дорослими [16, с. 101]. Отже, проектне навчання не тільки спонукає до розумно вмотивованої діяльності відповідно до вікових і навчальних інтересів старшокласників, а й істотно трансформує роль педагога в керівництві нею. У вітчизняних періодичних виданнях друкувалися публікації В. Вербицького [34], М. Ворон [40], М. Елькіна [70], І. Іонової [87], В. Кайнової [89], Л. Киселиці [98], С. Косьминської [113], Н. Котелянець [114], М. Пелагейченко [183], В. Письменного [187], Т. Подобєдової [190], Т. Рудяк [212], М. Смирнової [220], А. Цимбалару [254], Л. Чеховської [258], С. Ящука [276] та ін., які розкривають технологію проектного навчання; формування проектної культури; психологію проектної діяльності; значення проектної діяльності в розвитку особистісних якостей учнів, соціалізації особистості; підготовку учителя до організації цього процесу тощо.

Отже, сучасна українська педагогічна думка розкриває зміст, технологію, значення проектної діяльності в навчально-виховному процесі учнів, підготовку учителя до організації цього процесу, але не торкається проблеми використання засобів проектної діяльності для різних типів проектів, підтвердження дієвості цих засобів як у комплексі, так і окремо. Отже, вважаємо наступним кроком поглиблення вивчення проектної діяльності у формуванні ділових якостей учнів опанування засобами проектної діяльності у створенні різних типів проектів.

Аналіз науково-педагогічної літератури розкриває сутність, типологію, основні етапи реалізації проектів, якими мають оволодіти всі учасники проектної діяльності.

Загальноосвітній навчальний заклад володіє величезним потенціалом залучення дітей до проектної діяльності, позитивного впливу на психоемоційний стан учня за допомогою зміни прийомів і методів роботи, значними перспективами для спілкування в проектній діяльності, створення проектів не тільки в умовах уроку, але й у позакласній діяльності тощо. Саме загальноосвітній навчальний заклад спочатку має нагоду для поєднання у свідомості учня теорії і практики проектної діяльності, придбання досвіду прийняття грамотних, креативних рішень, закріплення практичних дій на основі набутих знань.

Будь-який проект ми розглядаємо як комплексний педагогічний засіб. У свою чергу, він передбачає використання засобів як інструментів, задіяних у процесі створення проекту. Аналіз досліджень Н. Бреднєвої і власний досвід роботи автора дозволило умовно згрупувати засоби проектної діяльності таким чином:

– традиційні засоби: паперові (книги, журнали), магнітні (дискети, аудіо-, відеокасети, CD-диски);

– сучасні засоби: електронні (принтери, сканери, комп'ютери, ноутбуки, кишенькові персональні комп'ютери, електронні книги, флеш-накопичувачі, телекомунікації). Значущість засобів проектної діяльності особливо зростає в процесі презентації, коли задіяними виявляються: ноутбук, інтерактивна дошка, медіа-засоби, CD-диски, флеш-накопичувачі тощо.

Методи, що можуть бути застосовані в проектній діяльності, сприяють більш ефективному процесу створення проекту. До них ми відносимо:

– *методи формування свідомості особистості:* роз'яснення, розповідь, лекція, бесіда, диспут, приклад, пояснення;

– *методи активізації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки:* робота з літературою та інформаційними джерелами, семінари, конференції, використання мережі Internet, робота зі ЗМІ, «мозковий штурм», проектування, презентація матеріалів, дискусія, опора на життєвий досвід учнів, рольові й ділові ігри, виступ зі звітом, доповіддю, вільний мікрофон;

– *методи стимулювання й мотивації діяльності:* похвала, подяка, нагородження, відзначення на дошці пошани;

– *методи самовиховання:* особисті завдання, самозвіт, самоконтроль, самооцінка.

Окрім зазначених вище методів, у створенні проектів використовуються такі форми проектної роботи: індивідуальна, групова, колективна. Індивідуальний проект – це теоретична та практична діяльність, у результаті якої учнем створюється авторська ідея (програма), що характеризується суб'єктивною, а іноді й об'єктивною новизною. Групові (колективні) проекти передбачають розв'язання комплексного завдання, що охоплює організаційну, практичну, дослідницьку, творчу діяльність групи чи колективу учнів, спрямовану на одержання певного результату.

Розглянути переваги засобів проектної діяльності порівняно з традиційними методами допомагає психолого-педагогічна концепція контекстного навчання О. Вербицького, відповідно до якої абстрактне (традиційне) навчання під час професійної підготовки повинне трансформуватися в знаково-контекстне (контекстне) навчання, коли знання, уміння й навички накладаються на ґрунт професійної діяльності, представленої в навчанні в певній модельній формі. При цьому учень виконує вже не просто навчальні, однак ще й непрофесійні дії. Це особлива, квазіпрофесійна діяльність, що сполучає в собі характеристики як теперішньої навчальної, так і майбутньої професійної діяльності. Одиницею такої роботи буде вже не певний обсяг знань, а ситуація (практична діяльність) у її предметній і соціальній неоднозначності й суперечливості [33].

У контекстному навчанні, також як і в абстрактному (традиційному), матеріал подається за допомогою певних знаків, знакових систем, виступає як знання, яке потрібно засвоїти. Однак у контекстному навчанні є ще «надзвичайна добавка»: за знаковою системою «просвічують контури професійної діяльності, отже, абстрактне знання не відокремлює від життя, а наближає до нього», що дозволяє переборювати абстрактність досліджуваних феноменів [33]. Це забезпечує необхідні умови для створення мотивації навчання, активності особистості в навчально-виховному процесі, активізації пізнавальних процесів, діалогічної взаємодії, формування професійних інтересів старшокласників. Проектна діяльність набуває не тільки розвиваючого, але й виховуючого характеру, адже учень повинен підкоряти свої дії не тільки нормам предметних дій, але й нормам учнівського колективу. У цьому зв'язку школяр не тільки глибше пізнає сутність проектної діяльності, але й відбувається формування моральних, ділових якостей, а це вже елементи професійного виховання. Отже, у єдиному потоці проектної діяльності реалізується триєдине завдання: навчання, виховання й розвиток.

Організація проектної діяльності прямо залежить від того, якого типу проект вибирається його учасниками для роботи. З огляду на різні підходи

до класифікації проектів у педагогічній літературі, визначено кілька ознак, за якими розрізняють проекти (див. Табл. 4.3):

Таблиця 4.3

Класифікація проектів (за Є. Полат)

№	Типологічна ознака	Тип проекту
1	Домінантна діяльність	1. Дослідницькі 2. Пошукові 3. Творчі 4. Прикладні (практично орієнтовані) 5. Рольові 6. Інформаційні 7. Соціальні
2	Предметно-змістова галузь знань	1. Монопроект (у межах однієї галузі знань) 2. Міжпредметний проект
3	Характер координації проекту	1. Безпосередній (жорсткий, гнучкий) 2. Опосередкований (імітує учасника проекту)
4	Характер контактів	1. Серед учасників однієї школи, класу, міста, регіону, країни 2. Серед учасників різних країн світу
5	Кількість учасників проекту	1. Особистісні 2. Парні 3. Групові
6	Тривалість виконання проекту	1. Короткотермінові 2. Середньої тривалості 3. Довготривалі

Визначимо коротко характеристику проектів за пріоритетним видом діяльності [192, с. 10]:

– *дослідницькі* – близькі до наукового дослідження, у них визначені: проблема, об'єкт, предмет, завдання, методи, висунута гіпотеза, доведена актуальність теми, зроблені висновки, представлені результати;

– *інформаційні* – містять у собі збір інформації, аналіз й узагальнення фактів, невід'ємною частиною таких проектів є презентація; мають таку структуру: мета проекту, його актуальність – інформація та її обробка – результат – презентація;

– *творчі* – залежать від фантазії творця проекту, демонструють творчі здатності учасників (сценарій фільму або свята, макет газети тощо);

– *соціально значущі* – орієнтовані на інтереси певної групи людей, необхідно розподілити ролі учасників, розробити план дій, позначити результат діяльності;

– *рольові, ігрові* – характеризуються відкритою структурою, високим ступенем творчості, учасники грають певні ролі, що диктуються характером і змістом проекту;

– *телекомунікаційні* – являють собою спільну навчально-пізнавальну, творчу діяльність учнів, організовану на базі комп'ютерної комунікації;

– *практико-орієнтовані (прикладні)* – характеризуються чітко позначеним із самого початку результатом діяльності учасників, що орієнтований на їхні соціальні інтереси, мають чітку структуру, сценарій, розподілені ролі;

– *мультимедійні* – практичні роботи з освоєння мультимедійних технологій в освіті, виконані за дидактично обґрунтованим регламентом і методичними вказівками в проблемному полі (тематиці) [170, с. 104].

Як правило, результат будь-якого проекту може подаватися усно, у вигляді реферату, презентації. «Презентація (від лат. praesentatio) – суспільне подання чогось нового, що нещодавно з'явилось, створення, наприклад, книги, журналу, телепрограми, організації» [222, с. 486].

І. Єрмаков запропонував орієнтовний план реалізації проектів у школі за пріоритетним видом діяльності та предметно-змістовною областю інтересів, а саме: створення навчальних, творчих, екологічних, інформаційних, соціальних, культурологічних, економічних, профільних, телекомунікаційних проектів, проектів милосердя [73, с. 59–62].

Одним із найважливіших моментів створення проекту є визначення основних етапів роботи над проектом. Аналіз науково-педагогічної літератури показує, що вчені (В. Гінецинський [48], Дж. К. Джонсон [62], І. Єрмаков [153], О. Новиков [166], Є. Полат [192], Н. Суртаєва [227] та ін.) виділяють різні етапи роботи над проектом. Спираючись на наукові дослідження названих учених, а також на етапи створення «ситуації успіху» в проектній діяльності, ми вважаємо, що робота над проектом складається з таких етапів: організаційно-підготовчого, технологічного, підсумкового. У Табл. 3.4 закладений покроковий перехід від одного етапу роботи над проектом до іншого для досягнення запланованого результату.

Таблиця 4.4

Послідовність виконання проекту

№	Етапи роботи	Завдання діяльності	Зміст діяльності	
			Учні	Консультант
1	*2*	*3*	*4*	
			У	*К*
І. Організаційно-підготовчий				
1	Підготовка до проектування	Визначення теми, мети й завдань проекту	Обговорюють предмет (об'єкт праці) з учителем-консультантом, одержують, при необхідності, додаткову інформацію. Визначають мету й завдання	Знайомить зі змістом проектного підходу й мотивує учнів. Допомагає в постановці мети й завдань

Продовження Таблиці 4.4

1	*2*	*3*	*4*	
			У	*К*
2	Планування	Аналіз проблеми. Визначення джерел, способів збору й аналізу інформації. Розподілення ролей, обов'язків та питань до опрацювання між членами команди. Постановка завдань і вибір критеріїв оцінки результатів	Формулюють завдання. Виробляють план дій (визначення джерел інформації; вибір способів збору інформації; методів аналізу інформації; засобів презентації результатів; формування уявлень про бажані результати (форма звіту); встановлення критеріїв оцінки результату й процесу; планування процедур; розподіл завдань між членами проекту)	Висловлює припущення. Висуває пропозиції, ідеї. Проводить корекцію плану та завдань
3	Дослідження	Збір та уточнення інформації. Вибір оптимального варіанта об'єкта праці, його технолого-економічне обґрунтування. Складання плану виготовлення об'єкта.	Працюють з інформацією. Виконують дослідження. Вирішують проміжні завдання. Спостерігають за об'єктами. Проводять анкетування	Спостерігає, радить, побічно керує діяльністю
ІІ. Технологічний етап				
4	Виконання	Виконання проекту	Виконують дослідження й працюють над проектом. Оформлюють проект	Спостерігає, консультує
5	Підготовка до презентації проекту	Підготовка доповіді	Узагальнюють та класифікують зібрані матеріали. Виготовляють ілюстративний матеріал (фотографії, графіки, малюнки, схеми тощо)	Консультує, коректує
ІІІ. Заключний етап				
6	Захист проекту	Обґрунтування процесу проектування, пояснення отриманих результатів	Захищають проект у формі усного звіту, звіту з демонстрацією матеріалів, письмового звіту. Обговорюють	Слухає, ставить доцільні питання
7	Оцінка результатів і процесу проектування	Аналіз виконання проекту, досягнутих результатів. Аналіз досягнення поставленої мети. Оцінка	Беруть участь в оцінці шляхом колективного обговорення й самооцінок	Оцінює результати діяльності учнів за критеріями. Підбиває підсумки роботи

У проектній діяльності весь процес орієнтований на учня: тут, насамперед, ураховуються його інтереси, життєвий досвід і його здатності. Роль учителя змінюється: замість контролера він стає повноцінним партнером і консультантом. Так, на етапі підготовки й планування вирішальна роль належить учителеві, який допомагає учням у виборі обґрунтованого проекту, розробці плану дій, у процесі конструювання виробів, формування конструкцій, визначення джерел інформації, способів її збору й аналізу. Під час дослідження учні вибирають оптимальний варіант об'єкта праці, розробляють послідовність технологічного процесу, а вчитель спостерігає, радить і керує діяльністю. На технологічному етапі виконуються трудові операції, передбачені технологічним процесом. Учителеві на цьому етапі відводиться роль консультанта. На заключному етапі здійснюється остаточний контроль і демонстрація виробу. Учні представляють до захисту обґрунтування проекту, технічну документацію самого виробу, а також беруть участь в обговоренні, самооцінці й оцінці проектів. Для оцінювання проектної діяльності учнів доцільно користуватися рейтинговою шкалою. Рейтингова шкала за багатьма ознаками схожа на традиційну кількісну шкалу, але не є такою. Вона отримується шляхом опитування думок експертів (членів журі) або шляхом набору балів. Після завершення конкурсу проектів усі бали, набрані учнем, підсумовуються й одержується рейтинг учня в цьому виді діяльності. Можливий варіант поєднання рейтингової оцінної шкали з традиційною 12-бальною оцінною шкалою. Такий варіант оцінювання передбачає визначення «середнього бала», враховуючи результати роботи учня на різних етапах проектної діяльності; при цьому варіанті кожний етап роботи над проектом оцінюється також за 12-бальною шкалою. Значна роль на заключному етапі відводиться створеному учнем портфоліо – цілеспрямовано відібраним за відповідними критеріями працям учнів, колекціям матеріалів з певної теми та добірці робіт учня (або групи учнів) над визначеною проблемою; відповідності стану готовності портфоліо плану роботи над проблемою, щоденнику дослідницької роботи, тезам доповіді, чернеткам висновків, підготовці ілюстрацій тощо.

Основними критеріями оцінки готовності портфоліо за методикою американських учених Ф. Дрейка, М. Левінскі, Л. Макбрайда є закінченість, ясність та чіткість, інформація (документи), підтвердження, графічне оформлення, переконливість та практичність, підбиття підсумків [50, с. 64]. Портфоліо дозволяє враховувати результати, досягнуті учнем у процесі роботи над проектом.

З метою з'ясування ставлення до проектної діяльності в школі педагогів і школярів, обізнаності про поняття, типи проектів, умови, засоби реалізації проектної діяльності, нами було проведено опитування, в якому взяли участь 283 педагоги Донецької області. Результати опитування педагогів представлені в Табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Результати аналізу анкет педагогів

№	Питання анкети педагогів	Відповіді	Відсоток відповідей
1	Чи необхідно в школі проектне навчання?	– так; – ні.	85,5 %; 14,5 %
2	За яких умов, на Вашу думку, повинно реалізовуватися проектне навчання?	– компетентна підготовка вчителів; – матеріально-технічна база; – згуртованість педагогічного колективу	74,1 %; 22,3 %; 3,6 %
3	Чи використовуєте Ви метод проектів на уроці?	– так; – іноді; – ні	19,3 %; 30,7 %; 50 %
4	У чому Ви бачите перевагу проектного навчання?	– серйозна підготовка до професійного життя; – уміння працювати в команді; – формування життєвої позиції дорослого; – отримання знань і навичок у подальшому житті; – включення учнів у життєві ситуації	37,3 %; 26,5 %; 18,1 %; 12,1 %; 6 %
5	Які типи проектів Ви найчастіше застосовуєте в практиці роботи?	– творчі; – дослідницькі; – пошукові; – інформаційні; – практико-орієнтовані	34,9 %; 23,5 %; 17,5 %; 16,3 %; 7,8 %
6	Ваше ставлення до організації проектної діяльності учнів старших класів	– позитивне; – негативне	90,4 %; 9,6 %
7	Чи вважаєте Ви, що в шкільній практиці повною мірою реалізується проектне навчання?	– так; – ні	16,9 %; 83,1 %
8	Чи вважаєте Ви можливою реалізацію проектного навчання повною мірою при спеціальній підготовці вчителів?	– так; – ні	95,8 %; 4,2 %
9	Чи сприяє проектна діяльність формуванню ділових якостей особистості?	– так; – не зовсім; – ні	74,7 %; 24,1 %; 1,2 %

Отже, аналіз дозволяє зробити висновок, що майже всі вчителі переконані в необхідності реалізації проектного навчання, проявляють позитивне ставлення до проектної діяльності, вважають необхідною спеціальну підго-

товку вчителів для керівництва проектною діяльністю старшокласників, але не ясно розуміють умови й засоби її реалізації. Опитування педагогів дозволило встановити, що, включаючи старшокласників в проектну діяльність, не завжди здійснюється їхнє попереднє навчання, ознайомлення з правилами створення проектів, їхніми типами тощо. Іншими словами, теоретична підготовка щодо створення проектів не завжди є педагогічною перевагою. Встановлено, що в навчально-виховному процесі школи строюються проекти, але вони не реалізуються повною мірою.

Організація роботи вимагала з'ясування ставлення до проектної діяльності в школі не лише педагогів, а й школярів. Цьому передувало анкетування 320 старшокласників Пролетарського району м. Донецька. У результаті обробки відповідей була отримана така картина ставлення старшокласників до проектної діяльності (див. Табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Результати аналізу анкет старшокласників

№	Питання анкети старшокласників	Відповіді	Відсоток відповідей
1	Чи знайомі Ви з поняттям «проектна діяльність»?	– так; – не точно; – ні	55,3 %; 31,3 %; 13,4 %
2	Ви хочете займатися проектною діяльністю у зв'язку з:	– можливістю виявити власні здатності; – одержанням нових знань; – метою уточнення професійного вибору	61,9 %; 30,3 %; 7,8 %
3	З якого класу можна починати роботу над проектами?	– з 6–7 класу; – з 8–9 класу; – з 10–11 класу	62,8 %; 5,3 %; 31,8 %
4	Чи готові Ви до проектної діяльності?	– так; – не зовсім; – ні	35,3 %; 53,1 %; 11,6 %
5	Які типи проектів Ви найчастіше створюєте і які хотілось би створювати?	– предметні; – дослідницькі; – практико-орієнтовані; – творчі	56,9 %; 18,1 %; 13,1 %; 11,9 %

Відповідаючи на запитання «Які типи проектів Вам хотілось би створювати?», у 76,2 % учнів виникли труднощі. Аналіз дослідження старшокласників говорить про те, що учні зацікавлені в проектній діяльності, проявляють до неї інтерес і вважають, що виховання кращих якостей особистості відбувається в проектній діяльності, але більшість учнів, як виявилося, не зовсім готова до проектної діяльності й не в змозі відповісти, які типи проектів вони хотіли б створювати.

Отже, основним курсом в освоєнні понятійного апарату проектної діяльності, етапів створення та реалізації проектів є авторський курс «Про-

ектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» для 10–11 класів (Додаток Д). Значна частина учнів загальноосвітніх шкіл не вміє застосовувати набуті знання в реальному житті, тому використання проектної діяльності дає змогу подолати цей бар'єр, навчити старшокласників самостійно здобувати нові знання та застосовувати їх на практиці. Участь старшокласників у шкільних проектах забезпечує їхнє активне залучення до вирішення власних життєвих та професійних завдань, набуття досвіду майбутнього висококваліфікованого фахівця, сприяє розвитку індивідуальності дитини, її вихованню як суб'єкта власної діяльності та життя. Проектна діяльність є складовою практики учнів, яка, у свою чергу, є важливою складовою життєвої практики. Неможливо навчитися мистецтву життя, не маючи життєвої практики, не вирішуючи різноманітних завдань.

Отже, введення в навчально-виховний процес нового курсу «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» допомагає учням набути досвід самостійного і творчого вирішення практичних, життєвих, професійних завдань.

Реалізації завдань курсу сприяв доцільний вибір форм проведення занять. Заняття розвиваючі за формою, змістом і способом організації діяльності учнів, побудовані за принципом взаємодії педагога з ними й багато в чому відрізняються від традиційних уроків у школі, оскільки засновані, насамперед, на діалогічності спілкування, безоцінному прийнятті учнів.

Форми, методи, прийоми проведення занять різноманітні. Поряд із розглядом теоретичних питань значна увага приділяється практичним заняттям, серед яких семінари, практичні вправи, психологічні практикуми, тренінги, дискусії, мозковий штурм, круглі столи, рольові та ділові ігри, дебати, учнівська платформа, проектна діяльність, презентація, індивідуальні завдання тощо. Лекційна форма роботи використовується в проведенні деяких занять, переважно на заняттях, які містять основи теоретичних знань. Але в більшості випадків використовуються бесіди як одна з форм активного навчання й залучення учнів до діяльності, а під час занять головний акцент в роботі з учнями робиться на діалог, на розвиток уміння слухати, зіставляти, міркувати над запропонованою проблемою. Такі бесіди сприяють широкому залученню досвіду учнів, їхніх знань до більш повного розкриття досліджуваної проблеми.

Вивчення курсу не передбачає домашніх завдань, але з метою привернення уваги до питання вибору професії учням видаються індивідуальні творчі завдання, наприклад, зробити комп'ютерну презентацію проекту. Зміст завдань для учнів на практичних заняттях диференційовано залежно від результатів діагностики рівня сформованості ділових якостей учнів.

Проектна діяльність є базовою педагогічною технологією, що дозволяє формувати ділові якості та ключові компетентності учнів і на предметних уроках. Ефективність класно-урочної системи в досягненні інших результатів освіти – базових знань, навичок, предметних умінь (які можна розглядати як ресурс для формування ділових якостей, компетентностей або як самоцінний результат освіти) – не ставиться під сумнів. У цій ситуації основним завданням стало сполучення класно-урочної й проектної форм організації освітнього процесу в режимі функціонування навчальних закладів.

Реалізація проектної діяльності на третьому щаблі загальної освіти є найбільш органічною стосовно психолого-педагогічних особливостей віку діяльністю. Розширюється поле самореалізації учня: через спілкування, одержання власного продукту діяльності й визнання його значення відбувається розширення й достатньо швидка зміна інтересів і переваг. Обсяг освоєних знань, умінь, навичок дозволяє, з одного боку, осягати в рамках прикладних навчальних модулів цілісні технології діяльності, з іншого боку, досвід пізнавальної діяльності й знаннєва база достатні для різкого збільшення рівня самостійності на етапі реалізації проекту.

Фактором, сприятливим для організації проектної діяльності учнів, на цьому етапі стає сам зміст навчальних предметів. Наприклад, зміст частини навчальних предметів (умовно назвемо їх «мови» – російська, іноземна, математика...) відпрацьовується учнями в практичній діяльності. А інша група навчальних предметів (умовно назвемо їх «загальнокультурними») націлена на формування світоглядної картини, присвоєння знань про найбільш загальні закономірності, що може бути забезпечено на основі досить широкої розмаїтості конкретних знань про предмети, події, явища.

Нами були визначені напрями навчально-виховного процесу, в яких можна створювати та реалізовувати проекти: навчальний процес (уроки, спецкурси, факультативи тощо); «Школа самовиховання» (класні години); учнівське самоврядування; гурткова робота (проектні майстерні); робота з батьками. У роботах дослідників [30, 86, 93, 120, 134, 173, 216 та ін.] ми знаходимо рекомендації з їхнього проведення й вимоги, що до них висуваються. Зупинимося на них більш детально.

Уроки (факультативи) є основною формою організації навчання й виховання, що створює сприятливі передумови для взаємонавчання, колективної діяльності, змагання. У навчальному процесі створюються переважно навчальні проекти. Під *навчальним проектом* розуміють самостійну діяльність, спрямовану на створення продукту, що припускає творчу самореалізацію особистості учня, розвиток якостей, умінь, навичок учня. Особливе

місце посідають проекти, визначені програмами вивчення предметів профільного курсу з подальшою презентацією результатів (профільні проекти). Вони спрямовані на формування предметних умінь учнів. Навчальний проект із погляду учня – це можливість максимального розкриття свого творчого потенціалу. Це діяльність, спрямована на вирішення цікавої проблеми, сформульованої часто власне учнями у вигляді задачі, коли результат цієї діяльності – знайдений спосіб вирішення проблеми – носить практичний характер, цікавий і значущий для власне відкривачів. Проект дозволяє проявити себе індивідуально або в групі, спробувати свої сили, прикласти свої знання, принести користь, показати публічно досягнутий результат. Навчальний проект із погляду педагога – це інтеграційний дидактичний засіб розвитку, навчання й виховання, який дозволяє виробляти й розвивати специфічні уміння та навички проектування в учнів. Теми й проблеми проектних робіт підбираються відповідно до особистісних переваг кожного учня й повинні знаходитися у сфері їхнього самовизначення. Переважні індивідуальні або міні-групові форми роботи. У старшій школі доцільне виконання робіт із залученням фахівців із вищих навчальних закладів. Перспективним є широке використання різноманітних форм проектної діяльності: експедицій, конференцій та ін.

Учнівське самоврядування в широкому розумінні цього поняття – це супроводжуване педагогами-консультантами, здійснюване самими школярами управління справами свого колективу. Самоврядування також сприяє виробленню в учнів важливого уміння – співпрацювати, а відповідно – активно включатися в усі життєві процеси. Учні створюють різні типи проектів, які безпосередньо їх стосуються. Вони виконують активну роль від самого початку в процесах як діячі, планувальники, а не лише як споживачі кінцевих результатів чи продуктів цих процесів. Такий досвід надасть їм можливість діяти в різних обставинах зараз і в майбутньому, починаючи з мирного розв'язання конфлікту на ігровому майданчику й закінчуючи переговорами на роботі та аналізом політичної ситуації під час виборів тощо.

Школа самовиховання (класні години) – заняття, які допомагають у вихованні людини, здатної розвивати саму себе, людини що самовдосконалюється. Проекти, створені в класному колективі, надають школярам різноманітну практику самоствердження в позитивній діяльності. У Школі самовиховання переважають практико-орієнтовані, творчі, соціально значущі проекти.

Проектні майстерні – напрям гурткової роботи, де займаються розробкою та створенням проектів у сфері дизайну, декоративно-прикладного мистецтва, технічного моделювання тощо. На заняттях проектних майстерень

на основі наявного досвіду учні мають можливість створювати унікальні творчі матеріальні продукти.

Цікавою роботою щодо створення проектів є творча *співпраця з батьками.* На батьках лежить певна відповідальність, якою людиною стане дитина в професійному, творчому, життєвому планах. Створення проектів, зокрема мультимедійних, вимагає і від батьків, і від учнів таких умінь, як пошук потрібної інформації, монтаж за допомогою комп'ютерної техніки, уміння фотографувати, сканувати зображення, знаходити й відбирати необхідну інформацію в мережі Internet, обробляти на комп'ютері отриману інформацію, готувати слайди-презентації; розвитку таких якостей, як толерантність, ділова спрямованість, комунікабельність, самовладання тощо.

Створення проектів у названих вище напрямах передбачається нами як комплекс проектів. Протягом трьох років (9–11 класи) кожен учень може взяти участь у створенні п'яти проектів у такій послідовності:

1 крок (9 клас) – інформаційний індивідуальний проект «Мій шлях до ділового успіху»;

2 крок (10 клас) – практико-орієнтований груповий проект в учнівському самоврядуванні або творчий груповий проект у гуртковій роботі;

3 крок (10 клас) – навчальний (профільний) груповий проект;

4 крок (11 клас) – соціальний груповий проект у Школі самовиховання;

5 крок (11 клас) – мультимедійний проект «Найбільш успішні ділові люди світу» із залученням батьків.

Керівниками проектів можуть виступити заступники директора, учителі-предметники, класні керівники, керівники гурткової роботи, педагоги-організатори, батьки та ін. Процес формування ділових якостей старшокласників може бути ефективним за умови створення проектів на відповідну тематику, тому учасникам можна запропонувати спеціально підібрані теми проектів (Додаток Е). Презентацію проектів можна здійснювати на шкільних і позашкільних конференціях, семінарах.

У процесі роботи над будь-яким проектом кожний педагог має дотримуватися алгоритму створення «ситуації успіху» в проектній діяльності.

На *організаційно-підготовчому етапі* створення проекту учням дається мотивуюча установка на створення успішного проекту. Завдання – вселити впевненість у своїх силах. Можна представити вдалі проекти інших учнів, показати достоїнства проектів. Педагог націлює учнів на те, що проектна діяльність – нелегка, але цілком здійсненна й під силу учневі з будь-яким рівнем знань.

Учитель розмовляє з учнями про важливість проведення презентації проектів на конференції. Необхідно сформувати «мотив досягнення» (О. Коротаєва). Це може бути прагнення самостійно створити оригінальний креативний проект, продемонструвати свої здібності перед іншими.

Головне завдання цього етапу – зробити так, щоб учні «зайнялися проектом», у них з'явилося бажання розкрити й представити свої творчі здібності, виразити своє «Я». Необхідно націлювали учнів установками: «У вас обов'язково все вийде», «Ви зможете створити успішний проект», «Упевнена, що ваші проекти будуть кращими, ніж попередні». Важливо перебороти байдужість учнів до діяльності, запобігти формальному ставленню до проекту, створити позитивний настрій.

На другому етапі створення проекту – *технологічному* – вчитель забезпечує умови учням для успішного вирішення завдання, організує контроль початку й завершення роботи, здійснює емоційну підтримку. У процесі створення проекту учитель контролює діяльність учня, спрямовує у потрібне русло для того, щоб вона була успішною. Якщо учень рухається в правильному напрямі, учитель емоційно схвалює його, заохочує, стимулює подальшу діяльність. Для заохочення вчитель використовує психологічні засоби – посмішку, кивок голови. Якщо учень зіштовхується з проблемами, учитель тактовно вказує на недоліки, підказує шляхи вирішення проблеми, забезпечує моральну підтримку, змінює завдання при необхідності або призначає допомогу з боку однокласників.

Якщо проект є груповим, то педагог має бути організатором сприятливої психологічної атмосфери в групі. Як керівник він включається в систему відносин співробітництва, співтворчості, відповідає за якість кожного проекту. Його завдання ускладнюється ще й тим, що саме він допомагає організувати суб'єкт-суб'єктні відносини учнів у групі, створює умови для трудової дисципліни, організації проектної діяльності, що розкриває потенціал кожного учня. Для створення такої атмосфери спілкування педагог перебуває не «над» учнем, а «поруч» із ним, щоб вчасно простягнути руку допомоги, бути його партнером, колегою. Установлення сприятливих взаємин між учителем й учнями, заснованих на довірі й взаєморозумінні, є стимулом для успішної проектної діяльності.

Позитивна міжособистісна взаємодія в проектній діяльності здійснюється за допомогою таких прийомів:

– контроль за груповою діяльністю з боку вчителя, запобігання конфліктам, сваркам, нетерпимості в групі;

– правильний розподіл ролей та обов'язків у групі, надання можливості кожному учневі реалізувати себе;

– регулювання порядку, дисципліни вчителем на уроці, заняттях і під час проведення конференцій, на яких учасники представляли свої проекти;

– неприпустимість твердої, некоректної критики на адресу особистості учня і його проекту з боку інших учнів;

– прагнення знайти позитивні моменти в будь-якому проекті;

– здійснення моральної підтримки учнів у процесі створення проекту у вигляді заохочень, позитивного настрою;

– прояв педагогічного такту з боку педагога, терпимості до учнів;

– прагнення знайти підхід до кожного учня залежно від його індивідуальності.

У проектній діяльності учні вчаться будувати позитивні взаємини з іншими людьми, розвивати контактність, комунікабельність, вчаться приходити до консенсусу, сперечатися, відстоювати свою точку зору, поважаючи при цьому думку співрозмовника, проявляти толерантність.

Отже, на цьому етапі важливо зацікавити учнів пізнавальним процесом, проектною діяльністю, підбадьорити, заохотити, налаштувати на вдале завершення й презентацію проекту.

Третій етап – *заключний,* найбільш важливий у створенні «ситуації успіху» в проектній діяльності. На цьому етапі учень представляє результат своєї діяльності, своїх зусиль – проект. Підсумком стає оцінка проекту вчителем та іншими учнями, учителями, обговорення його достоїнств і недоліків. Тут важливо так організувати навчальний процес, щоб результат перетворився на стимул для подальшої діяльності (у тому числі проектної). Завдання педагога – адекватно оцінити сам проект як результат самостійної пізнавальної діяльності й зусилля, витрачені в процесі його створення. Якщо проект виявився вдалим, учитель, щоб створити «ситуацію успіху», виражає своє задоволення, хвалить учня, вказує на достоїнства, звертає увагу учнів на позитивні моменти, креативні знахідки, які вони можуть використовувати в подальших проектах. Педагог емоційно схвалює проект, дає установку на подальшу успішну роботу. Якщо проект є не зовсім вдалим, учитель спочатку вказує на його достоїнства, відзначає позитивні моменти, потім тактовно вказує на недоліки, націлюючи учня на те, що якщо при створенні наступного проекту він буде більш уважним і відповідальним, прикладе більше зусиль, то проект буде більш успішним.

Для учнів із низьким рівнем прояву ділових якостей потрібний особливий індивідуальний підхід. Учителю ніяк не можна занижувати їхню самооцінку, оцінюючи їхній проект. Інакше можна б було позбавити їх мотивації до подальшої діяльності. Тут потрібно оцінити зусилля, які були ви-

трачені, придбання учнем досвіду, підвищення його рівня знань у сфері проектної діяльності, особистісний ріст. Для таких учнів «ситуація успіху» є найбільш важливою, тому що є основою для формування мотивів майбутньої діяльності, розвитку їхніх ділових якостей.

Здобуваючи позитивні емоції від проектної діяльності, учень психологічно пов'язує її з успіхом, задоволенням. З'являється бажання ще раз відчути ці емоції. Учень здобуває впевненість у своїх силах, стає активним суб'єктом навчальної діяльності, усвідомлює себе як креативну особистість, здатну до подальшого позитивного розвитку. Підвищується його самооцінка. У результаті ми отримуємо учня з прагненням до досягнення успіху в діяльності, охочого до самореалізації, активного творця. Під час реалізації проектної діяльності можна використати такі прийоми створення «ситуації успіху»: позитивний настрій; заохочення; похвала.

Наведемо приклади створення різних проектів у загальноосвітніх навчальних закладах м. Донецька.

Першим кроком (9 клас, друге півріччя) є створення **інформаційного індивідуального проекту** «Мій шлях до ділового успіху». Дев'ятикласники під керівництвом класного керівника, готували повідомлення про свої особисті досягнення, побудову своїх цілей для досягнення успіху в житті. Обговорення проектів відбувалося на класних годинах. У своїх виступах учні мали розкрити такі аспекти:

1. Обґрунтувати систему своїх життєвих, професійних цілей.
2. Розповісти про технологію досягнення цих цілей.
3. Розкрити якості, передбачені будь-якою діяльністю (майбутньою професією), які будуть виховувати у себе.
4. Повідомити про особисті досягнення.
5. Перелічити спортивні заходи, концерти, конкурси, у яких брали участь.
6. Представити фотографії, нагороди.
7. Відповісти на питання слухачів.

Учням повідомлялося, що обов'язковою частиною такого проекту є використання інформаційних засобів (презентація). Презентація проектів здійснювалася на зібранні учнів старшої школи, де учасники проектів доповідали про свої майбутні досягнення в різних сферах діяльності. Після презентації учасники обговорювали переваги й недоліки проектів, була здійснена оцінка педагогами та взаємооцінка учнями проектів за заздалегідь визначеними критеріями. Оголошувався конкурс на кращий проект і за допомогою голосування визначався переможець.

Метою проекту є оволодіння початковими навичками проектної діяльності (збір й обробка інформації, підготовка повідомлення, додаткових матеріалів (обладнання), навички презентації), а також формування інтересу до проектної діяльності, що розвивається завдяки наданій учням можливості виявити себе, розповісти про свої досягнення.

У процесі роботи над проектом відбуваються зміни в *основних сферах розвитку ділових якостей особистості:* діяльнісно-вольовій (розвиток відповідальності); емоційній (розвиток комунікабельності); мотиваційній (прагнення до успіху); когнітивній (формування творчих здібностей).

Учні розвивають такі вміння й навички *у галузі проектної діяльності:* навички роботи з інформаційними джерелами, навички прийняття рішень, оцінювання ситуації, логічного проектування власних дій, освоєння засобів проектної діяльності.

Відзначено *новоутворення* – розвиток інтересу до проектної діяльності, підвищення рівня загальної культури, ділової спрямованості.

Другий крок (10 клас, перше півріччя) – створення **практико-орієнтованого групового проекту в учнівському самоврядуванні або творчого групового проекту в гуртковій роботі (проектних майстернях).** Учням пропонувалися спеціально підібрані теми проектів (Додаток Е). На цьому етапі передбачається ознайомлення десятикласників з алгоритмом роботи над проектом, удосконалення навичок практичного застосування інформаційних технологій для вирішення завдань. В учнівському самоврядуванні під керівництвом педагога-організатора або заступника директора з виховної роботи учні мали змогу створити проекти програми, гри. У кожній групі працювало до 10–12 учнів. Проекти обговорювалися на засіданнях учнівського самоврядування. Учні мали розкрити ідею проекту, визначити його бюджет тощо. Результатом проекту був сценарій програми, гри. Оцінювало проекти журі, до складу якого входили педагоги, випускники (екс-президенти) учнівської організації. Найцікавіші проекти в подальшому реалізовувалися в позакласній роботі. Найяскравішими серед них були «Сходинки до успіху», «Як стати лідером?»; форум «Голос учнівської молоді», «Роби як ми! Роби з нами! Роби краще за нас!»; «Шкільна соціальна реклама», «Що я можу змінити в житті моєї школи». Через створені групові проекти в учнівському самоврядуванні учні вчилися працювати в команді, доводити, відстоювати свою точку зору, слухати не лише вчителя й себе, а й інших, визнавати свої помилки. На етапі захисту проекту учні розвивали навички монологічної мови, представляючи інформацію зі своєї теми.

Опитування учнів підтвердило значущість створення проектів у системі учнівського самоврядування. На питання: «Що дала вам робота над проектом в учнівському самоврядуванні?», учні відповідали:

Дар'я Б.: «Реалізовувати свій творчий потенціал, бути самостійним у прийнятті та реалізації рішень для досягнення суспільно значущих цілей».

Андрій Я.: «Бути відповідальним за свою роботу, придбати уміння реалізовувати свої домагання на право посісти гідне місце в суспільстві».

Валерія К.: «Бути компетентною в певній сфері життєвого самоздійснення, комунікабельною, уміти долати труднощі, бути готовою до неочікуваного ризику».

Владислав З.: «Прагнути вже в шкільному житті зайняти активну життєву позицію, мати почуття відповідальності та самовладання в роботі команди».

Олександр Л.: «Мати стійку мотивацію до навчання, прагнення до успіху, бажання постійно вчитися».

Дмитро Б.: «Придбати більш чітку й усвідомлену громадянську позицію та ціннісне ставлення до себе й інших».

При проведенні роботи ми постаралися організувати взаємодію старшокласників з учнями інших шкіл, зі студентами Донецького державного університету управління. Із цією метою проводилися сумісні зустрічі, конференції, презентації проектів. Спілкування з учнями інших навчальних закладів, зі студентами підвищувало значущість виконуваної роботи в очах учнів, наочно показувало старшокласникам, що робота, яка проводиться, не носить одноразового характеру, вона продовжуватиметься й надалі.

Але й у гуртковій роботі учні знайомилися з технологією проектної діяльності, методами й засобами, що дозволили на основі наявного досвіду створювати унікальні матеріальні продукти. Із цією метою в рамках гурткової роботи в усіх навчальних закладах відкривалися проектні майстерні «Дизайн», «Моделювання одягу», «Декоративно-прикладне мистецтво», «Технічне моделювання», «Латочка», «Печворк», «Фотостудія». За рахунок годин гурткової роботи в рамках роботи проектних майстерень здійснювався педагогічний супровід проектів учнів (керівництво й консультування педагогами гуртків). Отже, ті учні, які відвідували проектні майстерні, мали змогу створювати творчі групові проекти. Проектній групі пропонувалися спеціально підібрані теми проектів (Додаток Е).

Так, у проектній майстерні «Моделювання одягу» дівчата виготовляли хустки, фартушки, концертні костюми для виступів учнів початкової школи, а юнаки в проектній майстерні «Технічне моделювання» виробляли книжкові полиці, побутові дощечки тощо. Працюючи над такими проектами,

учні вчилися складати бюджет проекту для того, щоб передбачити витрати, матеріали та обладнання, динаміку споживчого попиту тощо. Свої творчі продукти учні успішно реалізовували на шкільних ярмарках. Цікавим і необхідним виявився і проект «Шкільне подвір'я», створений учнями 10-Б класу багатопрофільної гімназії № 150 (керівник проекту – учитель трудового навчання Т. А. Харіна).

Основна ідея проекту пов'язана з необхідністю створення ігрового майданчика для учнів групи продовженого дня. Учасники проекту визначили реєстр виконання поставленої перед ними мети:

1. Провести суботник із благоустрою території гімназії.

2. Зібрати та підготувати посадковий матеріал.

3. Підготуватися до створення казкового містечка. За задумом проекту, в ньому мають з'явитися казкові персонажі, різні вазони, тротуарні доріжки, клумби й інші невеликі архітектурні форми.

Учасниками був складений бюджет проекту (див. Табл. 4.7). Оскільки одним із завдань проекту є залучення батьків, мешканців, педагогів, то спільними зусиллями була організована доставка інвентарю, рукавичок для роботи, будівельних матеріалів, квіткової розсади й насіння, старих відер, бочок, колод, автомобільних покришок тощо. Зусиллями гімназії, учнівської організації «Федерація молоді», спонсорів було придбання й інших матеріалів та обладнання.

Таблиця 4.7

Бюджет проекту

1. Матеріали та обладнання	
фарба для будівельних робіт	500 грн
пакети для сміття	4 × 50 = 200 грн
квіткові горщики	100 грн
білизняна мотузка	1 × 20 = 20 грн
2. Витрати на проведення відкриття «Казкового містечка»	
матеріали для оформлення території (гелієві кулі, плакати, написи)	300 грн
3. Нагороди учасникам	
заохочувальні призи	15 грн × 20 = 300 грн
грамоти, подяки	2 грн × 20 = 40 грн
4. Інші витрати	
непередбачені витрати	100 грн

4. Створити архітектурні форми.

5. Реалізувати проект: підготовка території пришкільної ділянки для роботи; створення квіткових клумб; установка архітектурних форм.

Звичайно, такий проект не був повністю реалізований за рік, до нього вносять творчі корективи й доповнення й сьогоднішні старшокласники. Але робота над таким проектом допомогла учням виявити себе, знайти впевненість у своїх силах, взяти участь у суспільному житті гімназії, розвити почуття відповідальності, ділової спрямованості, креативності, готовності до ризику, дбайливого ставлення до оточуючих.

Особливою роботою проектної майстерні «Декоративно-прикладне мистецтво» став проект «Відкрийте двері добра і довіри», де вихованці виготовляли іграшки для дітей дитячого будинку, а проект «Світ навколо мене та я в ньому» був спрямований на створення учнівського журналу, де розглядається значущість та роль особистості учня в суспільстві тощо.

Результати діяльності учнів, які працювали в проектних майстернях, представлялись також на шкільних, районних, обласних конкурсах, виставках.

Слід відзначити, що відбулися зміни в *основних сферах розвитку ділових якостей особистості:* мотиваційній (формування ділової спрямованості, прагнення до успіху); когнітивній (уміння креативно мислити, розвиток компетентності); діяльнісно-вольовій (здатність взяти на себе відповідальність за свою діяльність, за її результат, формування організаторських схильностей, готовності до ризику); емоційній (розвиток комунікабельності, самовладання, толерантного ставлення до соціальних, індивідуально-психологічних розбіжностей людей).

Практико-орієнтовані й творчі проекти дозволили здійснити реалізацію таких умінь і навичок *у галузі проектної діяльності:* навички роботи з інформаційними й літературними джерелами, навички розв'язання проблем за допомогою різного інструментарію, інформаційних мереж, здатність критично оцінювати інформацію, уміння працювати з інформацією – аналізувати, синтезувати, робити узагальнення, формулювати висновки, працювати в співробітництві, освоєння комп'ютерних програм.

З'явилися *новоутворення* – навички в осмисленні особистих і групових цілей, впровадження інноваційних ідей.

Третім кроком (10 клас, друге півріччя) учнів є створення **навчального (профільного) проекту,** що представляє собою колективну (групову) діяльність учнів під керівництвом учителів-предметників зі створення продукту за темою, пов'язаною з навчальним або профільним предметом, із залученням інформаційних технологій. Проект оформлявся у вигляді реферату з обов'язковим описом. Необхідною умовою було подання ілюстративного матеріалу, фотографій, схем, таблиць. Учні активно використовували як традиційні (книги, посібники), так і сучасні (Internet) засоби проектної діяльності. Учням пропонувалися спеціально підібрані теми проектів (Додаток Е).

Одним із завдань навчальних проектів стали: розвиток навичок проектної діяльності, формування вмінь роботи з інформацією (пошук, збір, обробка, подання), розвиток ділових якостей тощо.

Окрім усного викладу матеріалу, учні готували художнє оформлення (презентації, ілюстрації, графіки, фотографії, плакати). Художній супровід дозволив зробити проекти більш яскравими, насиченими, такими, що запам'ятовуються. Учні представляли свої проекти, відповідали на питання, розповідали про те, як готували проект, якими джерелами інформації користувалися, оцінювали проекти один одного, виявляли переваги й недоліки. Був обраний найбільш вдалий проект.

Навчальні проекти створювались або на предметах базисного плану, профільних предметах, або на факультативних курсах. Тут основна маса проектів базувалася більше на самому навчальному предметі (декількох навчальних предметах) і відштовхувалася, перш за все, від них та інтересів учнів. Це не завжди проекти-справи, частіше вони носили навчальний характер. Це літературні проекти, географічні «подорожі» тощо. Важливо одне: щоб створився інтерес і захоплення у дітей, необхідно, щоб основні види шкільних робіт концентрувалися на живому й життєвому матеріалі. Тоді сама цілісність і безпосередність уроків, факультативних занять стимулює наполегливість й енергію всього класу.

Так, наприклад, на профільному предметі (економіка) в багатопрофільній гімназії № 150 учні 10-Б класу працювали над бізнес-проектом «Я відкриваю власну справу». Завдяки цій роботі кожний учень дізнався, що після того, як людина визначається з ідеєю бізнесу, перше, що необхідно зробити, – це скласти грамотний бізнес-план. Бізнес-план – це проект вашої майбутньої справи. Правильно складений бізнес-план в остаточному підсумку відповідає на запитання: чи варто взагалі вкладати гроші в справу, чи принесе вона доходи, які окуплять усі витрати? Учні поділилися на п'ять груп, кожна з яких представляла бізнес-план готелю, перукарні, ресторану, фітнес-клубу, автомийки. Учням пропонувалася така схема створення проекту:

1. Призначення бізнесу.
2. Мета проекту.
3. Маркетинг і збут.
4. Приміщення.
5. Виробничий план: а) приміщення; б) персонал; в) фінансова частина бізнес-плану: інвестиційні витрати; поточні витрати; джерела доходів (на рік); прибуток (без обліку податків).
6. Термін окупності проекту, рентабельність.

Презентували проекти на відкритому уроці (куди запросили батьків та педагогів гімназії). Завдяки роботі над проектом учні ознайомилися зі структурою бізнес-плану, навчилися думати, розвинули творчу уяву, здатність до ризику, відповідальність за свою справу тощо (приклад проекту в Додатку Ж).

На уроці географії учням 10-А класу було запропоновано здійснити уявну подорож країнами Західної Європи. Географія завжди захоплює дітей, які прагнуть не тільки дізнатися нове про життя інших народів, але й пережити якісь зміни у своїй обстановці, зробити свого роду подорожі незвіданими країнами, випробувати ряд пригод.

Клас ділився на групи, і кожна повинна була точно встановити: вигоди й переваги свого маршруту; сам маршрут; тривалість поїздки; її вартість.

Намітився план загальних робіт над проектом. Кожна група знайомилася з країною, яку хотіла відвідати, із тим, як потрібно берегти дорогою своє здоров'я, які хвороби частіше зустрічаються в різних країнах. У зв'язку із цим постали питання про одяг, про спорядження, про багаж, про закордонний паспорт, про досконале вивчення іноземної мови. Далі знадобилося отримати багато довідок про транспорт, на якому вирішено було подорожувати. Клас уважно вивчив розклад поїздів, відстань між зупинками. У класі висів план корабля, діти в точності знали його облаштування, наперед розмістилися по каютах. Вирішено було вести короткі щоденники під час подорожі, відзначаючи в блокноті все найцікавіше. Маршрут установлено такий: перша зупинка в Греції (відвідання грецького храму в Афінах, грецькі колони), далі огляд Гібралтару, Мальти, Італії (Неаполь, Венеція, Флоренція, Рим), Сан-Марино, Іспанії, країн-карликів Андорри й Монако, Швейцарії, Франції (Монте-Карло, Париж), Великобританії, Німеччини, Данії, Швеції, Фінляндії та поїздка на Євробачення-2008 до Сербії.

Потрібно було подумати й про подарунки. Довго сперечалися, що краще привезти. Вирішили, що кожний, по-перше, привезе сувенір, по-друге, фотографію з кожної країни.

Писалися й листи: «П'ятнадцяте березня. Сьогодні ми прибули до Неаполя. Завтра відправимося в серце Італії – Рим. Так хочеться побачити площу Святого Петра. Через шість днів відправимося до Іспанії. Але більше за все хочеться відвідати Німеччину. Я так багато чув про цю розвинену, провідну країну Європи. Я накупив багато подарунків своїм рідним і сувенірів – друзям. Мрію потрапити на Євробачення, буду вболівати за нашу країну. Додому поки що не хочеться».

Робота за проектом цілком задовольнила педагога, сподобалася й учням. У дітей розвинулося уміння працювати в команді, працювати з інформаційними, літературними джерелами, проявляти творчі здібності, брати відповідальність, з'явилося толерантне ставлення до народів інших країн. Учні засвоїли багато нових термінів, вчилися ставити питання й відповідати на них, презентувати свій матеріал.

Учні позитивно оцінили таку роботу на уроці, що відзначено їхніми відповідями:

Андрій С.: «Дивна подорож. Скільки цікавого я дізнався, багато чому навчився, а головне – я працював у команді. Це так приємно – бути відповідальним за все, що відбувається».

Наташа В.: «Мені хочеться, щоб таких уроків було більше. Я розкрила свої творчі здібності, навчилася вислуховувати точку зору кожного, слухати інших, ставитися терпимо до інших».

Цікавою є колективна робота учнів 10-Б класу на уроці математики. На факультативному занятті «Методи вирішення рівнянь, нерівностей та їхніх систем» учні працювали над проектом «Тригонометричні рівняння. Задачник». Ідея перша: складання задачі – це дія, близька до її рішення, але складніша й продуктивніша для розвитку. Ідея друга – прагматична: із захопленням діти робитимуть те, що цікаве для них зараз і може бути для когось корисне згодом. Учні часто скаржаться на те, що задачі в задачнику дуже скучні, що їх нецікаво вирішувати. Рішення – створити свій задачник і подарувати його наступним десятикласникам. Так почався процес творчості, під час якого треба було вибрати математичний зміст задач (за допомогою вчителя), додати задачам літературної основи, вибрати кращі задачі, розв'язати їх (відзначивши при цьому найкращі задачі з погляду математичної композиції), визначити рівень складності задач, записати їх, підготувати ілюстрації, зробити книгу.

Особливо ефективним є використання проектної діяльності на інтегрованих уроках. Саме тут формувалися компетентності та ділові якості на міжпредметному рівні й передбачалася посилена увага до практичного застосування їх у різних навчальних ситуаціях. Так, у багатопрофільній гімназії № 150 на різних базових предметах учні 10-А класу працювали над проектом «Вода – це життя» (керівник проекту – директор гімназії, учитель хімії Л. П. Пасечнікова, учителі-предметники). Цей проект припускав вирішення таких навчальних завдань: стимулювати інтерес учнів до проблем навколишнього середовища; формувати системні знання з основ природних наук, необхідні для адекватного світосприймання й уявлення про сучасну

природно-наукову картину світу; сприяти оволодінню учнями науковим стилем мислення; мотивувати усвідомлення способів діяльності й ціннісних орієнтацій, які надають можливість зрозуміти наукові основи сучасного виробництва, техніки й технологій, безпечно жити в сучасному високотехнологічному суспільстві й цивілізовано взаємодіяти з природним середовищем.

Учні працювали в групах, у які розподілялися самостійно по 5 осіб. Підібраний матеріал був вивчений і проаналізований кожним учнем. Ключове питання проекту – яка вона, вода? Кожна група працювала в своїй області знань: хімії, літературі, фізиці, біології, мистецтвознавства, географії. Так, перша група на уроці літератури шукала відповідь на запитання, як вода впливає на особистості письменників. Виявилося, що Е. Хемінгуей полюбляв займатися водним спортом, що сприяло написанню твору «Старий і море». Письменник О. Грін у своєму житті працював на кораблі матросом, був рибалкою. Пізніше написав символічну повість-феєрію «Яскраво-червоні вітрила», де втілив себе в образі головного героя Артура Грея, який теж полюбляв море, був капітаном на кораблі. На уроках географії друга група обговорювала проблему забруднення води й шляхи вирішення цієї проблеми. Учні знаходили відповіді на питання: як вода впливає на рельєф планети, як створюються острови, яри, що більше робить вода: руйнує чи створює тощо. Третя група на уроках хімії підбирала матеріал про властивості води, її хімічний склад, як впливає вода на здоров'я людини. Учні презентували ілюстративний матеріал: «Вода: життя чи смерть?» тощо. На уроках біології четверта група розглядала значення води для організму людини, які хвороби виникають у людини при нестачі води, склад води в організмі людини, нашої планети Земля. У галузі мистецтвознавства п'ята група складала презентацію з величезних і красивих фонтанів у різних куточках планети, підбирала картини художників, на яких зображена вода. Шоста група на уроці фізики розкривала фізичні властивості води, адже ніяка інша речовина не зустрічається на Землі в такій кількості та ще одночасно в трьох станах: твердому, рідкому й газоподібному. На уроках інформатики учні знайомилися з програмами Microsoft Office (PowerPoint, Publisher) та ін.

Виконання проекту було розраховане на три місяці. В перебігу роботи учні застосовували набуті теоретичні знання й переваги колективної роботи для реалізації власних проектів і втілювали їх в життя. Отриману інформацію учні розташовували в інформаційний бюлетень і буклет, створювали презентацію, веб-сторінку, у яких описували хід проекту й отримані результати. Презентацію проекту учні гімназії показували для інших навчальних закладів району, представників районного відділу освіти, директорів і заступ-

ників директорів, педагогів району, викладачів Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти. Кожний проект оцінювався журі за спеціальними критеріями. Перемогу отримала група учнів у літературній області.

Звичайно, навчально-виховний процес не будувався повністю на проектній діяльності, оскільки в жоден з проектів неможливо вкласти всі необхідні знання. Але метод проектів активно використовувався вчителями на уроках, тому що були очевидні і його переваги: висока мотивація, ентузіазм і зацікавленість дітей, прагнення до успіху, зв'язок отриманих знань із реальним життям, прояв творчих здібностей, компетентності, комунікабельності, відповідальності, розвиток кооперації та наукової допитливості, самоконтроль, краще закріплення знань, свідома дисциплінованість групи тощо.

Отже, відбулися зміни в *основних сферах розвитку ділових якостей особистості:* мотиваційній (прагнення до успіху, спрямованість на справу); когнітивній (формування компетентності, креативності); діяльнісно-вольовій (відповідальності за свої дії, навички організаторських здібностей); емоційній (формування впевненості в собі, толерантного ставлення до точки зору інших членів групи).

У навчальному проекті учні розвивали такі вміння й навички у *галузі проектної діяльності:* знайомство з професійними сайтами, навички роботи з пошуковими системами, принтером, сканером, комп'ютерними програмами; уміння проектувати, планувати професійну діяльність, орієнтуватися в швидкозмінному потоці інформації, уміння працювати з інформацією; самостійно підвищувати свій загальний і культурний рівень, здатність до особистісного росту, здатність самонавчатися, саморозвиватися, прагнення до самореалізації; навички планування та прийняття рішень разом з іншими членами групи.

Відзначено *новоутворення* – сприйняття учнями проектної діяльності як одного зі способів оволодіння майбутньою професією, розвитку ділових, особистісних якостей.

Четвертим кроком (11 клас, перше півріччя) є створення **групового соціального проекту на класних годинах** у «Школі самовиховання», де кожний виконує свої функції: два учні здійснюють збір й обробку інформації; ще два – готують презентацію (слайд-шоу), відповідають за інформаційно-технічне забезпечення; інші – представляють проект. Консультування проектів здійснювали класні керівники. Проекти обговорювалися на класних годинах. Рекомендувалися спеціально підібрані теми проектів (Додаток Е). Поставлена проблема повинна бути актуальною для учнів, а не випадковою й абстрактною. Новизна матеріалу – найважливіша передумова створення інтересу до нього й пізнавальної мотивації.

Одне із завдань такого проекту – набуття навичок роботи з інформацією, формування вміння працювати в команді. Успішність проекту залежала від внеску кожного учасника в проект, від того, наскільки скоординована робота групи, наскільки вдало розподілені ролі, від активності кожного з учасників, від психологічної сумісності. Класний керівник під час створення проекту консультував учня, спрямовував його роботу, давав поради, як краще оформити презентацію, допомагав у вирішенні питань, що виникали.

Під час роботи було відзначено, що в процесі групової спільної діяльності учень здобуває навички співробітництва, уміння працювати в команді, бути лідером і підлеглим, висловлювати свою думку, «чути» інших, уникати конфліктів, приходити до згоди, виробляти колективну думку з приводу стратегії діяльності. Формуються такі ділові якості, як комунікабельність, толерантність, відповідальність, організаторські схильності, самовладання, готовність до ризику, прагнення до успіху.

Обов'язковою умовою створення проектів у «Школі самовиховання» стала презентація матеріалів. Учні користувалися програмами Power Point, Macromedia flash, 3ds Max, Adobe Photoshop, Microsoft Publisher й ін. Програма Power Point дозволила працювати з усіма видами інформації, підготовленими в різних інформаційних технологіях (текстових, графічних, музичних редакторах тощо). Розроблені учнями проекти, представлені у вигляді презентації, проглядалися на моніторі комп'ютера або на інтерактивній дошці.

Захист учнівських проектів проходив на загальношкільних семінарах, конференціях. Учні поетапно розкривали тему проекту, супроводжуючи усну розповідь слайдами, розповідали про процес створення проекту, про літературу, якою користувалися, про проблеми, з якими зіштовхнулися. Після презентації учасники проекту відповідали на питання, демонструючи отримані знання.

Під час дискусії учні висловлювали свою думку з приводу проекту, висвітлювали його позитивні й негативні сторони. Керівник проекту був організатором дискусії. Він спонукав групу до конструктивної участі у вирішенні проблеми, ставив стимулюючі питання, підбивав підсумки, підсумовував висловлення. Після обговорення був влаштований конкурс на найкращий проект.

Наведемо приклад учнівського проекту, створений на класних годинах у «Школі самовиховання» учнями 11-Б класу багатопрофільної гімназії № 150 «В ім'я твого і мого життя (сторінками історії Великої Вітчизняної війни)» (керівник проекту – заступник директора з виховної роботи Л. А. Мартинець). Основною метою проекту було надання моральної і матеріальної

підтримки людям похилого віку, ветеранам війни. Учні вивчали багато науково-популярної літератури, шукали цікаві факти в інформаційних джерелах, відвідували ветеранів війни, учасників бойових дій, брали інтерв'ю, проглядали фотографії, підтримували один одного. Учні взяли на себе обов'язок відвідувати ветеранів, надавати їм свою підтримку, а потім передавати естафету молодшим товаришам. Результатом роботи стало створення фільму «Пам'ять поколінь». Презентація проекту відбулася на святі до Дня перемоги, куди були запрошені ветерани й учасники війни.

Отже, відбулися зміни в *основних сферах розвитку ділових якостей особистості:* діяльнісно-вольовій (розвиток відповідальності, організаторських схильностей); емоційній (формування толерантного ставлення до оточуючих, комунікабельності); когнітивній (розвиток творчих здібностей); мотиваційній (спрямованість на справу, прагнення до успіху).

Було виявлено, що під час роботи над створенням проекту учні розвивали такі вміння й навички *у галузі проектної діяльності:* володіння пошуковими системами (rambler, google, mail, yandex), наявність умінь і навичок оперативного добування й обробки інформації, володіння програмами Power Point, Macromedia flash, 3ds Max, Adobe Photoshop, Microsoft Publisher для створення презентацій, уміння створювати презентації, освоєння графічних редакторів (Photoshop), навички роботи зі сканером і відповідним програмним забезпеченням (Fine Reader).

Відзначено *новоутворення* – уміння постійно вчитися, учитися в процесі реалізації відповідної діяльності.

П'ятий крок (11 клас, друге півріччя) – створення **мультимедійного проекту із залученням батьків** на тему «Найбільш успішні ділові люди світу». На цьому етапі передбачалося закріплення навичок практичного застосування інформаційно-комунікаційних технологій для вирішення поставлених завдань, сумісна творча робота учнів з батьками. Консультантами проектів виступили класні керівники, обговорювалися проекти на батьківських зборах, класних годинах.

Учасникам пропонувалася така схема створення проекту:

1. Подання біографічного матеріалу.
2. Коротка характеристика творчості.
3. Основні досягнення в професійній, життєвій сферах діяльності.
4. Внесок в історію країни.
5. Характеристика особистісних, ділових якостей видатної людини, за допомогою яких вона досягла успіху.
6. Медіа-презентація (з музичною заставкою).

Кожний етап у створенні проекту відігравав важливу роль у розвитку знань, умінь, навичок у галузі проектної діяльності учнів. На етапі підготовки проекту учні й батьки працювали з інформаційними й літературними джерелами, відбирали потрібну інформацію. На технологічному етапі створювали презентації, вибираючи колірне, музичне, звукове оформлення проекту, буклети, бюлетені. На етапі захисту проекту учасники розвивали навички монологічного мовлення, представляючи інформацію зі своєї теми. Обговорюючи проект, відповідаючи на питання, учасники вдосконалювали своє діалогічне мовлення, уміння грамотно й правильно відповідати на питання.

Наприкінці одинадцятого класу пройшла відкрита загальношкільна конференція, на якій учні зі своїми батьками представляли власні проекти.

Створюючи мультимедійні проекти, учні та батьки мали можливість розкрити свої творчі здібності, включитися в реальну творчу діяльність. Створення сумісних проектів учнів і батьків сприяло тому, що учні стали ближче до батьків, батьки ставали реальними партнерами загальноосвітніх навчальних закладів із виховання ділової особистості дитини, надання посильної допомоги в мотивації дітей до створення проектів.

Отже, відбулися зміни в *основних сферах розвитку ділових якостей особистості:* діяльнісно-вольовій (розвиток відповідальності); емоційній (формування комунікабельності, толерантного ставлення до точки зору інших, самовладання); когнітивній (формування креативності, компетентності); мотиваційній (прагнення до успіху, спрямованість на справу).

Учні розвивали такі вміння й навички *у галузі проектної діяльності:* уміння працювати з інформацією – аналізувати, синтезувати, робити узагальнення, формулювати висновки; уміння приймати рішення, працювати у співробітництві з батьками; уміння вирішувати складні проблеми із залученням інформаційно-комунікаційних технологій, уміння працювати з програмами Power Point, Macromedia flash, 3ds Max, Adobe Photoshop, Microsoft Publisher для створення презентацій.

Відзначено *новоутворення* – навички навчання впродовж життя.

Творча співпраця вчителів, учнів, батьків у проектній діяльності дала позитивні результати. У процесі виконання проектів учасники вчилися не тільки проводити аналіз досліджуваної проблеми, визначати науковий апарат, здобувати досвід роботи в команді, але й створювати нові творчі продукти. Це навчальні й соціальні, інформаційні й мультимедійні, творчі й практико-орієнтовані проекти.

Кожному учню під час створення проектів надавалася можливість реалізації різних позицій (від виконавця до організатора). Позиція виконавця

вимагала від учнів виконавської діяльності. У цій діяльності мета, способи діяльності старшокласника були визначені, але в реалізації конкретних дій він мав можливість проявити ділову спрямованість, готовність до ризику тощо, що зумовлювало інтенсивність виховання якостей. Отже, роль виконавця передбачала не тільки діяльність копіювання, виконання певних завдань, але й вибір способів діяльності, використання здобутих знань, прийомів і дій в інших ситуаціях, тобто повну їхню інтерпретацію. Позиція організатора вимагала від школярів компетентності, організаторських схильностей, комунікабельності, відповідальності у визначенні цілей, завдань дослідження, новизні, оригінальності мислення, уміння вести за собою команду й т. ін. Така робота (реалізація різних позицій членів групи від виконавця до організатора) давала змогу всім учням, незалежно від рівня сформованості ділових якостей, виконувати завдання різної складності, що забезпечувало можливість розвитку їхніх ділових якостей.

Створюючи проекти, учасники мали можливість розкрити свої творчі здібності, включитися в реальну творчу діяльність. Потреба виразити себе, своє «Я», самореалізуватися є дуже важливою для учнів. Проектна діяльність дозволила їм повною мірою реалізувати свій творчий діловий потенціал. Учні працювали над проектом як дослідники, творці, і ця робота залучала їх своєю новизною, можливістю творчої самореалізації, незвичайністю, що значно підвищувало їхню мотивацію і до вивчення проектної діяльності, і до одержання нових знань. Працюючи над проектом, учні втягувалися в колективну діяльність, що дозволяло їм використовувати досвід інших учнів, учитися на їхніх помилках, здобувати власний досвід. Це стимулювало їхній пізнавальний інтерес. Знання, отримані самостійно, стали більш усвідомленими, ґрунтовними й практико-орієнтованими. Сукупність творчих дій забезпечувала постійне й безперервне підвищення пізнавального й особистісного рівня розвитку учнів, приводила до розвитку якостей, здатностей й умінь, необхідних сучасному діловому конкурентоспроможному спеціалісту.

Отже, процес створення вищеназваних проектів передбачає поступове зростання ступеня складності матеріалу. Спочатку учень створює *інформаційний проект,* де потрібний мінімум знань, умінь, навичок у сфері проектної, інформаційно-технологічної діяльності. При створенні *практико-орієнтованих, творчих проектів* потрібно більше вмінь, відбувається активне самостійне оволодіння необхідними знаннями, уміннями, навичками з проектної діяльності. Нарешті, при роботі над *навчальними, соціальними, мультимедійними проектами* старшокласникам потрібний максимум знань, умінь, навичок. Для створення проекту учень залучає знання, отримані в попере-

ній проектній діяльності, а також нові. Отже, відбувається послідовний і цілеспрямований розвиток у сфері проектної, інформаційно-технологічної діяльності, основних сферах розвитку ділових якостей особистості.

Варто зазначити, що при створенні та реалізації кожного проекту учні опановували як сучасні, так і традиційні засоби проектної діяльності. Так, невід'ємною частиною інформаційного проекту є презентація, тому цей проект вимагав використання електронних засобів (комп'ютера, флеш-накопичувача, комп'ютерних програм Microsoft Office PowerPoint, Microsoft Office Publisher, Adobe Photoshop, сканера та відповідного програмного забезпечення Fine Reader). У процесі створення практико-орієнтованого, творчого, соціального проектів застосовувались традиційні засоби навчання, а саме: паперові, магнітні. Мультимедійний проект вимагав освоєння мультимедійних технологій, тому основними засобами таких проектів виступили як традиційні (паперові, магнітні), так і сучасні (комп'ютерні програми Macromedia flash, 3ds Max, PowerPoint).

Дослідження підтвердило дієвість цих засобів як у комплексі, так і окремо. Утім, у процесі роботи деякі із засобів проектної діяльності виявилися застарілими. Особливо це стосувалося магнітних засобів (аудіодиски, дискети). Проте флеш-накопичувачі, ноутбуки, телекомунікації довели свою актуальність у процесі створення проектів. Важливим при використанні мережі Internet було навчити учнів аналізувати, систематизувати матеріал, запобігати плагіату. Виявилося, що використання сучасних засобів проектної діяльності спонукало до оволодіння ними, корекції педагогічної підтримки тощо.

Наприкінці дослідження на факультативному занятті «Проектна діяльність у професійному становленні старшокласників» одинадцятикласникам було запропоновано написати твори-есе «Чого навчають проекти». Наведемо деякі фрагменти з творів:

Михайло Є.: «Усім відомо, що проектна діяльність сприяє розвитку індивідуальних здібностей і нахилів людини, учить творчо мислити та інтелектуально вдосконалюватись. Відбувається соціалізація особистості, стимулюється ініціативність, зростає творчий потенціал. Особисто я в проектній діяльності навчився самостійно планувати, організовувати й контролювати свої знання та дії. Щоправда, створення проекту потребує належної кількості часу для опрацювання великого обсягу матеріалів, якісної підготовки учасників проекту».

Олександра Ш.: «Виховання компетентної особистості, розвиток її ділових якостей краще відбувається в проектній діяльності. Для роботодавця

важливо те, щоб потенційний працівник був активний, міг досліджувати, аналізувати, синтезувати, приймати рішення. Він бачить особистість, здатну вчитися все життя й працювати як самостійно, так і в команді. Роботодавець зацікавлений у творчому спеціалістові. У проектній діяльності розвиваються мої пізнавальні, творчі навички, уміння самостійно конструювати знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, практично мислити».

Марина А.: «Проектна діяльність створює унікальні можливості для розвитку соціальних, інформаційних, комунікативних компетенцій і самостійності особистості в осягненні нового, стимулюючи її природну допитливість і творчий потенціал. Сила проектної діяльності в тому, що вона пов'язує нашу навчальну й виховну діяльність із життям, надає більшої життєвості всій нашій роботі. Проектна діяльність допомагає мені включатися в активну соціальну дію, оволодівши здатностями через проект власного розвитку змінювати навколишній світ».

У творах учні виявляли достоїнства й недоліки своїх проектів, визначали, яких знань, умінь, навичок, ділових якостей вони набули завдяки роботі над проектами, значущість проектів у життєдіяльності людини.

Певні результати учнів, педагогів, батьків допомагає визначити:

– в учнів – створення портфоліо – папки, що містить різноманітну інформацію й документує набутий досвід і досягнення учнів. Для учня портфоліо проектної діяльності – це організатор його роботи, технологія і місце збору матеріалів, аналізу інформації, інструмент самооцінки й рефлексії; а для педагога – засіб зворотного зв'язку й інструмент оцінної діяльності;

– у педагогів – створення творчого «кейса» вчителя – отримання певного проміжного продукту діяльності вчителів;

– у батьків – зацікавленість досягненнями дитини, мотивування її до участі в конкурсах, проектах, координування своїх дій з учителем.

Застосоване в роботі портфоліо проектної діяльності учнів складається з чотирьох розділів: портрет; колектор; робочі матеріали; досягнення.

Перший розділ *«Портрет»* є візитною карткою проекту. У ньому фіксується назва проекту, вказуються автор(-и) і керівник проекту, наголошуються дати початку й завершення роботи над проектом.

Наступний розділ *«Колектор»* містить, як правило, матеріали, авторство яких не належить учню. Це матеріали, запропоновані учню педагогом (пам'ятки, схеми, списки літератури), знайдені учнем самостійно (ксерокопії статей, матеріали періодичних видань, ілюстрації), або матеріали товаришів по групі. Тут знаходяться словникові й енциклопедичні статті, будь-який ілюстративний матеріал тощо, одним словом, все, що пов'язано з тема-

тикою портфоліо й не є продуктом діяльності учнів – творців портфоліо. Іншими словами, «Колектор» – це свого роду скарбничка матеріалів та інформації, частина з яких буде використана в роботі, а частина може перейти в архів, інше портфоліо або не використовуватися зовсім.

Третій розділ *«Робочі матеріали»* – це група робочих листків, які фіксують аналіз ситуації, суперечності; аналіз проблеми, ціль та задачі проекту; аналіз шляхів вирішення проблеми; проектний календар; діяльність щодо вирішення задач, продукт: планування, оцінка, джерела інформації, консультація, обговорення в групі, мої презентації. Такі робочі листки виконують, з одного боку, функції дидактичних матеріалів, тобто навчають деяких дій, з іншого боку – доносять до учнів в адаптованому вигляді вимоги до виконання окремих етапів роботи.

У розділі *«Досягнення»* учень фіксує слабкі й сильні сторони роботи над проектом, причини успіхів і невдач (труднощів) у роботі над проектом, спосіб(и) подолання труднощів (уникнення невдач), з якими він зіткнувся при роботі над проектом. Також учень фіксує освоєні під час проектної роботи вміння (графа «Я навчився»), можливість використовувати їх в інших видах діяльності (графи «Я можу використовувати набуті уміння (досвід)» і «Обґрунтовування»), результати роботи над проектом з погляду життєвих планів на майбутнє та висновки.

У випадку, якщо проект груповий, рекомендується створювати один портфоліо на всю проектну групу, відповідно, робочі листки заповнюються теж групою, за винятком листків, які фіксують те, як кожний з учнів оцінює свою діяльність і власне просування в рамках роботи над проектом [49].

Творчий «кейс» керівника проекту має такий вигляд [254, с. 87]:

1. Документи про авторське право: листи про дозвіл організаціям та авторам, які надають право використання авторських матеріалів; документи про авторське право.

2. Допоміжні матеріали: тексти, фотографії, малюнки, відео, звуки та інші допоміжні матеріали; чернетки, тимчасові матеріали, доробок з визначенням або уточненням понятійного апарату з проблеми, проміжні шаблони.

3. Приклади учнівських робіт: учнівські мультимедійні презентації; публікації; веб-сторінки.

4. Науково-методичний комплекс: дидактичні матеріали (пам'ятки вчителю-консультанту; алгоритм створення проекту); методичні матеріали (бібліографія з теми; конспекти наукових джерел із теми, власних статей, доповідей, виступів; розробка методичних рекомендацій з упровадження проекту); плани проекту (визначення ефективних форм представлення результату);

оцінювальні форми (протоколи оцінювання проектів, портфоліо, презентації учнів, протоколи самооцінювання учнями рівня самостійності своєї роботи, анкети, опитувальники).

Погоджуючись із точкою зору І. Єрмакова [73], ми вважаємо, що оптимальний результат реалізації проектної діяльності в процесі формування ділових якостей учнів можна досягнути лише за умови виконання таких вимог:

1. Проектна діяльність має розглядатися як одна з провідних технологій у процесі інтерактивного навчання.

2. Учнівські проекти повинні виконуватися не лише в школі та вдома, вони мають стати системоутворюючою складовою соціальної практики учнів.

3. Інтегровані проекти, у яких беруть участь групи учнів, мають, як правило, міжпредметний характер, тому повинні супроводжуватися не одним учителем, а командою вчителів, які викладають відповідні предмети.

4. Бажано, аби учнівський проект корелювався з навчальною програмою та навчальним планом. Але не варто, у межах розумного, обмежувати творчий пошук та пізнавальний інтерес учня.

5. Кожен учень має право на участь у проекті. Участь у певних проектах має відбиватися в портфоліо проекту учнів.

У проектній діяльності старшокласник знаходиться в постійному саморозвитку, стаючи суб'єктом власного життя, а вчитель є найважливішим ресурсом, від інтелекту та професіоналізму якого залежить якість формування й виховання особистості дитини.

Отже, виявлені можливості та засоби проектної діяльності дозволили нам зробити висновок про те, що ця діяльність може виступати як механізм, що сприяє формуванню ділових якостей старшокласників.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому цінність і особливості використання різноманітних форм і методів щодо формування ділових якостей старшокласників?

2. Охарактеризуйте специфіку методів щодо формування ділових якостей дев'ятикласників.

3. Розкрийте комплекс заходів із набуття учнями ділового досвіду, виходячи із портрету старшокласника як ділової особистості.

4. У чому полягає роль проектної діяльності у формуванні ділових якостей старшокласників?

5. Назвіть вітчизняних і зарубіжних дослідників проектної діяльності. Що лежить в основі їхньої педагогічної концепції?

6. Дайте визначення поняттям «проект», «проектна діяльність».

7. Розкрийте основні засоби, методи, форми проектної діяльності.

8. У чому переваги засобів проектної діяльності порівняно з традиційними методами?

9. Які підходи до класифікації проектів Ви знаєте? Коротко охарактеризуйте різні типи проектів.

10. Розкрийте основні етапи роботи над проектом.

11. Розкрийте роль учителя в проектній діяльності.

12. Охарактеризуйте основні напрями навчально-виховного процесу, в яких можна створювати та реалізовувати проекти.

13. Розкрийте алгоритм створення «ситуації успіху» в проектній діяльності.

Тестові завдання

1. Тренінг – це:

а) знання, одержані під час зіткнення думок, різних точок зору, завжди відрізняються високою мірою узагальнення, стійкості і гнучкості;

б) метод формування свідомості та досвіду дитини шляхом моделювання (відтворення) певних суспільних відносин;

в) систематичний процес зміни поведінки людей у напрямі поліпшення можливості організації в досягненні її цілей.

2. Який курс спрямований на формування уяви про сучасну ділову людину, визначення профілю ділових якостей, розвиток умінь правильно будувати ділові відносини:

а) «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника»;

б) «Ділова людина: шляхи становлення»;

в) усі відповіді правильні.

3. Академічні предмети, які входять до навчальних планів, але не є обов'язковими для всіх учнів:

а) елективні курси;

б) навчальні предмети;

в) усі відповіді неправильні.

4. Проект – це:

а) позитивне мислення – орієнтація на загальний успіх;

б) здатність узгоджено працювати на загальний результат;

в) форма, задум, план.

5. Ким був запропонований, теоретично обґрунтований та перевірений на практиці метод проектів:

а) У. Кілпатріком;

б) Дж. Дьюї;

в) М. Пістраком.

6. Тривалість виконання – це:

а) типологічна ознака проекту;

б) типологічний характер проекту;

в) основна проблема проекту;

7. До предметно-змістовної сфери відносяться:

а) короткотривалі проекти;

б) творчі;

в) екологічні.

8. До якої ознаки відносять безпосередні та опосередковані проекти:

а) домінантна діяльність;

б) характер координації проекту;

в) характер контактів?

9. На якому етапі роботи над проектом визначаються джерела інформації, методи дослідження:

а) підготовка;

б) планування;

в) дослідження.

10. Розташуйте порядок роботи над проектом у правильній послідовності:

а) визначення етапів реалізації проекту;

б) мета та завдання;

в) назва проекту.

11. Суспільне подання чогось нового, що нещодавно з'явилось, публічний захист проекту – це:

а) розповідь;

б) дискусія;

в) презентація.

12. Оцінювання результатів проектної діяльності – це:

а) проект;

б) портфоліо;

в) робочий план.

13. Які проекти спрямовані на вивчення та осмислення специфіки майбутньої професійної діяльності, її моделювання, виконання її елементів у проектній діяльності:

а) соціальні;

б) культурологічні;

в) профільні.

14. До підготовчого етапу проектування відносять:

а) ухвалення проекту;

б) презентацію проекту;

в) визначення проблеми.

15. Інструменти, задіяні в процесі створення проекту, – це:

а) методи проектної діяльності;

б) засоби проектної діяльності;

в) форми проектної діяльності.

16. Супроводжуване педагогами-консультантами, здійснюване самими школярами управління справами свого колективу – це:

а) уроки;

б) проектні майстерні;

в) учнівське самоврядування.

17. Психолого-педагогічна концепція О. Вербицького – це:

а) контекстне навчання;

б) традиційне навчання;

в) усі відповіді неправильні.

18. Які проекти передбачають розв’язання комплексного завдання, що охоплює організаційну, практичну, дослідницьку, творчу діяльність учнів, спрямовану на одержання певного результату:

а) групові;

б) колективні;

в) усі відповіді правильні.

РОЗДІЛ 5

ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

5.1 Програмно-цільовий підхід

Організація експериментальної роботи потребує, перш за все, розробки та впровадження цільової комплексної програми. Нині вважається цілком обґрунтованою думка, що концепція цілепокладання спрямована на розв'язання актуальних проблем закладу освіти, виражає спільне прагнення та передбачає досягнення прогнозованих результатів на основі програмно-цільового підходу. До цієї проблеми звертались у своїх дослідженнях багато вчених, починаючи з основоположника цільового управління, «найвидатнішого розуму давнини» – Арістотеля, який зазначав: «Благо за всіх обставин залежить від дотримання двох умов: одна з них – правильне з'ясування завдання та кінцевої мети всякого роду діяльності, друга – відшукування всякого роду засобів, що ведуть до кінцевої мети» [65], до сучасних дослідників – Г. Дмитренка, В. Лазарєва, В. Лізинського, А. Моісєєва, М. Поташника та ін. Учені зазначають, що програмно-цільовий підхід як спосіб структуризації застосовується при вирішенні завдань комплексного планування й управління освітнім процесом у школі, забезпечує пріоритет першочергових цілей і задач та досягнення максимально значущих кінцевих результатів. Він передбачає об'єднання цілей, строків, керівництва, керування в складі цілісного процесу, спрямованого на формування ділових якостей старшокласників. Сутність програмно-цільового підходу полягає в досягненні стратегічних завдань через відповідні цільові програми розвитку.

Цільова програма – це система діяльності із чітко визначеними цілями, завданнями, прогнозованими результатами, яка збалансована з кадровими та іншими умовами, наявними ресурсами й відповідає таким ознакам:

– спрямована на прогнозування змін, оновлення діяльності закладу освіти, вироблення та реалізацію стратегії розвитку;

– має виразну інноваційну спрямованість, забезпечує системність процесів упровадження нововведень;

– працює на розвиток школи, створює імідж закладу, сприяє реалізації місії.

Вибір цього шляху обумовив розробку цільової комплексної програми «Формування ділових якостей старшокласників», яка стала результатом модернізації управлінської діяльності через програмно-цільовий підхід (див. Додаток И). Ця програма передбачає:

1. Організаційне забезпечення програми – проведення експертизи локальних правових актів, освітніх програм, робочого навчального плану та авторських програм спецкурсів і факультативів; організацію та роботу тимчасових творчих колективів з розробки локальних правових актів, концепції навчального закладу; модернізацію робочого навчального плану відповідно до завдань закладу; укладення угод з вищими навчальними закладами; організацію психолого-педагогічного консультування педагогів; створення картотеки періодичних видань та літературних джерел із проблеми експерименту; проведення нарад, педагогічних рад і засідань методичних об'єднань із педагогами, конференцій із батьками тощо.

2. Нормативно-правове забезпечення програми – видання наказів, розпоряджень щодо організації дослідно-експериментальної роботи; розробка положення про проектну діяльність учнів та інших локальних актів щодо впорядкування експерименту.

3. Науково-методичне забезпечення програми – проведення науково-практичних семінарів з участю викладачів вишів, методичної служби, педагогічних працівників шкіл, спрямованих на вдосконалення компетентності педагогів; участь у науково-практичних конференціях із визначеної проблеми; розробку спецкурсів для старшокласників «Ділова людина: шляхи становлення», «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника», спецкурсів для педагогів «До вершин майстерності», для батьків «Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості», методичних рекомендацій для педагогів, класних керівників щодо організації проектної діяльності школярів.

4. Матеріально-технічне забезпечення програми – удосконалення розвитку методичного кабінету, забезпечення сучасними комп'ютерними програмами, мультимедійними засобами, облаштування медіа-класів, розширення фонду шкільних бібліотек тощо.

З метою створення нормативної бази директорами навчальних закладів розробляються накази: «Про реалізацію програми «Формування ділових якостей старшокласників»»; «Про створення проблемно-творчих груп з питань організації наукової діяльності»; «Про проведення презентації шкільних проектів «Фестиваль ідей»» тощо. Для науково-методичного забезпечення діяльності розробляються й представляються педагогічній раді навчального закладу такі положення: «Положення про проектну діяльність»; «Положення про папку проектної діяльності (портфоліо)» тощо.

5.2 Послідовні кроки управлінця щодо створення комплексно-цільової програми

Крок 1. Створення мотиваційного середовища в навчальному закладі – формування особливого настрою всього персоналу: педагогічного, технічного, учнів та їхніх батьків щодо формування ділових якостей школярів є найважливішою умовою й гарантією позитивного результату запланованої діяльності.

Крок 2. Проблемний аналіз стану освітньої системи – побудова «проблемного поля» і визначення того, як проблема формування ділових якостей школярів співвідноситься з іншими проблемами освітньої установи; які проблеми навчального закладу сприяють вирішенню головної проблеми, і як розв'язання визначеної проблеми впливає на вирішення інших проблем.

Вибір цього шляху обумовлює розробку цільової комплексної програми «Формування ділових якостей школярів».

Крок 3. Формулювання цілей і визначення завдань – побудова «дерева цілей» відповідно до «проблемного поля»; передбачає визначення пріоритетності у розв'язанні наявних проблем.

Реалізація стратегічної мети – формування ділових якостей школярів – полягає в обов'язковій її декомпозиції.

Крок 4. Складання плану дій – прогнозування й планування конкретних управлінських дій щодо реалізації цілей і завдань з визначенням терміну виконання та виконавців.

Розробка програми має наступне забезпечення: організаційне, нормативно-правове, науково-методичне, матеріально-технічне.

Крок 5. Підготовка шкільного колективу до роботи з формування ділових якостей учнів.

Діяльність з підготовки педагогів, батьків до експериментальної роботи з формування ділових якостей учнів реалізується через різноманітні сучасні форми роботи: традиційні та нетрадиційні, колективні та індивідуальні: лекції, семінари, круглі столи, диспути, ділові та рольові ігри, розв'язання педагогічних ситуацій, участь у науково-практичних конференціях, тренінги тощо.

Вдосконалення професійної компетентності педагогів може здійснюватися через спеціально розроблені спецкурси, як наприклад, «До вершин майстерності». Основна мета програми – допомогти педагогам оволодіти мінімумом педагогічних знань щодо створення власного іміджу ділової жінки-вчителя, удосконалити технологію створення проектів на теоретичному, практичному і творчому рівнях. Програма педагогічної освіти педагогів складається із чотирьох розділів (див. Додаток К).

Систему роботи з батьками щодо становлення школяра як ділової особистості, формування його ділових якостей бажано висвітлювати через:

– педагогічну освіту – проведення бесід, лекцій, практичних занять тощо з проблем сучасного виховання, розвитку індивідуальності школяра;

– педагогічну діагностику – анкетування батьків з проблеми формування ділових якостей;

– педагогічну профілактику і корекцію – дослідження оцінки батьками ділових якостей своїх дітей та її корекції (тобто подолання суб'єктивності в їхній оцінці);

– педагогічне та психологічне консультування з проблеми формування ділових якостей учня.

В оволодінні знаннями, необхідними для спілкування з дітьми, визначення своєї ролі у створенні разом із дітьми проектів допоможе програма для батьків «Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості» (Додаток Л). Програма припускає такі форми роботи, як лекції, семінари, практичні вправи, дискусії, круглі столи, рольові ігри, конференції тощо.

Проведена робота сприяє: координації дій учасників експерименту; стимулюванню інноваційної діяльності вчителів; створенню позитивного мікроклімату, необхідного для продуктивної співпраці.

Крок 6. Розробка та впровадження методики формування ділових якостей учнів старшої школи засобами проектної діяльності.

Зміст методики формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності розглядається в п'яти компонентах: цільовому, мотиваційному, когнітивному, процесуальному, результативному.

Цільовий компонент включає в себе цілі щодо формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності. Реалізація стратегічної мети – формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності – полягає в обов'язковій її декомпозиції (розділення мети на складові): формувати свідоме ставлення особистості до свого професійного життя; сприяти вихованню в учнів етики розмови між діловими людьми, уміння будувати ділові контакти; стимулювати прагнення до співробітництва; розвивати життєві навички самоменеджменту; формувати інтелектуальні, спеціальні й загальнокультурні знання й уміння учнів з питань технології проектування, управління проектами, уміння шукати і знаходити об'єкти їхнього практичного застосування; учити бачити проблеми й приймати рішення, розвивати уміння робити обґрунтовані висновки; розвивати уміння планувати, одержувати й використовувати інформацію, спираючись на знання фактів, закономірностей науки, уміння самостійного навчання; спонукати

до пошуку рівноправних взаємин із дорослими в проектній діяльності; розвивати уміння регулювати конфлікти в команді, вирішувати природні протиріччя неконфліктними способами: шляхом співробітництва, компромісу, поступки; розвивати в учнів презентаційні вміння.

Отже, із урахуванням викладеного, цілком логічно виглядає така схема реалізації мети виховання особистості: усвідомлення необхідності бути діловою людиною, потреби в розвитку ділових якостей, збагачення знаннями, навичками, уміннями з проектної діяльності тощо. Неважко переконатися, що ці напрями охоплюють спектр сформованої особистості старшокласника як ділової, якщо на кожному з них буде досягнуто високих результатів.

Мотиваційний компонент визначає спонукання старшокласника до ділової активності й спрямованості на оволодіння діловими якостями, створення власних проектів, зацікавленість педагогів і батьків у вивченні дитини, розкритті й розвитку в неї кращих ділових якостей і властивостей, участь у проектній діяльності учнів.

Одним із важливих факторів, що впливають на успішність проектної діяльності учнів, є створення «ситуації успіху», коли учень відчуває радість, емоційний підйом від процесу пізнання. Така ситуація – результат діяльності вчителя, його вміння спілкуватися й здатності передати це вміння учням. Завдання вчителя – створити «ситуацію успіху» на занятті. «Ситуація успіху» особливо важлива в проектній діяльності, що є самостійною діяльністю, проявом творчості. Учням важливо вселити впевненість у їхніх силах, налаштувати на успішну роботу, перебороти невпевненість, страх. Переживання успіху дає відчуття благополуччя, внутрішньої волі, підвищує мотивацію до подальшої діяльності. У результаті в учнів розвивається впевненість у тому, що вони здатні створити успішний проект. Це приводить до підвищення самооцінки, до бажання знову досягти гарних результатів.

О. Коротаєва виділяє такі етапи створення «ситуації успіху»: мотиваційний, організаційний, підсумковий [109, с. 66–73]. Погоджуючись із точкою зору дослідниці, ми визначили наступні етапи створення «ситуації успіху»: організаційно-підготовчий, технологічний, заключний.

На формування ділових якостей старшокласника в проектній діяльності мають вплив чимало чинників. Значна роль у цьому процесі відводиться школі.

Для того, щоб усі учні йшли до школи з радістю та інтересом, потрібно, аби школа зробила великий крок назустріч життю; не «формувала» і «передавала», а стала життєвим простором учня, у якому він міг би не лише отримати знання, а розкрити, розвинути й реалізувати себе, свої задатки, пози-

тивні якості. Школа повинна не готувати до життя, а створювати простір життя учня, учити життю [73, с. 17]. У створенні простору життя учня, його вмінні жити й працювати в умовах сучасності головну роль, звичайно, відіграє вчитель.

З переходом до ринкових відносин та демократизацією життя нашого суспільства гостро постало питання вдосконалення підготовки вчительських кадрів, формування в них нових якостей, зокрема здатності бути провідником дитини в її самопізнанні, саморозвитку й особливо – самореалізації. Отже, набувають актуальності дослідження з проблем розвитку особистісних ділових якостей педагогів у різних формах педагогічної роботи, оволодіння знаннями й уміннями з питань технології проектування, уміння створювати власні проекти, стимулювання науково-пізнавальної допитливості й педагогічної творчості вчителів.

Звичайно, що школа може успішно виконувати свої функції щодо виховання підростаючого покоління тільки в тісному взаємозв'язку із сім'єю. Лише спільними цілеспрямованими зусиллями педагогів і батьків удається плідно впливати на розвиток особистості дитини, розв'язувати виховні завдання. Знання батьками мети, завдань, змісту виховання, володіння методами виховної роботи, урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, ознайомлення з діяльністю школи, де вчиться син чи донька, знайомство з позитивним досвідом виховання в інших сім'ях – усе це допомагає їм як в усвідомленні свого громадянського обов'язку вихователів, так і у вихованні особистості власної дитини.

Важливим при організації діяльності з педагогами й батьками стає запровадження принципів, яких треба дотримуватися незалежно від напряму або форми конкретних заходів:

– актуалізація «сильних сторін» діяльності педагога й батьків і подолання «проблемних ситуацій», що виникають у школі та сім'ї;

– конфіденційність вирішення «проблемних ситуацій», які виникають у професійній діяльності педагога;

– орієнтація на особистість педагога і його професійні можливості;

– популяризація досягнень педагога;

– надання психолого-педагогічної підтримки, проведення індивідуальних консультацій із батьками з проблем виховання сучасної молоді.

Отже, мотиваційний компонент визначає не тільки спонукання старшокласника до ділової активності й спрямованості, але й зацікавленість педагогів і батьків у вивченні дитини, розкритті й розвитку в неї кращих ділових якостей і властивостей. В основі такої взаємодії лежать принципи взаємної

довіри й поваги, взаємної підтримки й допомоги, терпіння й терпимості по відношенню один до одного.

Когнітивний компонент передбачає допомогу учням, педагогам, батькам в оволодінні знаннями, необхідними для створення власних проектів, формування базових компетенцій тощо.

На факультативних заняттях, консультаціях, в індивідуальній роботі учні засвоюють основи проектної діяльності, ознайомлюються із сутністю, типологією, основними етапами реалізації проектів, визначають зміст діяльності кожного учасника проекту, розкривають значення виховання себе як ділової особистості тощо.

Однак проблема формування ділових якостей учнів засобами проектної діяльності учнів потребує цілеспрямованої підготовки вчителя. Щоб шкільні педагоги могли виконати це завдання, як ніколи потрібно вчитися гнучкості, нестандартності мислення, долати його ригідність. Цінними для вчителя стають гостре почуття нового, відмова від консерватизму, готовність до перегляду звичної педагогічної філософії. Сучасному педагогові не обійтися без здатності до емпатії та рефлексії, уміння аналізувати успіхи, труднощі й невдачі та своєчасно коректувати діяльність свою і своїх вихованців. Новий час, нові соціальні умови, нове соціальне та індивідуальне замовлення освіти диктують потребу в розвитку, динаміці, перетворенні. Сучасний педагог повинен уміти творити, проектувати [59, с. 64].

Готовність учителя до навчання школярів проектної діяльності є необхідним елементом його професійно-педагогічної культури, що дозволяє забезпечити грамотне, професійне та творче впровадження ідей технологічної культури в школі.

Важливе значення у формуванні ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності має психолого-педагогічна культура батьків.

Отже, когнітивний компонент обумовлює оволодіння учнями знаннями, необхідними для створення проектів, ураховує підготовку вчителів та батьків до проектної діяльності, підвищує їхню професійну майстерність, педагогічну та загальну культуру.

Процесуальний компонент методики являє собою послідовне створення й реалізацію п’яти проектів в умовах навчально-виховного процесу – інформаційного проекту, практико-орієнтованого (творчого), навчального (профільного), соціального й мультимедійного, тобто кожен учень має взяти участь у створенні п’яти проектів. Презентація проектів здійснюється на шкільних і позашкільних конференціях, семінарах.

Нами були визначені напрями навчально-виховного процесу, в яких можна створювати та реалізовувати проекти: навчальний процес (уроки, спецкурси, факультативи тощо); «Школа самовиховання» (класні години); учнівське самоврядування; гурткова робота (проектні майстерні); робота з батьками.

Створення проектів у названих вище напрямах передбачається як комплекс проектів. Отже, процесуальний компонент передбачає технологічний комплекс виконання проектів, що впливають на формування ділових якостей старшокласників у такій послідовності:

1 крок (9 клас) – інформаційний індивідуальний проект «Мій шлях до ділового успіху»;

2 крок (10 клас) – практико-орієнтований груповий проект в учнівському самоврядуванні або творчий груповий проект у гуртковій роботі;

3 крок (10 клас) – навчальний (профільний) груповий проект;

4 крок (11 клас) – соціальний груповий проект у «Школі самовиховання»;

5 крок (11 клас) – мультимедійний проект «Найбільш успішні ділові люди світу» із залученням батьків.

Результативний компонент передбачає здійснення контролю за ходом дослідження: виявити досягнення в роботі, що виконувалася, надати необхідну допомогу учням, педагогам, батькам. Це можна здійснювати в процесі індивідуальних бесід, спостережень, обміну досвідом тощо. Крім того, результативний компонент допомагає визначити певні результати учнів, педагогів, батьків, а саме: в учнів – створення портфоліо; у педагогів – створення творчого «кейса»; у батьків – зацікавленість досягненнями дитини, мотивування її до участі в конкурсах, проектах, координування своїх дій з учителем.

Отже, результативний компонент включає аналіз проведеної роботи, визначення певних результатів учнів, педагогів, батьків.

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що зміст методики формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності містить у собі взаємозалежні компоненти: цільовий, мотиваційний, когнітивний, процесуальний, результативний. На кожному з них вирішується своє коло завдань, що обумовлює вибір засобів, методів впливу, форм організації діяльності. Вирішення зазначених вище завдань видається можливим у процесі співробітництва «учень–учитель–батьки».

Крок 7. Моніторинг проміжних результатів – збір інформації про стан та розвиток об’єктів моніторингу; передбачає визначення мети й об’єктів моніторингу, визначення критеріїв, на підставі яких буде здійснюватись визначення стану об’єкта, визначення еталонного значення критеріїв, кількісну

та якісну характеристику отриманих результатів, встановлення педагогічного діагнозу.

Крок 8. Аналіз та оцінка результатів програми «Формування ділових якостей школярів» – узагальнення підсумків роботи, передбачає отримання інформації щодо результатів організації і проведення експерименту. Діяльність педагогів та керівників на цьому етапі спрямовано на оцінку результатів, отриманих за допомогою різноманітних діагностичних прийомів, співставлення отриманих результатів з цілями, побудову висновків щодо співвідношення обраної мети і завдань з отриманими результатами; визначення ефективності проведеної роботи на підставі логічного аналізу; прийняття управлінських рішень.

5.3 Структура комплексно-цільової програми

Орієнтовна структура програми може бути такою: обґрунтування проблеми; теоретико-методологічні основи; мета і завдання програми; етапи реалізації програми; заходи щодо реалізації програми; очікувані результати; аналіз та оцінка результатів комплексно-цільової програми.

Обґрунтування проблеми. Проблематизація дослідження – операція, засобом якої із суперечності виявляється і формулюється проблема.

Проблема – 1) невідома частина суперечності, яка може бути розкрита в процесі дослідження; 2) питання чи комплекс питань, що об'єктивно виникають у процесі розвитку наукового пізнання і вирішення яких складає суттєвий практичний та теоретичний інтерес.

Проблема формулюється у вигляді проблемної ситуації, проблемного питання, проблемної задачі.

Проблемна ситуація – це опис конкретної шкільної ситуації, в якій виявляється суперечність.

Проблемне питання – питання, сформульоване щодо можливості дослідити той чи інший предмет пізнання, ще невідомий науці (формулюється реченням, у якому фіксується цей предмет дослідження: «які?», «як?», «якою мірою?»).

Проблемна задача – позначення (виділення) передбачуваного результату дослідження (формулюється як звичайна мета: «знайти спосіб зв'язку...», «визначити комплекс умов...»).

Кожна наукова проблема повинна розкривати суть конкретних, реальних предметів, процесів або явищ.

Наукова проблема повинна виділити такий напрям дослідження, в якому деякі питання можуть одержати самостійне вирішення і розглядатися як її частковість.

Наукова проблема повинна узгоджуватися з усіма частинами структури наукового процесу пізнання, задавати тон використанню інших складових елементів наукового дослідження.

Актуальність вказує на необхідність і своєчасність вивчення і розв'язання проблем для подальшого розвитку педагогічної теорії і практики:

1. Охарактеризуйте суперечності, які виникають між соціальними потребами на освітні послуги і наявними засобами їхнього розв'язання.

2. Проаналізуйте стан розв'язання досліджуваної проблеми в педагогічній практиці.

3. Вкажіть на необхідність і своєчасність вивчення й розв'язання проблеми для подальшого розвитку теорії і практики навчання та виховання.

4. Спрогнозуйте ефект від упровадження одержаних результатів.

Обґрунтування актуальності фундаментального дослідження передбачає:

1) прогнозування теоретичного значення теми;

2) аналіз рівня опрацювання теми в науці;

3) врахування можливих впливів запланованих результатів на існуючі теоретичні уявлення в цій галузі.

Обґрунтування актуальності прикладного дослідження передбачає:

1) визначення прикладної потреби в опрацюванні теми;

2) аналіз рівня розв'язання цього питання в педагогічній практиці;

3) прогнозування освітнього ефекту від впровадження одержаних результатів.

Теоретико-методологічні основи. Виходячи з теоретичного аналізу наукової літератури, визначаються теорії й підходи, що можуть створити підґрунтя для майбутньої діяльності. При цьому виділяють загальну й конкретно-наукову методологію. Загальною методологією для педагогічних досліджень є філософія та фундаментальні роботи з педагогіки, психології, соціології, економіки. Під конкретно-науковою методологією розуміється методологія педагогіки, тобто сукупність принципів, методів і засобів дослідження й перетворення педагогічної дійсності. Це можуть бути теорії (теорія особистісно орієнтованого навчання, розвивального навчання та ін.), концепції (концепція проблемного навчання, дистанційної освіти тощо), підходи (системний, особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний тощо).

Мета та завдання програми. *Мета* – це передбачуваний результат, модель результату.

При формулюванні мети дослідник з'ясовує, який результат бажає одержати і яким він бажає бути. Намічаючи логіку дослідження, дослідник формулює кілька часткових дослідницьких завдань, які в своїй сукупності повинні дати уявлення, що слід зробити для досягнення мети.

Мета дослідження вже закладена у саму назву обраної для дослідження теми. Чітке уявлення мети дослідження сприяє цілеспрямованій діяльності дослідника, активізує його творчий потенціал. Цілі наукових досліджень можуть бути найрізноманітнішими і спрямованими на:

– виявлення залежностей, що існують між певними факторами;

– визначення зв'язків між певними явищами;

– визначення умов для усунення недоліків у процесах;

– розкриття можливостей удосконалення процесів;

– встановлення закономірностей та тенденцій розвитку і т. ін.

Завдання дослідження – це конкретизація мети. Їх у дослідженні доцільно виділяти 3–5.

Етапи реалізації програми. Визначаються конкретні етапи і зазначаються терміни проходження цих етапів, а також основні завдання на кожному з етапів:

І етап – підготовчий (2005–2006 навч. р.) – обґрунтування, прийняття та доведення до зацікавлених осіб рішення про розробку програми; створення та запуск системи управління розробкою програми; інструктування робочих груп з питань змісту та організації їхньої взаємодії, забезпечення їх відповідними ресурсами; розробка аналітичного забезпечення програми;

ІІ етап – реалізація програми (2006–2009 навч. р.) – здійснюється розробка й реалізація основних напрямів та завдань щодо досягнення мети, запроваджуються важливі нововведення, визначаються найважливіші цільові орієнтири програми, конкретизуються цілі для всіх підсистем, відпрацьовується конкретний план дій щодо реалізації програми.

ІІІ етап – підсумковий (2009–2010 навч. р.) – підбиття підсумків, висвітлення результатів.

Заходи щодо реалізації програми передбачають різні напрями діяльності, призначення відповідальних й встановлення термінів виконання. Можливі наступні форми плану.

Таблиця 5.1

Зразок першої форми плану

№	Заходи	Термін виконання	Відповідальні

Таблиця 5.2

Зразок другої форми плану

Цілі	Завдання	Умови	Заходи	Терміни	Виконавці	Управління
Для чого ми це робимо? Які результати хочемо одержати?	Як ми досягнемо цілей?	Які необхідні ресурси?	Що ми будемо конкретно робити?	Коли краще це робити?	Хто це буде робити?	Як збирати й обробляти інформацію? Як контролювати? Як координувати? Як регулювати й коректувати? Як аналізувати?

Таблиця 5.3

Зразок третьої форми плану

Розділи (блоки)	Зміст роботи, основні заходи, терміни й виконавці										
	08	09	10	11	12	01	02	03	04	05	06
Інформаційне забезпечення											
Методичне забезпечення											
Робота з педкадрами											
Робота з учнями											
Робота з батьками											
Фінансове й матеріально-технічне забезпечення											
Управління виконанням програми											

Кожний керівник вибирає ту форму плану, яку вважає більш доцільною й зручною.

Очікувані результати. Здійснюється прогнозування ключових результатів, які будуть виступати орієнтирами на визначених інтервалах часу.

Аналіз та оцінка результатів комплексно-цільової програми. Здійснюється керівниками навчального закладу. Предметом контролю є діяльність осіб, відповідальних за організацію роботи й створення умов щодо реалізації програми.

Переваги програмно-цільового підходу до управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи

1. Підставою програмно-цільового підходу є встановлення балансу між прогнозованими результатами й кадрами, наявними ресурсами, невикористаними резервами.

2. Програма спрямована на прогнозоване відновлення діяльності школи.

3. Програма забезпечує системність розвитку й впровадження інновацій.

4. Програма за формою також є інноваційною.

5. Програма характеризується поетапністю у вирішенні актуальних проблем закладу.

6. Роботу над розробкою та втіленням програми в життя проводить шкільний колектив.

7. Під час роботи над програмою з'явиться загальна для всіх мрія про нову й успішну школу.

8. У пошуках ідей, нових технологій, під час їхньої реалізації значною мірою зросте рівень компетентності й професіоналізму педагогів.

9. Протягом роботи над проблемою зросте статус школи в мікрорайоні, керівництві вищої ланки.

10. Колегіальність роботи буде сприяти створенню ситуації, коли керівник може, зрештою, стати лідером-реформатором, «соціальним архітектором».

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть переваги програмно-цільового підходу до управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи.
2. Розкрийте сутність програмно-цільового підходу.
3. Що таке цільова програма і яким вимогам вона має відповідати?
4. Охарактеризуйте послідовні кроки управлінця щодо створення комплексно-цільової програми.
5. Розкрийте структуру комплексно-цільової програми.

Тестові завдання

1. Дослідження оцінки батьками ділових якостей своїх дітей відбувається через:

а) педагогічну освіту;

б) педагогічну профілактику і корекцію;

в) педагогічну діагностику.

2. Система діяльності із чітко визначеними цілями, завданнями, прогнозованими результатами, яка збалансована з кадровими та іншими умовами, наявними ресурсами – це:

а) цільова програма;

б) цільовий проект;

в) усі відповіді правильні.

3. При рішенні завдань комплексного планування й управління освітнім процесом у школі, забезпеченні пріоритету першочергових цілей і задач та досягненні максимально значущих кінцевих результатів застосовується:

а) цільовий підхід;

б) програмно-цільовий підхід;

в) системний підхід.

4. Цільова програма спрямована:

а) на прогнозування змін, оновлення діяльності закладу освіти, вироблення та реалізацію стратегії розвитку;

б) на розвиток школи, створює імідж закладу, сприяє реалізації місії;

в) усі відповіді правильні.

5. Чим характеризується організаційне забезпечення програми:

а) створенням пакета нормативних, локальних документів;

б) модернізацією робочого навчального плану;

в) вдосконаленням розвитку методичного обладнання.

6. Перевагами програмно-цільового підходу є:

а) робота над розробкою та втіленням програми в життя проводить тільки управлінська команда;

б) встановлення балансу між прогнозованими результатами й кадрами, наявними ресурсами, невикористаними резервами;

в) усі відповіді правильні.

7. Передбачуваний результат, модель результату – це:

а) завдання дослідження;

б) мета дослідження;

в) етапи дослідження.

8. Цілі наукових досліджень можуть бути найрізноманітнішими і спрямованими на:

а) виявлення залежностей, що існують між якимись факторами;

б) визначення умов для усунення недоліків у процесах;

в) усі відповіді правильні.

9. Обґрунтування актуальності прикладного дослідження передбачає:

а) визначення прикладної потреби в опрацюванні теми;

б) аналіз рівня опрацювання теми в науці;

в) врахування можливих впливів запланованих результатів на існуючі теоретичні уявлення в цій галузі.

10. Проблема дослідження – це:

а) опис конкретної шкільної ситуації, в якій виявляється суперечність;

б) питання, сформульоване щодо можливості дослідити той чи інший предмет пізнання, ще невідомий науці;

в) невідома частина суперечності, яка може бути розкрита в процесі дослідження.

ВИСНОВКИ

Проблема формування ділових якостей старшокласників є однією з актуальних соціально-педагогічних проблем сьогодення. Соціально-економічні зміни в нашому суспільстві, формування ринкових відносин потребують водночас виховання і високоморальної, і конкурентоспроможної особистості зі сформованими діловими якостями. У цілеспрямованому формуванні ділових якостей особистості найбільш сприятливим є період ранньої юності. Наявність у старшокласників саме ділових якостей допоможе їм посісти своє місце в соціальній структурі суспільства, задовольнити свої домагання в будь-якій діяльності, потреби в професійній самореалізації. Ретроспективний аналіз проблеми формування ділових якостей старшокласників базується на значних здобутках стародавньої та сучасної науки про виховання ділової людини й має враховувати сучасні технології й форми організації навчання та виховання учнів. Серед таких технологій формування ділових якостей старшокласників виступає проектна діяльність, оскільки вона забезпечує активне залучення до вирішення власних життєвих та професійних завдань, допомагає учням набути досвіду майбутнього кваліфікованого фахівця, сприяє розвитку індивідуальності учня. У роботі доведено, що засобами проектної діяльності виступають традиційні: паперові (книги, журнали), магнітні (аудіо-, відеокасети, CD-диски); та сучасні засоби: електронні (принтери, сканери, ноутбуки, комп'ютери, флеш-накопичувачі, телекомунікації). Утім, поява нових сучасних засобів проектної діяльності викликає необхідність відповідного підвищення кваліфікації вчителів, учнів, батьків, постійну обізнаність щодо використання цих засобів.

Теоретичний аналіз дозволив установити, що ділові якості особистості – це узагальнені, специфічні властивості особистості, які характеризують можливості особистісного потенціалу в суспільно-громадській, державно-політичній, виробничій сферах та обумовлюють успішність виконання будь-якої діяльності загалом. Аналіз наукових джерел та результати опитування респондентів дозволили визначити найбільш важливі ділові якості особистості: компетентність, відповідальність, толерантність, комунікабельність, креативність, організаторські здібності, прагнення до успіху, ділову спрямованість, самовладання, готовність до ризику. Ділові якості особистості є складним інтегрованим утворенням, бо вони формуються на основі розвитку таких сфер особистості, як мотиваційна, когнітивна, діяльнісно-вольова, емоційна.

Критеріями оцінки рівня сформованості ділових якостей старшокласників визначено: мотиваційний (ступінь сформованості ділової спрямованості; ступінь розвиненості прагнення до успіху), когнітивний (ступінь сфор-

мованості компетентності учнів; ступінь готовності старшокласника до виконання творчих завдань), діяльнісний (здатність до організаторської діяльності; ступінь сформованості відповідальності, ступінь готовності старшокласника до ризику), емоційний (ступінь розвиненості самовладання; ступінь сформованості вміння бути контактним у різних соціальних групах; ступінь усвідомлення старшокласником сутності толерантності й особливостей її дотримання). Ці критерії та їхні показники дають можливість не тільки одержати уявлення про старшокласника як ділову особистість, але й оцінити рівень їхньої сформованості: високий, середній, низький.

У цілеспрямованому формуванні ділових якостей особистості найбільш сприятливим є старший шкільний вік, коли виробляються певний світогляд, переконання, установки, коли змінюються погляди й на шкільне навчання: воно починає розглядатися крізь призму власного професійного майбутнього. Сучасні старшокласники характеризуються тим, що їхні мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації стали якісно іншими – підвищилася планка особистих домагань, попит на самореалізацію.

Успішному формуванню ділових якостей старшокласників сприяють різноманітні сучасні форми і методи. Форми і методи враховують вікові особливості учнів, специфіку їхнього навчання й виховання в профільній школі, залучення вчителів, батьків, громадськості, вивчення спецкурсів тощо. Однією з ефективних форм формування ділових якостей старшокласників виступає проектна діяльність.

Концепція управління процесом формування ділових якостей учнів у загальноосвітній школі має відбуватися на основі програмно-цільового підходу. Сутність програмно-цільового підходу полягає в досягненні стратегічних завдань через відповідну комплексно-цільову програму розвитку. Створення цієї програми передбачає послідовні кроки управлінця. Комплексно-цільова програма має певну структуру.

Слід також зазначити, що формування ділових якостей старшокласників у загальноосвітньому навчальному закладі може бути успішним у процесі співробітництва «учень–учитель–батьки–адміністрація».

ГЛОСАРІЙ

Виховання – цілеспрямований і свідомо здійснюваний педагогічний процес організації і стимулювання активної діяльності особистості з оволодіння суспільним досвідом.

Вікова періодизація особистості – розподіл цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), які вимірюються роками.

Вікові особливості – характерні для певного періоду життя анатомо-фізіологічні й психічні якості.

Вибір професії – орієнтація особистості на певну спеціальність.

Гуманізм (від лат. humanus – людський, людяний) – прогресивний напрям духовної культури, що звеличує людину як найбільшу цінність у світі, утверджує право людини на земне щастя, захист прав на свободу, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей.

Готовність до трудової діяльності – інтегральне особистісне утворення, що включає стійке прагнення до праці в цій галузі, наявність адекватних знань, умінь, навичок, а також комплекс індивідуально-типологічних, соціально-психологічних особливостей, що обумовлюють високу ефективність її професійного функціонування саме в цій галузі.

Групова дискусія – колективне обговорення будь-якого питання.

Дефініція (від лат. definitio – визначення) – коротке, логічно вмотивоване визначення, яке розкриває суттєві відмінності або ознаки того чи того поняття.

Діагностика – кількісна оцінка і якісний аналіз педагогічних проблем, явищ і т. п. за допомогою спеціально розроблених методів.

Ділова гра – метод імітації ситуацій, що моделюють професійну чи іншу діяльність шляхом гри, в якій беруть участь різні суб'єкти, наділені різною інформацією, різними функціями, що діють згідно із заданими правилами.

Ділова людина – особистість, якій властиві специфічні утворення, що обумовлюють способи взаємодії ділової людини з навколишнім середовищем і проявляються в її поведінці за будь-яких умов і обставин.

Ділові якості особистості – це узагальнені, специфічні властивості особистості, які характеризують можливості особистісного потенціалу в суспільно-громадській, державно-політичній, виробничій сферах і обумовлюють успішність виконання будь-якої діяльності загалом.

Діловий – знаючий і досвідчений у справах, розумний, вмілий і заповзятливий у роботі.

Діяльність – ціла низка або система дій, практичних, розумових, які спрямовані на досягнення будь-якої цілі.

Дискусія (від лат. discussio – розгляд, дослідження) – метод навчання, спрямований на інтенсифікацію та ефективність навчального процесу за рахунок активної діяльності учнів (студентів) у пошуках наукової істини.

Диспут – метод формування суджень, оцінок, переконань, що базуються на закономірності; знання, одержані під час зіткнення думок, різних точок зору, завжди відрізняються високою мірою узагальнення, стійкості і гнучкості.

Експеримент – метод наукового пізнання, що полягає в цілеспрямованому вивченні будь-якого явища дійсності в контрольованих і керованих умовах.

Життєва позиція – розкриває спосіб самореалізації особистості у суспільстві; психологічні, моральні і вольові координати особистості в системі міжособистісних стосунків, суспільних відносин.

Життєве самовизначення (вибір соціальних ролей, життєвого стилю, способу життя) – професія або соціальна роль можуть бути засобами для реалізації певного способу життя.

Життєвий вибір – ухвалення і практична реалізація важливих проблем власного життя.

Життєвий проект – засіб життєтворчості особистості, за допомогою якого відбувається фіксація життєвих цілей, їхнє ціннісне та ресурсне обґрунтування, реалізація, управління та контроль за їхнім здійсненням.

Життєві плани – система попередніх планів людини на майбутнє, які існують у вигляді прийнятих рішень та психологічних установок і в подальшому підлягають здійсненню.

Засоби виховання – надбання матеріальної та духовної культури (художня і наукова література, музика, театр, радіо, телебачення, витвори мистецтва, навколишня природа та ін.), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, ігри тощо), які використовують у процесі дії того чи того методу.

Здібності – сукупність індивідуально-психологічних особливостей людини, які є умовою успішного виконання певної діяльності.

Кар'єра – рід занять, професія. Шлях до успіхів, помітного положення в суспільстві, на службі а також власне досягнення такого положення.

Класний керівник – педагог, який здійснює безпосереднє керівництво первинним учнівським колективом.

Команда – колектив людей, пов'язаних між собою єдиною діяльністю, відносини між якими характеризуються сумісністю, здатністю до співпраці та взаємопідтримки.

Команда управління проектом – члени команди проекту, які безпосередньо задіяні в управлінні його операціями. У невеликих проектах команда бере участь у цілому.

Компетентність – це здатність людини вирішувати життєві проблеми, що ґрунтуються на знаннях, досвіді, цінностях.

Компетенції – система здатностей, що забезпечують особистості можливість успішно вирішувати різноманітні життєві завдання, виконувати складні соціальні ролі, загалом – оптимально здійснювати свою життєдіяльність в усіх її формах і сферах, розробляти і втілювати власну стратегію життя, життєвий проект, здійснювати життєтворчість.

Конкурентоздатність на ринку праці – відповідність якості пропонованої робочої сили попиту роботодавця.

Концепція виховання (від лат. conceptio – сукупність, система) – система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, тлумачення педагогічних явищ; основна ідея теорії змісту й організації виховання людини.

Критерій – мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

Культура ділового спілкування – це висока комунікативна культура, тобто мистецтво говорити і слухати; уміння об'єктивно сприймати та правильно розуміти партнера; уміння будувати стосунки з будь-яким партнером, досягати ефективної взаємодії на основі взаємних інтересів.

Мета – суб'єктивний образ бажаного результату очікуваної діяльності або дії.

Мета дослідження – указує на кінцевий результат роботи, об'єкт дослідження і шляхи досягнення кінцевого результату.

Метод виховання (від гр. methodos – шлях до чогось, спосіб пізнання, дослідження) – шлях досягнення поставленої мети виховання, спосіб практичної діяльності педагога, який використовується для вироблення у школярів якостей, заданих метою виховання.

Методика – це вироблений спосіб організації суб'єктів освітнього процесу, заснований на реалізації засобів проектної діяльності, що забезпечують формування у старшокласників ділових якостей.

Метод науково-педагогічного дослідження – це шлях вивчення і опанування складних психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності і виховання, і навчання.

Методологія дослідження – стратегія наукового пошуку, що ґрунтується на усвідомленні задач, методу чи методів його проведення, програмних установок, ціннісних характеристик, нормативів і регуляторів теорії досліджуваної предметної галузі.

Метод проекту – творча діяльність, проблемна за формою представлення матеріалу, практична за формою його застосування, інтелектуально насичена за змістом, яка відбувається в умовах постійного конкурсу думок.

Модуль – окрема, закінчена одиниця професійної підготовки, що має певний розмір, доступ до якої контролюється шляхом дотримання попередніх умов і цілей навчання і яка дозволяє одержати контрольований і атестований результат.

Мотивація – процес спонукання себе та інших до діяльності з метою досягнення особистих цілей та цілей організації.

Наукове дослідження – особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, у якому використовуються засоби і методи науки і яке завершується формулюванням знання про досліджуваний об'єкт.

Образ «Я» – відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємини з іншими.

Організація праці – комплекс заходів, спрямованих на економію робочого часу, краще використання засобів виробництва, оздоровлення праці і т. п.

Освіта середня загальна – провідна складова системи освіти, що забезпечує освіту і виховання дітей 6–18 років, підготовку їх до отримання професійної освіти та трудової діяльності.

Особистісне самовизначення – це знаходження самобутнього «образу Я», постійний розвиток цього образу й затвердження його серед оточуючих людей.

Особистість – синтез всіх характеристик індивідуума в унікальну структуру, що визначається й змінюється в результаті адаптації до середовища, що постійно змінюється.

Педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної професійної діяльності.

Підлітковий вік – стадія онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 11–12 до 16–17 років), що характеризується якісними змінами, пов'язаними зі статевим дозріванням і входженням у доросле життя. У цей період індивід має підвищену збудливість, імпульсивність, на які накладається часто неусвідомлений статевий потяг. Основним лейтмотивом

психічного розвитку в підлітковому віці є становлення нової, ще досить нестійкої, самосвідомості, зміна Я-концепції, спроби зрозуміти самого себе й свої можливості. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення. Дуже важливе значення має виникаюче в підлітка почуття приналежності до особливої «підліткової» спільності, цінності якої є основою для власних моральних оцінок.

Позакласна виховна робота – заходи виховного характеру, які здійснюються в загальноосвітніх навчально-виховних закладах під керівництвом учителів-вихователів.

Портфоліо – це папка, що містить різноманітну інформацію і документує набутий досвід і досягнення учнів, вчителів.

Презентація (від лат. praesentatio) – суспільне подання будь-чого нового, що нещодавно з'явилось, створення, наприклад, книги, журналу, телепрограми, організації.

Проект – форма, задум, план (проект – від лат. «кинутий вперед»). За пріоритетним видом діяльності бувають дослідницькі, інформаційні, навчальні, творчі, соціально значимі, рольові, ігрові, телекомунікаційні (інформаційні), практико-орієнтовані (прикладні), мультимедійні.

Проектна діяльність – система практичних розумових дій особистості (групи, колективу), спрямованих на створення певного творчого продукту.

Проектування – це спеціальна, концептуально обумовлена та технологічно забезпечена діяльність, спрямована на створення образу бажаної у майбутньому системи.

Професійне самовизначення – це процес формування особистістю свого ставлення до професійної трудової сфери й спосіб його самореалізації через узгодження внутрішньоособистісних і соціально-професійних потреб.

Професія – відносно постійний вид трудової діяльності, що вимагає певної підготовки; сукупність властивих людині спеціальних знань, умінь і навичок, що здобувають у результаті спеціальної підготовки або тривалої практичної діяльності та дозволяють їй виконувати встановлені трудові функції.

Ринок – економічні відносини, пов'язані з обміном товарів і послуг, у результаті яких формується попит, пропозиція, ціна.

Розвиток людини – процес становлення та формування особистості людини під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання.

Рольова гра – метод формування свідомості та досвіду дитини шляхом моделювання (відтворення) певних суспільних відносин.

Самоактуалізація – прагнення людини до найбільш повного виявлення й розвитку своїх особистісних можливостей.

Самовизначення – перманентний процес переосмислення людиною світу й власного життя.

Самовираження – активна діяльність людини з максимальним використанням і розвитком всіх її (людини) задатків і можливостей, свідомо спрямованих на втілення гуманних і справедливих ідеалів суспільства.

Самовиховання – систематизована і цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на формування й удосконалення її позитивних якостей та подолання негативних.

Самоконтроль – усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів.

Самомотивація – почуття обов'язку, відповідальності, внутрішня установка на якісну, продуктивну працю, усвідомлене бажання швидше досягти результату.

Самооцінка – оцінка людиною власних здатностей, значимості й цілей у тих областях життя, які важливі для цієї людини; оцінка відповідності реальних результатів власної діяльності особистим домаганням, критеріям успіху, поставленим цілям.

Самопізнання – усвідомлення своїх достоїнств і недоліків, реальна оцінка рівня знань, професійних навичок і особистих якостей.

Самопрезентація – уміння подати себе; професійне мистецтво, оволодіння яким вимагає постійної роботи над собою й самоконтролю.

Самореалізація – це свідоме за власною ініціативою втілення людиною своїх творчих можливостей в житті.

Саморозвиток – зростання «Я», рух до емоційної і когнітивної зрілості.

Самосвідомість – повне розуміння самого себе, свого значення, своєї ролі в житті, суспільстві; усвідомлення людиною свого суспільного статусу й своїх життєво важливих потреб.

Самоствердження – необхідний щабель, шанс для наступної самореалізації. Шанс полягає у знаходженні людиною позиції самоствердження, що містить у собі твердження унікальності людини в предметному світі, в інших людях.

Самостійність – узагальнена властивість особистості, що проявляється в ініціативності, критичності, адекватній самооцінці й почутті особистої відповідальності за свою діяльність і поведінку; щабель до самостійної, незалежної, вільної діяльності у виконанні роботи.

Самотворення – те, що я роблю довільно, навмисно: вирішую, думаю, слухаю, здійснюю вибір.

Сім'я – соціально-психологічне об'єднання близьких родичів (батьків, дітей, бабусь, дідусів), які живуть спільно і забезпечують біологічні, соціальні й економічні умови для продовження роду.

Соціальне самовизначення – процес формування життєвої перспективи, ставлення до праці й моральної свідомості.

Співробітництво – ідеальний випадок взаємин, що припускає взаєморозуміння і взаємопідтримку.

Спілкування – процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, уміннями і навичками, а також результатами діяльності.

Спілкування педагогічне – система органічної соціально-психологічної дії вчителя-вихователя і вихованця у всіх сферах діяльності, що має певні педагогічні функції, спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов активної та результативної життєдіяльності особистості.

Спостереження – метод навчання, який передбачає сприймання певних предметів, явищ, процесів у природному й виробничому середовищі без втручання ззовні у ці явища і процеси.

Справи колективні і творчі – форма позакласних виховних заходів, у підготовці та проведенні яких беруть участь усі члени дитячого колективу, причому кожен учень має змогу виявити і розвинути свої творчі інтереси та можливості.

Старшокласник – учень старшого класу (10–11 класи), якому властива різка зміна внутрішньої позиції, що полягає в тому, що спрямованість у майбутнє стає основною спрямованістю особистості й проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху перебуває в центрі уваги, інтересів, планів старшокласника.

Тренінг – систематичний процес зміни поведінки людей у напрямі поліпшення можливості організації в досягненні її цілей.

Уміння – здатність людини свідомо виконувати певну дію на основі знань, готовність застосувати знання у практичній діяльності на засадах свідомості.

Умови – це ті складові частини або характеристики середовища, в якому розвивається дитина.

Управління проектами – використання знань, навичок, методів, засобів до робіт проекту для задоволення потреб, що висуваються до проекту.

Учасник проекту – людина (організація), яка активно бере участь у виконанні проекту.

Фактори виховання (від лат. factor – той, що робить) – об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на визначення змісту, напрямів, засобів, методів, форм виховання.

Форми виховання – зовнішній вигляд, обрис. Форма виховання – це зовнішнє виявлення процесу виховання. Якщо зміст процесу виховання вказує на те, що є, то форма – у якому вигляді проявляється. Звісно, зміст викликає зміну форми і навпаки. Зміст формується, форма наповнюється змістом. Провідна роль належить змісту.

Формування – процес розвитку і становлення особистості під впливом виховання, навчання, соціального середовища; процес становлення людини як суб'єкта і об'єкта суспільних відносин, або змінення, новоутворення, ускладнення особистості, без вказаних джерел цих змінень.

Юнацький вік – стадія онтогенетичного розвитку між підлітковим віком і дорослістю. У юнаків цей часовий інтервал охоплює 17–21 рік, у дівчат – 16–20 років. У цьому віці завершується фізичне, у тому числі статеве, дозрівання організму. У психологічному плані головною особливістю цього віку є вступ у самостійне життя, коли відбувається вибір професії, різко змінюється соціальна позиція.

Я-концепція – відносно стійка, у більшому або меншому ступені усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми й ставиться до себе.

Якості особистості – узагальнені властивості особистості, що перебувають у взаємозв'язку і від яких залежать можливість здійснення й ступінь успішності певного виду діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1989. – 239 с.

2. Александрова А. В. Личность: определение и описание / А. В. Александрова // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 34–42.

3. Алфімов В. М. Модель творчої особистості ліцеїста / В. М. Алфімов // Рідна школа. – 2005. – № 5. – С. 9–13.

4. Алфімов Д. В. Бізнес-ліцей – інноваційна освітня система / Д. В. Алфімов // Рідна школа. – 2000. – № 5. – С. 12–14.

5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – 156 с.

6. Андреев В. И. Саморазвитие творческой, конкурентоспособной личности менеджера / В. И. Андреев. – Казань: Изд-во фирмы Скам, 1992.

7. Архангельский П. Проектная система организации работ в трудовой школе / П. Архангельский // На путях к новой школе. – 1931. – № 2. – С. 50–56.

8. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев. – М: Мысль, 1976. –160 с.

9. Асмолов А. Г. Психология личности: учебник / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.

10. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: метод, основы / Ю. К. Бабанский. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.

11. Барановська О. Впровадження сучасних форм організації навчального процесу в умовах профільного навчання / О. Барановська // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – № 5. – С. 44–47.

12. Бачинин В. Психология. Энциклопедический словарь / В. Бачинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2005. – 272 с.

13. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики: в 2-х ч. / А. С. Белкин. – Ч. 1. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ин-тут, 1992.

14. Беспалько В. П. Мониторинг качества обучения – средство управления образованием / В. П. Беспалько // Мир образования. – 1996. – № 2. – С. 31–36.

15. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С. 4–8.

16. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. / І. Д. Бех. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.

17. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. / І. Д. Бех. – Кн. 2: Осо-

бистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.

18. Бичко І. Філософія: курс лекцій / І. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1991. – 456 с.

19. Блонский П. Трудовая школа: Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х Т. / П. Блонский. – М.: Просвещение, 1956.

20. Бодалев А. Психолого-педагогические проблемы воспитания в современных условиях / А. Бодалев, В. Караковский, Л. Новикова // Советская педагогика. – 1991. – № 5. – С. 11–16.

21. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

22. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учебное пособие / Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич. – Ростов-на-Дону, 1999. – 560 с.

23. Борытко Н. Моделирование экономических ситуаций – способ воспитания делового человека / Н. Борытко, М. Еременко, А. Кузибецкий // Народное образование. – 2006. – № 10. – С. 187–189.

24. Бочкина Н. В. Педагогические условия формирования самостоятельности школьника: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.01 / Нина Валентиновна Бочкина. – СПб., 1991. – 415 с.

25. Бреднева Н. А. Проектная деятельность студентов в условиях междисциплинарной интеграции: дис. … канд. пед. наук: 13.00.08 / Надежда Анатольевна Бреднева. – М., 2009. – 190 с.

26. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве / Г. М. Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.

27. Бурков В. Как управлять проектами / В. Бурков, Д. Новиков. – М.: Синтег-ГЕО,1997.

28. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. – 1 440 с.

29. Бухлова Н. Словник сучасних психолого-педагогічних термінів / Н. В. Бухлова, Л. М. Коновалова. – Донецьк: Каштан, 2008. – 162 с.

30. Варава В. Ю. Виховні технології / В. Варава, В. Зоц. – К.: Ред. загальнопед. газет, 2004. – 120 с.

31. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів / Г. Ващенко. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – 441 с.

32. Вебер М. Основные социологические понятия. Западноевропейская социология XIX – начала XX веков / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

33. Вербицкий А. Психолого-педагогические основы контекстного обучения / А. Вербицкий. – М.: Знания, 1987.

34. Вербицький В. Проектна форма навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах та позашкільних закладах освіти еколого-натуралістичного напряму. Проблеми та шляхи їх вирішення / В. Вербицький // Рідна школа. – 2007. – № 3. – С. 35–47.

35. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.

36. Вовчик-Блакитна М. В. Сімейне виховання: Юнацтво / М. В. Вовчик-Блакитна. – К.: Рад. шк., 1982. – 145 с.

37. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: хрестоматия / под. ред. В. С. Мухиной, А. А. Хвостова. – М.: Академия, 2007. – 623 с.

38. Волков Б. С. Психология юности и молодости / Б. С. Волков. – М.: Триста, 2006. – 254 с.

39. Волков И. Психология в управлении / И. Волков. – Л.: Лениздат, 1983.

40. Ворон М. Проектна діяльність у школі / М. Ворон // Директор школи. – 2007. – № 7. – С. 60–66.

41. Вудкок М. Раскрепощенный менеджер: Для руководителя-практика / М. Вудкок, Д. Френсис; пер. с англ. А. В. Верникова, А. Ф. Ковалева. – М.: Дело, 1991. – 318 с.

42. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991. – 92 с.

43. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

44. Выготский Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. – М.: ЭКСМО; Смысл, 2005. – 508 с.

45. Галузева програма впровадження профільного навчання на 2008–2010 роки // Інформаційний збірник. – К.: Педагогічна преса, 2008. – № 16–17. – С. 3–16.

46. Гейзерська Р. А. Формування професійно значущих якостей майбутніх магістрів економічного профілю у процесі фахової підготовки: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Р. А. Гейзерська. – Луганськ, 2008. – 20 с.

47. Гіптерс З. Виховання діловитості і творчості майбутніх фахівців економічного профілю / З. Гіптерс // Рідна школа. – 2005. – № 12. – С. 49–51.

48. Гинецинский В. Основы теоретической педагогики: учебн. пособие / В. Гинецинский. – СПб.: Изд-во СпбГУ, 1992. – С. 25–27.

49. Голуб Г. Технология портфолио в системе педагогической диагностики: методические рекомендации для учителя по работе с портфолио проектной деятельности учащихся / Г. Голуб, О. Чуракова. – Самара: Профи, 2004. – 62 с.

50. Голубенко М. Проектна діяльність у школі / М. Голубенко. – К.: Шкільний світ, 2007. – 128 с.

51. Гончаренко С. Соціально-педагогічний словник / С. Гончаренко, В. Радул та ін.; за ред. В. В. Радула. – К.: ЕксОб, 2004. – 304 с.

52. Гребеньков Г. В. Личность как аксиологическая проблема: дис. … д-ра филос. наук: 09.00.11 / Геннадий Васильевич Гребеньков. – СПб., 1993. – 286 с.

53. Грейсон Дж. К. Американский менеджмент на пороге XXI века / Дж. К. Грейсон, К. О'Делл; пер. с англ. – М., 1991. – С. 5–6.

54. Гречухина Т. Организационно-педагогические условия создания «ситуации успеха» в жизнедеятельности старшеклассников на основе проектной деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Татьяна Ивановна Гречухина. – Тюмень, 2002. – 144 с.

55. Гриншпун С. Личностно-деловой потенциал школьника / С. Гриншпун // Школа. – 1998. – № 5. – С. 25–31.

56. Гузеев В. Метод проектирования как частный случай интегральной технологии обучения / В. Гузеев // Директор школы. – 1995. – № 6.

57. Гурье Л. Проектирование педагогических систем: учеб. пособие / Л. Гурье. – Казань, 2004. – 212 с.

58. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х Т. / В. И. Даль. – Т. 3. – М.: Русский язык, 1978. – 555 с.

59. Данилова Л. Формувати особистість нового типу / Л. Данилова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 59–64.

60. Дем'янюк Т. Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник / Т. Д. Дем'янюк. – Суми: ТОВ Видавництво Антей, 2006. – 384 с.

61. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.

62. Джонсон Дж. Методи проектування / Дж. Джонсон. – М., 1986. – С. 86–89.

63. Джуринский А. Зарубежная школа: современное состояние и тенденции развития / А. Джуринский. – М.: Просвещение, 1993. – 190 с.

64. Ділова активність: Робочий зошит для учнів ПТНЗ / А. С. Нікуліна та ін. – Донецьк, 2003. – 155 с.

65. Дмитренко Г. А. Стратегічний менеджмент: цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу: навч. посібник / Г. А. Дмитренко. – К.: ІЗМН, 1996. – 140 с.

66. Довбенко Т. Метод проектів в історії шкільництва / Т. Довбенко // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 47–51.

67. Дусавицкий А. Развитие личности в учебной деятельности / А. Дусавицкий. – М.: Дом педагогики, 1996. – 208 с.

68. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи. – М.: Педагогика, 2000. – 384 с.

69. Евстифеева О. Метод проектов – среда, в которой «неудачники» обретают силу и уверенность / О. Евстифеева, Н. Кучменко // Директор школы. – 2003. – № 6. – С. 53–59.

70. Елькін М. Експериментальне дослідження впливу проектної діяльності на процес професійного становлення майбутнього вчителя / М. Елькін // Управління школою. – 2005. – № 28–29. – С. 24–27.

71. Еникеев М. Энциклопедия. Общая и социальная психология / М. Еникеев. – М.: Изд-во Приор, 2002. – 560 с.

72. Єрмаков І. Г. Життєвий проект особистості: від теорії до практики / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – К.: Освіта України, 2007. – 212 с.

73. Єрмаков І. Г. Проектне бачення компетентнісно спрямованої 12-річної середньої школи / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Запоріжжя: Видавництво Хортицького навчально-реабілітаційного центу, 2005. – 112 с.

74. Жариков Е. Социальная психология и хозяйственный руководитель / Е. Жариков. – М.: Знание, 1979. – 64 с.

75. Життєві плани випускників середніх шкіл та їх реалізація: наук.–метод. посібник / за заг. ред. В. В. Олійника, Л. Даниленко. – К.: Міленіум, 2003. – 204 с.

76. Загребина М. Тесты внешней оценки уровня сформированности ключевых компетентностей учащихся: методическое пособие для руководителей и педагогов образовательных учреждений / М. Загребина, А. Плотникова, О. Севостьянова, И. Смирнова; под ред. И. С. Фишман. – Вып. 2. – Самара, 2006.

77. Зайверт Л. Ваше время – в Ваших руках (Советы руководителям, как эффективно использовать рабочее время) / Л. Зайверт; пер. с нем Л. И. Цедилина. – М.: Экономика, 1991.

78. Закон України «Про загальну середню освіту». – К., 1999.

79. Закон України «Про освіту». – К., 1996.

80. Закон України «Про професійно-технічну освіту». – К., 1998.

81. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – М.: Изд-во: Логос, 2008. – 383 с.

82. Зябкин В. Педагогический процесс в школе / В. Зябкин. – К.: Рад. шк., 1990.

83. Иващенко Ф. Психология трудового воспитания / Ф. Иващенко. – Минск: Вышейшая шк. – 1981. – 159 с.

84. Ильенков Э. С чего начинается личность? / Э. Ильенков. – М., 1979. – 238 с.

85. Истратова О. Н. Психодиагностика: коллекция лучших тестов / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 375 с.

86. Іванюк Г. І. Практична педагогіка виховання: посібник з теорії та методики виховання / Г. І. Іванюк; за ред. М. Ю. Красовицького. – К.–Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 217 с.

87. Іонова І. Сутнісні складові навчальної проектної діяльності вчителя / І. Іонова // Рідна школа. – 2007. – № 2. – С. 43–46.

88. Каган М. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. Каган. – М.: Политиздат. – 1988. – 315 с.

89. Кайнова В. Проектна і науково-дослідницька діяльність – шлях до творчості / В. Кайнова // Рідна школа. – 2007. – № 10. – С. 21–23.

90. Калошин В. Ф. Неприборкані думки про виховання: посібник для батьків / В. Ф. Калошин, Н. В. Вельбовець, М. П. Владко. – Біла Церква: КОІПОПК, 2006. – 110 с.

91. Калугіна Ю. Проблеми формування морально-етичних цінностей у фахівців фінансово-економічного профілю / Ю. Калугіна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2006. – Вип. 6 (19). – С. 70–74.

92. Капустина А. Н. Социально-психологическая диагностика профессиональных качеств личности: дис. … канд. психол. наук: 19.00.07 / Александра Николаевна Капустина. – Л., 1985. – 147 с.

93. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання / С. Г. Карпенчук. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.

94. Каташова О. А. Виховання духовних цінностей старшокласників в умовах багатопрофільного ліцею: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. А. Каташова. – Луганськ, 2009. – 20 с.

95. Кемпбелл Р. Як по-справжньому любити свою дитину / Р. Кемпбелл; пер. з англ. – Черкаси: Смірна, 2005. – 150 с.

96. Керженцев П. Принципы организации / П. Керженцев. – М.: Экономика, 1968. – 277 с.

97. Киршева Н. Психология личности: тесты, опросники, методики / Н. Киршева, Н. Рябчикова. – М.: Геликон, 1995. – 236 с.

98. Киселиця Л. Проектні технології – основа виховної системи / Л. Киселиця // Рідна школа. – 2007. – № 10. – С. 23–25.

99. Климов Е. История психологии труда в России / Е. Климов, О. Носкова. – М: Изд-во Московского ун-та, 1992. – 221 с.

100. Коберник О. Проектування навчально-виховного процесу: управлінський аспект / О. Коберник // Освіта і управління. – 1997. – № 4.

101. Ковалев А. Психология личности / А. Ковалев. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.

102. Коджаспирова Г. Словарь по педагогике / Г. Коджаспирова, А. Коджаспиров. – М.: ИКЦ МарТ; Ростов н/Д: Изд. центр МарТ, 2005. – 448 с.

103. Кон И. С. Личность как субъект общественных отношений / И. С. Кон. – М., 1971. – С. 12–14.

104. Кон И. С. Психология ранней юности. Книга для учителя / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.

105. Конникова Т. Актуальные проблемы нравственного воспитания / Т. Конникова. – М., 1981.

106. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов и др. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.

107. Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи // Директор школи. – 2002. – № 1 (193). – С. 11–16.

108. Концепція профільного навчання в старшій школі // Інформаційний збірник МОН України. – 2003. – № 24.

109. Коротаева Е. В. Обучающие технологии в познавательной деятельности школьников / Е. В. Коротаева. – М.: Сентябрь, 2003. – 176 с.

110. Косило Е. Структурный анализ формирования коммуникативной компетентности у студентов высших учебных заведений / Е. Косило // Инновации в образовании. – 2003. – № 3. – С. 75–85.

111. Коссов Б. Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода / Б. Б. Коссов // Вопросы психологии. – 1997. – № 6. – С. 58–68.

112. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. Костюк. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.

113. Косьминська С. Телекомунікативні проекти в освітній діяльності школи / С. Косьминська, О. Поліщук // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2006. – № 3. – С. 56–59.

114. Котелянець Н. Проектний метод навчання молодших школярів / Н. Котелянець // Рідна школа. – 2001. – № 10. – С. 47–48.

115. Котова И. Психология личности в России. Столетие развития / И. Котова // Ростов-н/Д: РГПУ. – 1994. – 213 с.

116. Краевский В. Моделирование в педагогической психологии: Введение в научное исследование по педагогике / В. Краевский. – М., 1988. – С. 99–104.

117. Кремень В. Г. Раціональність як діяльнісний феномен школяра / В. Г. Кремень // Учитель. – 1999. – № 11–12. – С. 46–51.

118. Кремень В. Г. Філософія освіти XXI ст. / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1.

119. Кримський С. Проект і проектування в сучасній цивілізації / С. Кримський // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати. – К.: Департамент, 2003. – 500 с.

120. Крылова О. Использование метода проекта в преподавании / О. Крылова // Директор школы. – 1999. – № 2. – С. 71–76.

121. Кряжев П. Общество и личность / П. Кряжев. – М., 1961. – С. 8–12.

122. Кудряшова Л. Каким быть руководителю. Психология управленческой деятельности / Л. Кудряшова. – Л.: Лениздат, 1986.

123. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина. – М.: УРЛО. – 1997. – 175 с.

124. Куликов Л. Психология личности в трудах отечественных психологов / Л. Куликов. – СПб: Издательство Питер, 2000. – 480 с.

125. Кунтыш В. Г. Развитие профессиональных качеств инженера-педагога у студентов технического вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Виктор Григорьевич Кунтыш. – Л., 1989. – 195 с.

126. Курбатов В. И. Стратегия делового успеха: учебное пособие для студентов вуза / В. И. Курбатов. – Ростов-н/Д: Изд-во Феникс, 1995. – 416 с.

127. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.

128. Лапуста М. Каждый ли может стать предпринимателем? / М. Лапуста // Риск. – 1995. – № 1. – С. 66–69.

129. Левитов Н. Психология характера / Н. Левитов. – М.: Просвещение. – 1969. – 424 с.

130. Лейтес Н. Умственные способности и возраст / Н. Лейтес. – М., 1971. – 280 с.

131. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

132. Лернер П. Проблеми становлення профільного навчання / П. Лернер // Завуч. – 2005. – № 2. – С. 7–12.

133. Липсип И. Секреты умелого руководителя / И. Липсип. – М.: Экономика, 1991. – С. 203–205.

134. Логвін В. Метод проектів у контексті сучасної освіти / В. Логвін // Завуч. – 2002. – № 26 (140). – Вересень.

135. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк // Педагогическое наследие. – М., 1987. – С. 140–147.

136. Ломов Б. Ф. Проблема общения в психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1981. – С. 3–6.

137. Лукач В. С. Формирование профессиональных деловых качеств у учащихся техникумов (на материале по подготовке специалистов по механизации сельского хозяйства): автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / В. С. Лукач. – К., 1990. – 19 с.

138. Лукашевич М. П. Теорія і практика самоменеджменту: навч. посіб. / М. П. Лукашевич. – К.: МАУП, 1999. – 360 с.

139. Макаренко А. С. Мои педагогические воззрения / А. С. Макаренко. – М., 1968. – Т. 5. – С. 286–287.

140. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко. – М.: Политиздат, 1988. – 256 с.

141. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания. Соч. в 7-ми Т. / А. С. Макаренко. – Т. 4. – М., 1951. – С. 380–384.

142. Макаров С. Менеджер за работой / С. Макаров. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 237 с.

143. Максименко Ю. Основы теории вероятностей и математической статистики для психологов / Ю. Максименко, Г. Матвеев. – Донецк: Юго-Восток, 2001. – 122 с.

144. Марищук В. Л. Психологические основы формирования профессионально-значимых качеств: дис. … д-ра психол. наук: 19.00.06 / Владимир Леонидович Марищук. – Л., 1982. – 351 с.

145. Маркарян Э. Вопросы системного исследования общества / Э. Маркарян. – М.: Знание, 1972. – 62 с.

146. Мармаза О. І. Проектний підхід до управління навчальним закладом / О. І. Мармаза. – Харків: Основа, 2003. – 80 с.

147. Материалистическая диалектика. – М., 1981. – Т. 1. – 374 с.

148. Матяш Н. В. Проектный метод обучения в системе технологического образования / Н. В. Матяш // Педагогика. – 2000. – № 4. – С. 38–43.

149. Махлах Е. О методе изучения качеств личности школьника / Е. Махлах // Советская педагогика. – 1965. – № 10.

150. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

151. Мейер П. Дж. Пять столпов лидерства / П. Дж. Мейер, Р. Слекта; пер. с англ. Ю. С. Евтушенкова. – М.: РИПОЛ-класик, 2006. – 176 с.

152. Мельников С. В. Підприємницька діяльність як засіб самовизначення учнів старшого шкільного віку / С. В. Мельников // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 107–109.

153. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати / за ред. І. Г. Єрмакова. – К., 2003.

154. Мид М. Культура и мир детства. Избр. произведения / М. Мид; пер. с англ. – М.: Наука, 1988. – 429 с.

155. Мир детства: Подросток / под ред. А. Г. Хрипковой; отв. ред. Г. Н. Филонов. – 2-е изд., доп. – М.: Педагогика, 1989. – 288 с.

156. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М., 1998. – 200 с.

157. Михалева Л. П. Формирование базисных деловых качеств у старшеклассников: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Лариса Петровна Михалева. – Красноярск, 1995. – 200 с.

158. Монтень М. Опыты: в 2-х Т. / М. Монтень. – М.: Наука, 1981. – 704 с.

159. Мудрик А. В. Время поисков и решений, или Старшеклассникам о них самих / А. В. Мудрик. – М.: Просвещение, 1990. – 189 с.

160. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

161. Мясищев В. Личность и неврозы / В. Мясищев. – Л., 1960. – 426 с.

162. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Г. Набока. – Луганськ, 2002. – 20 с.

163. Наумова Е. А. Принципы диагностики профессиональной пригодности руководителя среднего звена в системе управления торговой фирмой: автореф. дис. … канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Е. А. Наумова. – М., 1999. – 17 с.

164. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – 2002. – № 33. – 23 квітня.

165. Никифорова Н. А. Формальный статус руководителя как детерминанта восприятия его подчиненными: автореф. дис. … канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Н. А. Никифорова. – Иваново, 1998. – 22 с.

166. Новиков А. М. Образовательный проект (методология образовательной деятельности) / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М.: Эгвес, 2004. – 120 с.

167. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) / Д. А. Новиков. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.

168. Нургалиева Г. К. Психолого-педагогические основы системы ценностного ориентирования личности: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.08 / Гуль Кумашевна Нургалиева. – Алма-Ата, 1993. – 375 с.

169. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К.: Знання України, 2003. – 450 с.

170. Огольцова Н. Мультимедийные проекты как форма интеграции педагогических и информационных технологий / Н. Огольцова, В. Стародубцев // Информатика и образование. – 2007. – № 7. – С. 104–106.

171. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов и Н. Ю. Шведова; Российская АН; Российский фонд культуры. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: АЗЪ, 1994. – 928 с.

172. Оржеховська В. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 25–32.

173. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / О. М. Пєхота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за заг. ред. О. М. Пєхоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.

174. Осмоловская И. Школьные проекты – деятельность, направленная на обогащение знаний и духовного мира учащихся / И. Осмоловская // Директор школы. – 2003. – № 10. – С. 10–15.

175. Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: програма / за заг. ред. І. Д. Беха // Практика управління закладом освіти. – 2008. – № 2–5. – С. 7–26.

176. Основы психологии: практикум / Л. Д. Столяренко (ред.-сост.). – 6-е изд-е, дополн. и перераб. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 704 с.

177. Островерхова Н. Формування вчителем «власної школи» педагогічної майстерності / Н. Островерхова // Завуч. – 2006. – № 7. – С. 5–7.

178. Павлютенков Є. М. Модель компетентного випускника школи / Є. М. Павлютенков // Управління школою. – 2005. – № 28–29. – С. 4–12.

179. Пасечнікова Л. П. Формування у старшокласників орієнтації на досягнення життєвого успіху: дис. … канд. пед. наук: 13.00.07 / Лариса Павлівна Пасечнікова. – Луганськ, 2009. – 193 с.

180. Пахомова Н. Проектное обучение – что это? / Н. Пахомова // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2004. – № 3.

181. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Е. С. Рапацевич (сост.). – Мн.: Современное слово, 2005. – 720 с.

182. Педагогика: учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – 4-е изд. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 512 с.

183. Пелагейченко М. Л. Підготовка майбутніх учителів трудового навчання до організації проектної діяльності учнів основної школи: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання» / М. Л. Пелагейченко. – К., 2006. – 20 с.

184. Петровский А. Социальная психология коллектива / А. Петровский, В. Шпалинский. – М.: Просвещение, 1978. – 176 с.

185. Петрушенко В. Філософія: курс лекцій / В. Петрушенко. – Львів: Новий світ – 2000, Магнолія плюс, 2003. – 544 с.

186. Піча В. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / В. Піча, Ю. Піча, Н. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. – К.: Каравела, Львів: Новий світ – 2000, 2002. – 480 с.

187. Письменний В. Фандрейзинг і проектна діяльність / В. Письменний // Директор школи. – 2002. – № 7. – С. 8–10.

188. Питт Дж. Что такое проект и как мы это делаем / Дж. Питт // Відкритий урок. – 2004. – № 5–6. – С. 26–27.

189. Платонов К. Понятие «структура» в учении о личности / К. Платонов. – СПб.: Проблемы личности. Материалы симпозиума. – Т. 1, 1969.

190. Подобєдова Т. Проектування як педагогічний феномен: методологічні та теоретичні аспекти проблеми / Т. Подобєдова // Гуманітарні науки. – 2004. – № 1. – С. 101–108.

191. Полат Е. Личностно-ориентированный подход в системе школьного образования / Е. Полат // Дополнительное образование. – 2002. – № 4.

192. Полат Е. Что такое проект? Типология проектов / Е. Полат, А. Петров // Відкритий урок. – 2004. – № 5–6. – С. 10–17.

193. Положення про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад // Освіта. – 1993. – 3 вересня. – С. 8–9.

194. Полтавец Г. Научно-методические материалы по анализу практической проблемы оценивания качества в системе дополнительного образования детей / Г. А. Полтавец, С. К. Никулин. – М., 2000. – 94 с.

195. Полякова А. Л. Формирование деловых качеств личности в условиях этнокультурной направленности образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Александра Лиджиевна Полякова. – Волгоград, 1998. – 181 с.

196. Поляков В. Профессиональное самоопределение / В. Поляков, С. Чистякова // Российская педагогическая энциклопедия: в 2-х Т. / В. В. Давыдов (гл. ред.). – М.: Научное изд-во Большая российская энциклопедия, 1999. – Т. 2. – С. 212–213.

197. Помелов В. Воспитание деловых качеств у школьников / В. Помелов. – М.: О-во Знание РСФСР, 1988. – 48 с.

198. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.П.Н., 2002. – 136 с.

199. Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: науково-методичний посібник / за ред. С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. – К.: Департамент, 2008. – 520 с.

200. Профессиональная деятельность молодого учителя (социально-педагогический аспект) / под ред. С. Г. Вершловского, Л. С. Лесохиной. – М.: Педагогика, 1985. – 144 с.

201. Пряжников Н. С. Профориентация в школе: игры, упражнения, опросники (8–11 классы) / Н. С. Пряжников. – М.: ВАКО, 2005. – 288 с.

202. Психодиагностика толерантности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.

203. Психология подростка / под ред. А. А. Реана. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 480 с.

204. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений. – Ростов н/Д.: Изд-во Феникс, 1998. – 544 с.

205. Райгородский Д. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Райгородский. – Самара: Издательский дом БАХРАМ-М, 2002. – 672 с.

206. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб., 2000.

207. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – Т. 4. – Изд-во: Петрополис, 2003. – 849 с.

208. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х. Ремшмидт. – М.: Мир, 1994. – 320 с.

209. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс; пер.с англ. Е. И. Исениной. – М.: Прогресс, 1994. – 479 с.

210. Ростовецкая Л. Самостоятельность личности в познании и общении / Л. Ростовецкая. – Ростов н/Д, 1975. – С. 85–89.

211. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Издательство Питер, 2000. – 712 с.

212. Рудяк Т. Метод проектів в управлінській діяльності школи / Т. Рудяк // Освіта і управління. – 2006. – № 2. – С. 45–48.

213. Савченко О. Я. Основні напрями реформування шкільної освіти / О. Я. Савченко // Шлях освіти. – 1998. – № 1. – С. 2–6.

214. Савчин М. В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1993. – № 4.

215. Самохина А. Обучение через делание / А. Самохина // Учитель. – 2003. – № 4. – С. 23–27.

216. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

217. Селезнева Е. Н. Формирование деловых качеств личности старшеклассников: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Елена Николаевна Селезнева Елена. – Калининград, 2000. – 208 с.

218. Сережникова Р. К. Особенности процесса социализации школьников и условия повышения его эффективности / Р. К. Сережникова // Наукові праці. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк, 2010. – Вип. 7 (167). – С. 233–239.

219. Сластенин В. А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст / В. А. Сластенин // Педагогическое образование и наука. – 2002. – № 4. – С. 4–9.

220. Смирнова М. Організація роботи за методом навчального проекту загальноосвітнього навчального закладу / М. Смирнова, Н. Сороко // Практика управління закладом. – 2007. – № 4. – С. 85–89.

221. Смирнов В. Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях / В. Смирнов. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 416 с.

222. Современный словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1993. – 740 с.

223. Сохань Л. В. Психологія та педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посіб. / Л. В. Сохань. – К., 1996. – 791 с.

224. Степанов П. Старшеклассники / П. Степанов // Народное образование. – 2006. – № 9. – С. 217–221.

225. Страхов И. Психология характера / И. Страхов. – Саратов, 1970. – 80 с.

226. Судаков Н. Нравственные идеалы и их формирование у учащихся средней общеобразовательной школы: учебное пособие / Н. Судаков. – Смоленск: СГПИ, 1985. – 87 с.

227. Суртаева Н. Н. Проектирование педагогических технологий в профессиональной подготовке учителя (на примере естественнонаучных дис-

циплин): автореф. дис. … д-ра пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н. Н. Суртаева. – М., 1995. – 48 с.

228. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. Педагогическое наследие / В. А. Сухомлинский, О. В. Сухомлинская (сост.). – М.: Педагогика, 1990. – 288 с.

229. Таран З. Трансформація ролі педагога в управлінні творчими та практико-орієнтованими проектами / З. Таран // Відкритий урок. – 2004. – № 5–6. – С. 18–20.

230. Теоретические проблемы психологии личности / под ред. Е. В. Шороховой. – М.: Изд-во Наука, 1974. – 318 с.

231. Тернопільська В. І. Психологія старшокласника / В. І. Тернопільська. – К., 2004.

232. Тименко М. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах ринку праці / М. Тименко, О. Мельник // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 109–116.

233. Толстой Л. Н. Сборник статей / Л. Н. Толстой. – М.: Учпедгиз, 1955. – 470 с.

234. Трухін І. О. Основи шкільного виховання: навч. посібн. / І. О. Трухін, О. Т. Шпак. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.

235. Туник Е. Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты / Е. Е. Туник. – СПб.: Изд-во Дидактика плюс, 2002. – 48 с.

236. Туріщева Л. В. Запитуйте – відповімо / Л. В. Туріщева // Управління школою. – 2006. – № 22–24. – С. 67–73.

237. Уемов А. Вещи, свойства и отношения / А. Уемов. – М.: АН СССР, 1963.

238. Уманский Л. И. Организатор и организаторская деятельность / Л. И. Уманский, И. С. Мангутов. – Л.: Издательство Ленинградского ун-та, 1975. – 312 с.

239. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Вибр. пед. тв.: у 2-х Т. / К. Д. Ушинський. – Т. 1. – К.: Вища шк., 1983. – 187 с.

240. Фельдштейн Д. И. Возрастная и педагогическая психология. Избранные психологические труды / Д. И. Фельдштейн. – М., 2002. – 432 с.

241. Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2002. – 244 с.

242. Философия. Энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2006. – 1 072 с.

243. Франклин В. Избранные произведения / В. Франклин. – М.: Госполитиздат, 1956. – 631 с.

244. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре. – К.: Юніверс, 2002. – С. 55–61.

245. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М.: Республика, 1993. – 414 с.

246. Фуксон Л. Развитие деловых качеств у старшеклассников / Л. М. Фуксон. – Калининград КИПО, 1997. – 60 с.

247. Хмелько В. Номинальная шкала качеств личности (опыт построения базового тезауруса) / В. Хмелько // Социологические исследования. – 1981. – № 2. – С. 128–129.

248. Хомич И. Человек – живая система: естественнонаучный и философский анализ / И. Хомич. – Минск: Беларусь, 1989.

249. Хопкінз Д. Проектне оцінювання / Д. Хопкінз // Директор школи. – 2006. – № 9. – С. 18–21.

250. Хроленко А. Самоменеджмент: для тех, кому от 16 до 20 / А. Хроленко. – М.: Экономика, 1996. – С. 7–12.

251. Хуторской А. В. Проектирование личностных качеств выпускника 12-летней школы / А. В. Хуторской // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: практико зорієнт. зб. – К., 2003. – С. 108–112.

252. Хьелл Л. Теории личности. (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

253. Цимбалару А. До поняття «проектно-технологічна діяльність учителя» / А. Цимбалару // Рідна школа. – 2008. – № 1–2. – С. 8–10.

254. Цимбалару А. Організація проектно-технологічної діяльності вчителя в науково-методичній роботі загальноосвітнього навчального закладу / А. Цимбалару // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – № 2. – С. 84–91.

255. Чабан Н. І. Формування морально-вольових якостей ділової людини у старшокласників: дис. … канд. пед. наук: 13.00.07 / Наталя Іванівна Чабан. – Херсон, 2003. – 170 с.

256. Чернер С. Л. Опыт формирования деловых качеств личности / С. Л. Чернер // Педагогика. – 1998. – № 5. – С. 28–34.

257. Чернер С. Л. Формирование и развитие личностно-делового потенциала школьников / С. Л. Чернер // Школа. – 1999. – № 1. – С. 6–10.

258. Чеховська Л. Вільний інтелектуал формується у школі. Проектно-проблемний метод навчання як одна з форм особистісної освіти / Л. Чеховська // Гуманітарні науки. – 2005. – № 2. – С. 19–22.

259. Чечель И. Метод проектов, или Попытка избавить учителя от обязанности всезнающего оракула / И. Чечель // Директор. – 1998. – № 3. – С. 11–16.

260. Чжу Сломань. Реформа содержания образования в Китае / Сломань Чжу // Педагогика. – 2005. – № 1. – С. 96–99.

261. Шалимова Г. Психодиагностика эмоциональной сферы личности / Г. Шалимова. – М.: АРКТИ, 2006. – 232 с.

262. Шамова Т. Воспитание сознательной дисциплины школьников в процессе обучения / Т. Шамова, К. Нефедова. – М.: Педагогика, 1985. – 104 с.

263. Шацкий С. Советская школа, ее теория и практика: пед. соч.: в 4-х Т. / С. Шацкий. – Т. 3. – М.: Просвещение, 1964.

264. Швальбе Б. Личность, карьера, успех / Б. Швальбе, Х. Швальбе; пер. с нем. – М.: АО Издат. группа Прогресс-Интер, 1993.

265. Шевченко Г. П. Духовний розвиток особистості: пошуки нового підходу до проблеми / Г. П. Шевченко // Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – Вип. 4 (10). – С. 221–226.

266. Шелестова Л. Професійне самовизначення старшокласників: метод. посіб. / Л. Шелестова. – К.: «Шкільний світ»: Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.

267. Шилова М. Учителю о воспитанности школьников / М. Шилова. – М.: Педагогика, 1991.

268. Школи України 2006: Лауреати конкурсу «100 кращих шкіл України» у 9 номінаціях / Н. Мурашко, Н. Валентин, Ж. Сташко. – К.: Вид. дім «Шкільний світ», 2006. – 400 с.

269. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4.

270. Эпштейн М. Метод проектов в школе XX века / М. Эпштейн // Відкритий урок. – 2004. – № 5–6. – С. 21–23.

271. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Г. Эриксон; пер. с англ. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 342 с.

272. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: дис. … канд. пед. наук: 13.00.07 / Вікторія Вікторівна Ягоднікова. – Одеса, 2005. – 202 с.

273. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.

274. Якобсон П. К характеристике оценок качеств личности и жизненных установок старшими школьниками / П. Якобсон // Вопросы психологии. – 1975. – № 6.

275. Ярмаченко М. Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. С. Сковороди / М. Ярмаченко, Н. Калениченко // Початкова школа. – 1995. – № 11–12.

276. Ящук С. Розвиток творчого потенціалу учнів у процесі проектно-технологічної діяльності / С. Ящук // Рідна школа. – 2004. – № 4. – С. 9–11.

277. Allport G. W. Personality: A psychological interpretation / G. W. Allport. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1937.

278. Cattell R. B. The scientific analysis of personality / R. B. Cattell. – Baltimore: Penguin Books.

279. Hall C. Theories of personality / C. Hall, G. Lindzey. – New York: John Wiley & Sons, 1970.

280. Maslow A. H. Motivation and personality / A. H. Maslow. – 3rd ed. – New York: Harper and Row, 1987.

281. Morse J. The Missing Link between Virtue Theory and Business Ethics / J. Morse // Journal of Applied Philosophy. – 1999. – Vol. 16. – № 1. – P. 47–58.

282. http://festival.1september.ru

283. http://newme.com.ua

284. http://www.etiket2.com

285. http://www.lady.if.ua

ДОДАТКИ

Додаток А

Завдання 1

Просимо визначити 20 найбільш важливих ділових якостей людини.

Таблиця А.1

Список ділових якостей особистості

№	Якості				
1	***2***				
1	товариськість	44	рішучість	87	сумлінність
2	загальний рівень розвитку	45	вимогливість	88	наполегливість
3	спостережливість	46	незалежність	89	особистісна й професійна саморегуляція
4	активність	47	енергійність	90	компетентність
5	працездатність	48	оптимізм	91	стійка діяльність із саморозвитку
6	практичний розум	49	принциповість	92	гуманістичний світогляд
7	відкритість	50	комунікабельність	93	прагнення до успіху й самореалізації
8	самовладання	51	конкурентоздатність	94	бережливе ставлення до природи
9	критичність	52	інтелігентність	95	щирість
10	гнучкість мислення	53	лідерські здатності	96	чесність
11	ділова спрямованість	54	схильність до новацій	97	позитивне, дружнє ставлення до інших людей
12	емоційна зрілість	55	уміння жити у злагоді з іншими	98	завзятість
13	готовність до співробітництва	56	уміння слухати й чути співрозмовника	99	сила волі
14	самостійність і незалежність поведінки	57	уміння організовувати своє життя й відпочинок	100	комерційний і фінансовий склад розуму
15	ентузіазм	58	ділова культура	101	відсутність шкідливих звичок
16	ініціативність	59	любов до професії, покликання	102	енергійність і життєстійкість
17	технічні здібності	60	контактність	103	ефективне використання часу
18	цілеспрямованість	61	оперативність	104	здатність справлятися зі стресом
19	здатність контактувати з навколишніми	62	самостійність	105	спокійний і збалансований підхід до життя й роботи

Продовження Табл. А.1

1	***2***				
20	інтуїція	63	сумлінне виконання обов'язків	106	висока здатність впливати на навколишніх
21	фізична витривалість	64	організаторські здібності	107	уміння навчати й розвивати підлеглих
22	гнучкість поведінки	65	здоров'я	108	високий середній рівень функціональної грамотності
23	здатність переконувати інших	66	нервова система	109	певні основи знань у сфері математики, статистики, наукової методології
24	завзяте ствердження своєї особистості	67	здатність управляти	110	мати знання про світ (маються на увазі знання у сфері історії, географії, економіки, мовна підготовка)
25	діловитість	68	конфліктність	111	уміння працювати в колективі
26	відповідальність	69	готовність до ризику	112	уміння постійно вчитися й пристосовуватися до змін у соціумі
27	заповзятливість	70	впливовість	113	емоційна врівноваженість
28	дисциплінованість	71	організованість	114	прагнення домінувати
29	ретельність	72	орієнтація на успіх	115	експресивність поведінки
30	практичність	73	менталітет	116	висока нормативність поведінки
31	критичне ставлення до недоліків	74	старанність	117	твердість
32	задоволеність	75	акуратність	118	прямолінійність
33	креативність	76	посидючість	119	делікатність
34	упевненість в собі	77	зрілість розуму	120	терпимість
35	радикалізм	78	толерантність	121	дружелюбність
36	високий самоконтроль	79	стриманість, стійкість	122	мстивість
37	адекватність самооцінки	80	черствість, цинізм	123	поступливість
38	реалізм	81	чинність волі	124	дорослість
39	порядність	82	послідовність, дисципліна розуму	125	тактовність
40	альтруїзм	83	відкритість (контактність)	126	захопленість
41	експресивність	84	розмаїтість інтересів	127	чутливість
42	серйозність	85	бадьорість	128	сміливість
43	щедрість	86	домінантність	129	веселість

Завдання 2

Проранжируйте визначені ділові якості за ступенем значущості від найбільш значущої до найменш значущої (див. Табл. А.2)

Таблиця А.2

Ранжування якостей

№ п / п	Ділові якості	№ рангу
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		
12		
13		
14		
15		
16		
17		
18		
19		
20		

Додаток Б

Таблиця Б.1

Результати вимірювання значення ділових якостей респондентами

№ = 283

№	Ділові якості	n_i	n_i/n
1	наполегливість	2	0,0072
2	упевненість у собі	2	0,0072
3	конкурентоздатність	3	0,0106
4	ділова культура	5	0,0178
5	організованість	6	0,0212
6	активність	7	0,0247
7	пунктуальність	10	0,0353
8	працездатність	10	0,0353
9	заповзятливість	11	0,0389
10	діловитість	13	0,0455
11	готовність до ризику	14	0,0496
12	самовладання	16	0,0565
13	ділова спрямованість	16	0,0565
14	прагнення до успіху	19	0,0671
15	організаторські схильності	21	0,0742
16	креативність	23	0,0813
17	комунікабельність	24	0,0848
18	толерантність	25	0,0883
19	відповідальність	27	0,0955
20	компетентність	29	0,1025
∑		283	1,0000

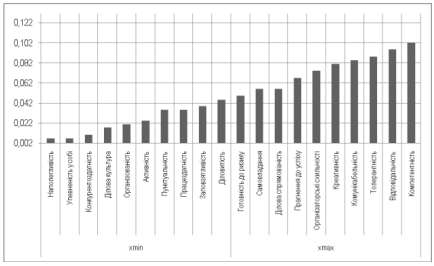

Рис. Б.1 – Графік емпіричної функції розподілу значень ділових якостей респондентами

Додаток В

Практичні вправи, ігри щодо формування ділових якостей старшокласників

Вправа «Інтерв'ю»

Ресурси: бланк для інтерв'ю.

Етап І. Учасники об'єднуються в пари і по черзі беруть один в одного інтерв'ю за такими запитаннями:

– ім'я;

– три речі, які найбільше любиш у житті;

– життєве кредо;

– твоя мрія;

– портрет співбесідника (потрібно зобразити співрозмовника за допомогою малюнка. Можна використовувати будь-які асоціації та образи).

Етап ІІ. Кожен з учасників презентує свого співбесідника.

Запитання для обговорення:

1. Чи допомогло знайомство через інтерв'ю краще пізнати один одного?

2. Можливо, комусь розповідь про самого себе з вуст сусіда допомогла краще побачити себе збоку?

3. Із якими труднощами Ви зіткнулися, беручи інтерв'ю і відтворюючи почуту інформацію?

Вправа «Портрет ділової людини»

Ресурси: папір, маркери.

Ведучий кожній малій групі роздає папір і маркери для виконання завдання та оголошує його. Потрібно намалювати портрет ділової людини, звертаючи увагу на ділові якості. (Наприклад: ділова людина – добрий слухач, отож у неї мають бути великі вуха. Ділова людина водночас повинна робити багато справ, отож їй треба багато рук та ін.). Ведучий звертає увагу, що для виконання завдання не обов'язково вміти малювати.

Після виконання завдання малі групи по черзі презентують свої малюнки, називають якості ділової людини. Ведучий записує їх на дошці. (Наприклад: ділова людина – добрий слухач, ініціативний, освічений, урівноважений, комунікабельний, добрий організатор тощо).

Вправа «Мої ділові якості»

На окремому аркуші кожному учасникові ведучий пропонує за 10-тибальною шкалою виставити оцінки особистісним якостям ділової людини

відповідно до того, як вони розвинені особисто в нього, а потім виписати ті риси, які вони хотіли б розвинути в собі. Обговорення.

Висновок: у ділової людини багато різних якостей, і кожен з учасників може мати ці характеристики. Отже, **діловою людиною може бути кожний.**

Мозковий штурм «Хто така ділова людина?»

На фліпчарті ведучий пише «Ділова людина – це…» і пропонує учасникам озвучити свої пропозиції, записуючи їх без коментарів. Після закликає обговорити і звернути увагу на різні визначення.

Ведучий вивішує плакат із дефініціями поняття «ділова людина», підготовлений раніше. Учасники мають змогу порівняти, ознайомитися з іншими формулюваннями і висловити своє ставлення до них.

При обговоренні ведучий пропонує відповісти на питання: «Чи може учень виступати діловою особистістю? Де це може проявитися в школі?».

Вправа «Хто Ви?»

Мета: визначити необхідність самопізнання; виявити особистісні якості.

Завдання. Оберіть із запропонованих геометричних фігур одну, що найбільше Вам подобається (квадрат, коло, прямокутник, трикутник, зигзаг).

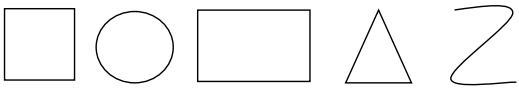

Об'єднайтеся по групах з учнями, які обрали однакові фігури та виконайте наступне завдання.

Завдання для опрацювання в малих групах учнів:

1. Уважно прочитайте ключ до тесту, який відноситься до обраної Вами фігури.

2. Зіставте інформацію з Вашим уявленням про себе самого.

3. Визначте, чи маєте Ви якості, характерні для тих, хто обрав саме цю фігуру?

4. Визначте, хотіли б Ви мати якості, характерні для тих, хто обрав саме цю фігуру?

5. Обміняйтеся думками з товаришами по групі.

6. Виберіть «спікера», що розповість усім учням про результати Вашої групової роботи та зробіть узгоджені висновки.

«Хто Ви?» – ключ до тесту.

Квадрат – працьовитість, ретельність, потреба доводити почату справу до кінця, завзятість, що дозволяє домагатися завершення роботи. Стрима-

ність, терпіння і методичність звичайно роблять Квадрат висококласним фахівцем у своїй галузі. Квадрат любить раз і назавжди заведений порядок: усе повинно знаходитися на своєму місці і відбуватися у свій час. Ідеал Квадрата – розплановане передбачуване життя, йому не подобаються «сюрпризи» і зміни звичного ходу подій.

Прямокутник втілює тимчасовість форми життя певної особистості, що можуть «носити» інші стійкі фігури у визначені періоди життя. Це люди незадоволені тим способом життя, що вони ведуть зараз, і тому зайняті пошуками кращого становища. Ось чому основні якості Прямокутника – допитливість, живий інтерес до всього, що відбувається, і сміливість. Вони відкриті для нових ідей, цінностей, способів мислення і життя, легко засвоюють усе нове.

Трикутник – ця фігура символізує лідерство. Найхарактернішою рисою Трикутника є здатність концентруватися на основній меті. Трикутники – енергійні, нестримні, сильні особистості, що ставлять чітку мету і, як правило, досягають її. Вони честолюбні і прагматичні, уміють вигідно подати керівництву значимість своєї роботи. Добре працюють у команді. Відчувають сильну потребу бути правими і контролювати стан справ. Це робить Трикутник певною мірою суперечливою особистістю, яка вдало здатна конкурувати з іншими.

Коло – найдоброзичливіший з усіх п'яти фігур. Він має високу чутливість, здатність співпереживати, співчувати, емоційно відгукуватися на переживання іншої людини. Коло сприймає чужу радість і чужий біль як свої власні. Він щасливий тоді, коли всі ладять. Коли в Кола виникає з кимось конфлікт, найбільш імовірно, що саме Коло піде на поступки першим. Воно прагне знайти спільне навіть у протилежних точках зору.

Зиґзаґ – фігура, що символізує творчість. Комбінування абсолютно різних, несхожих ідей і створення на цій основі чогось зовсім нового, оригінального – саме це подобається Зиґзаґам. Вони ніколи не задовольняються традиційними способами вирішення проблем, для цього шукають оригінальні, незвичайні шляхи. Зиґзаґ – найзахопленіша новими ідеями фігура. Коли в нього з'являється нова і цікава думка, він готовий повністю віддати їй усього себе і повідомити про неї всьому світові. Зиґзаґи – невтомні проповідники своїх ідей і здатні захопити за собою багатьох.

Після виступу спікерів обговорюються з учнями наступні питання:

1. Як ви розумієте фразу «Пізнати себе»?
2. Що необхідно пізнавати кожному в собі?
3. Навіщо необхідно пізнавати себе?
4. Якими способами, на Вашу думку, можна пізнати себе?

Вправа «Самопізнання»

Мета: розвивати навички самопізнання через абстрагування.

Завдання:

1. Спробуйте ототожнити себе з певним предметом та намалюйте його на аркуші паперу. Наприклад, можна представити себе комп'ютером, будинком, деревом, твариною, фруктом, квіткою чи рослиною, якоюсь травою, водяним струмом або певною місцевістю. Можна зробити це, використовуючи абстрактні форми та фарби.

2. Після цього кожен учень виходить у центр аудиторії, показує свій малюнок і описує себе від імені предмета у формі першої особи (Я…). Наприклад: «Я – дерево з міцним могутнім стовбуром. У мене сильні гілки, але одна міцна гілка зламана. Мені чогось бракує. Мені не вистачає цієї гілки…».

3. Коли кожен розповість про свою картину, тобто фактично про себе, спробуйте відповісти на питання та обговоріть їх у малих групах:

1. Які частини моєї картини здаються мені надійними, викликають у мене почуття довіри?

2. Що в картині здивувало мене, здалося новим?

3. Що я відчував, коли малював?

4. Що я відчував, коли ототожнював себе з предметом?

5. Наскільки гнучке, мобільне або, навпаки, незмінне моє уявлення про себе?

6. Коли відбулася остання важлива зміна мого уявлення про себе?

7. Чия картина вразила мене особливо сильно, справила приємне враження?

8. Про кого я довідався щось нове?

Вправа «Як я себе уявляю?»

Мета: порівняти власне уявлення про себе з уявленнями інших про мене.

Завдання:

1. На аркуші паперу опишіть враження, які, на Вашу думку, Ви справляєте на інших членів групи. Час на виконання: 5 хвилин.

Я	**Справляю враження…**

2. Розподіліться на групи по троє. Протягом десяти хвилин усі троє мають прочитати написане і вислухати коментарі від інших.

3. Визначтеся з висновками. Наскільки об'єктивно, на Вашу думку, оцінюють Вас Ваші товариші.

Вправа «Перевір свої властивості»

Мета: виявити свої характерні риси, розвивати впевненість у собі.

Завдання:

1. Оцініть властиві Вам риси, заповнюючи анкету. У клітинку впишіть оцінку, яка відповідає наданим критеріям:

6 балів – відмінно;

5 балів – скоріше, відмінно;

4 бали – добре;

3 бали – задовільно;

2 бали – погано;

1 бал – дуже погано.

№	Запитання	Оцінка
1	*2*	*3*
1.	*Чи я самостійний?*	
а)	здійснюю свої наміри;	
б)	підготовлений до наполегливої праці, досягаю бажаного;	
в)	не дозволяю іншим ігнорувати себе;	
г)	при розмові з незнайомими людьми відчуваю себе вільно;	
д)	маю принаймні стільки ж добрих рис, як і мої друзі.	
	Разом:	
2.	*Чи я незалежний?*	
а)	віддаю перевагу самостійному вирішенню питання, що мені робити;	
б)	коли мене запитують, висловлюю власну думку;	
в)	люблю робити все за власним вибором;	
г)	під час роботи бажаю, щоб мене залишали в спокої.	
	Разом:	
3.	*Чи я рішучий?*	
а)	проводжу аналіз усієї ситуації;	
б)	якщо обраний засіб не діє, намагаюсь використати інший;	
в)	хотілося б працювати більше;	
г)	люблю вирішувати проблеми інших людей;	
д)	виклик конкурентів надає мені наснаги.	
	Разом:	
4.	*Чи я можу швидко пристосовуватися до змін?*	
а)	пристосовуюсь до змін;	
б)	тим чи іншим чином вирішую проблеми;	
в)	коли з’являється будь-яка можливість, відразу ж використовую її;	
г)	розглядаю всі справи з різних точок зору;	
д)	вчуся на власних помилках.	
	Разом:	
5.	*Чи враховую я в своїй діяльності можливі ризики?*	
а)	роблю свої ставки тільки тоді, коли майже впевнений у тому, що здобуду перемогу;	
б)	надаю перевагу меншому ризикові;	
в)	при програші я припиняю свої дії;	
г)	беруся тільки за ті справи, які я неодмінно доведу до кінця.	
	Разом:	

Закінчення Таблиці

1	*2*	*3*
6.	*Чи здатен я приймати самостійні рішення?*	
а)	рішення приймаю самостійно;	
б)	перш ніж наважитись щось зробити, враховую всі можливості;	
в)	приймаю добрі рішення;	
г)	впливаю на реалізацію власних рішень;	
д)	перш ніж прийняти рішення, з'ясовую, чи достатньо в мене необхідної інформації.	
	Разом:	
7.	*Чи зможу я бути сильним керівником?*	
а)	люди завжди роблять те, що я від них вимагаю;	
б)	коли я ставлю перед собою мету, завжди досягаю її;	
в)	я добрий організатор;	
г)	швидко відчуваю реакцію інших;	
д)	люди радяться зі мною.	
	Разом:	
8.	*Чи я сформована особистість?*	
а)	мрію та фантазую;	
б)	знаходжу багато варіантів вирішення проблем;	
в)	полюбляю розумову працю;	
г)	люди звертаються до мене в пошуках ідей;	
д)	нові проблеми розглядаю з різних боків.	
	Разом:	

2. Свої результати внесіть в порожні клітинки під відповідним номером оціночного аркуша. Для кожного показника впишіть у верхню клітинку його фактичне значення червоним кольором та бажане значення – у нижню (синім кольором).

Якість	Самостійність	Незалежність	Рішучість	Гнучкість	Врахування ризику	Прийняття рішень	Уміння керувати	Схильність до творчості
Фактичне значення								
Бажане значення								

3. Поспілкуйтеся з іншим учнем про те, яким чином можна було б розвинути власні позитивні якості.

Якість характеру	Яким чином я б її розвинув?
1	*2*
Самостійність Незалежність Рішучість Гнучкість Врахування ризику Прийняття рішень Уміння керувати Схильність до творчості	

Вправа «Мої труднощі»

Мета: краще пізнати себе, виявити свої недостатньо розвинені якості; розвивати впевненість в собі, навички спілкування, вирішення проблем.

Завдання.

1. Розподіліться на пари і сядьте так, щоб не заважати один одному своїми розмовами. В парах дайте хоча б чотири відповіді на питання:

Яке моє ставлення до почуття розчарування?

2. Утворіть пари з іншими партнерами та дайте відповіді на наступне питання:

Наскільки важко мені умовити інших досягти того, що мені потрібно?

3. Знов утворіть пари з іншими партнерами та дайте відповіді на питання:

Що заважає мені досягти успіху?

4. Аналогічно обговоріть питання:

Що я можу зробити, щоб одержати те, чого я хочу?

5. Наприкінці вправи обговоріть з усіма учнями такі питання:

Як допомогли мені мої партнери при формуванні відвертих відповідей на запропоновані питання?

На які питання було важко відповідати? Чому?

Вправа «Однохвилинний виступ»

Мета: розвиток навичок спілкування, почуття впевненості в собі; формування навичок творчого вирішення проблем, кмітливості.

Завдання.

1. Оберіть одну тему із запропонованого викладачем переліку або запропонуйте власні теми, які для Вас є актуальними. Ви можете записати їх на аркуші паперу.

Наприклад:

– Пісня

– Моє майбутнє

– Наркотики

– Дискотека

2. Один з учнів групи вибирає будь-яку картку з темою. За одну хвилину йому необхідно розкрити найважливіші моменти обраної теми без зайвих коливань, повторень та відхилень від заданої теми.

Підсумки. По закінченні вправи розкажіть про свої враження від власного виступу; проаналізуйте техніку виступу інших учнів та влучність розкриття обраної теми.

Вправа «Валіза»

Мета: розвивати навички взаємооцінювання, поважного ставлення до інших, розвивати навички спілкування.

Завдання. Один з учасників виходить з кімнати, а інші починають «збирати йому валізу в далеку дорогу». У цю «валізу» складають ті якості, якими він володіє і які, на думку групи, допоможуть йому в житті. Для проведення цієї великої і складної роботи учням необхідно вибрати секретаря, що на аркуші паперу буде записувати для кожного учасника (який «збирається в дорогу») усі названі якості.

Обов'язково тому, кого «збирають», нагадати про те, що саме буде заважати йому в дорозі, тобто звертають увагу на його слабко розвинені якості, які необхідні для майбутнього, щоб життя стало більш приємним і продуктивним. Думка того чи іншого члена групи аналізується і має бути підтримана більшістю. Тільки після прямого голосування воно вписується секретарем до аркуша учасника. При наявності заперечень, сумнівів краще утриматися від запису, але якщо хтось наполягає, можна записати таку якість, обов'язково вказавши автора особливої думки. Для доброї «валізи» потрібно не менше 5–7 як сильних характеристик, так і слабко розвинених. Потім тому, хто виходив з кімнати, зачитується і передається отриманий список. У нього є право запитати про те, що не зовсім зрозуміло із записів секретаря. Після цього виходить наступний учасник, і вся процедура повторюється доти, доки кожен не отримає свою «валізу».

Останній етап заняття – проведення дебрифінгу.

Вам необхідно «подивитися» на себе ззовні, проаналізувати, чи з'явилася у Вас потреба в корекції власного характеру, наскільки цілеспрямовано Ви до цього прагнете, наскільки змінилися (чи не змінилися) Ваші стосунки з товаришами після проведення практичних вправ щодо самоаналізу та внутрішньогрупової взаємодії.

Вправа «Мої життєві цілі»

Мета: проаналізувати та скорегувати життєві плани.

Завдання. Ця анкета допоможе Вам проаналізувати свої життєві цілі і плани, їхню відповідність мріям.

1. Мої життєві плани.

2. Чого б Ви хотіли досягти в найближчі роки?

3. Якби Ви дізналися, що жити залишилося недовго, наприклад, півроку, які б цілі Ви перед собою поставили вже сьогодні? Подумайте, чи є щось важливе, чого Ви не зробили і про що згодом будете шкодувати?

4. Випишіть з раніше визначених найбільш значимі і важливі для Вас цілі (не більше трьох). Позначте серед них одну – найважливішу.

5. За допомогою яких практичних засобів Ви збираєтеся здійснити свої цілі?

6. Чи є у Вас мрія? (обведіть тільки одну цифру того варіанта відповіді, який Вам підходить):

1. Так.

2. Ні, але хочу її мати.

3. Не замислювався.

7. Наскільки буде реальним її здійснення?

1. Цілком реальним.

2. Не зовсім реальним.

3. Зовсім нереальним.

4. Важко сказати.

8. Що необхідно зробити, які якості виховати в собі, щоб мрія стала реальністю?

9. Що таке ідеал у Вашому розумінні?

10. Чи маєте Ви свій ідеал?

1. Так.

2. Ні.

3. Не замислювався над цим.

11. Яку роль відіграє ідеал для Вашого розвитку як особистості?

1. Позитивну.

2. Нейтральну.

3. Негативну.

4. Не замислювався.

Вправа «Аргументи «за» і «проти»»

Мета: розвивати вміння спілкуватися: вести дискусію, слухати співбесідника, встановлювати взаєрозуміння між партнерами.

Завдання. Розподіліться на 2 групи та виконайте наступні завдання.

Завдання для 1 групи: підберіть аргументи «за» до теми: «Чи потрібно в житті ставити перед собою цілі?».

Завдання для 2 групи: підберіть аргументи «проти» до теми: «Чи потрібно в житті ставити перед собою цілі?».

Учні дискутують: спочатку гравець номер один з першої групи повідомляє аргумент «за». Далі гравець номер один з іншої команди висуває свої аргументи «проти». Так продовжується ланцюг «за» і «проти».

Вправа «Мій портрет у променях сонця»

Мета: формувати позитивне ставлення до себе; виявити позитивні риси характеру; розвивати навички самоаналізу, самовдосконалення.

Завдання. На аркушах паперу намалюйте сонце. У центрі сонячного кола напишіть своє ім'я чи схематично намалюйте власний портрет. Потім уздовж променів напишіть власні позитивні риси характеру (наприклад, цілеспрямованість, рішучість, активність, доброзичливість, комунікабельність, відповідальність тощо).

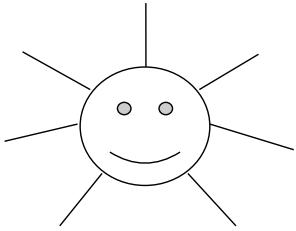

Підсумки. Проаналізуйте власні малюнки променистого сонця, визначте ті риси, які б Ви хотіли вдосконалювати в собі самому. Продумайте, яким шляхом це можна зробити.

Вправа «Перешкоди»

Мета: виявити особистісні якості, що перешкоджають реалізації поставлених цілей, сформувати навички їхнього подолання.

Завдання.

1. Подумайте, які життєві цілі для Вас на сьогодні є найважливішими. Складіть список найважливіших цілей, що спадають Вам на думку: абстрактних і конкретних, важких і легких, далеких і близьких. До їхнього числа може

входити, наприклад, самореалізація, здійснення певної справи, поліпшення відносин з якоюсь людиною, вивчення нової мови тощо. Усе це можна включити до списку, бо:

а) це дійсно для Вас важливо;

б) є реальною метою, а не просто можливістю.

2. З цього списку визначте кілька пріоритетних цілей.

3. На шляху досягнення наших цілей перешкодами можуть стати власні риси характеру. Спробуйте зрозуміти, які саме риси заважатимуть здійсненню цілей.

4. Складіть план подолання кожної перешкоди, для того щоб дозволити собі вільно рухатися вперед, до реалізації поставленої мети. Певні перешкоди можна обійти, інші – подолати. Десь необхідно змиритися з неминучими втратами.

Мета	Перешкоди	Способи подолання

Підсумки: спільно обговоріть різні варіанти цієї роботи і виберіть кращі.

Вправа «Аукціон»

Мета: зрозуміти труднощі здійснення вибору життєвих цінностей на практиці.

Завдання. Оберіть двох тренерів та асистентів. Перед початком гри тренери роздають кожному з учасників 10 жетонів і повідомляють, що в процесі гри жетони можна обміняти на той чи інший лот. Максимальна кількість лотів – 10, але в них може бути різна вартість, тобто будуть лоти, ціна яких більше, ніж один жетон. Якщо учасник використовує всі жетони, він уже нічого не зможе «купити». Назву того, що учасник готовий «купити», він пише на жетоні і відкладає його вбік як уже використаний. Свій вибір серед двох запропонованих альтернатів потрібно робити швидко. Перехід до наступного лоту означає, що попередній знято з «торгів».

Після того, як тренер пояснив правила, відповів на можливі питання учасників, починається оголошення назв лотів, виставлених на «продаж».

Другий тренер і асистенти з числа учасників стежать за ходом гри.

Інструкція для тренера.

1. Поясніть учасникам умови завдання, переконайтесь, що всі зрозуміли запропоновані правила.

2. Проводити «гру» треба в досить швидкому темпі. Для спрощення процедури гри можна роздати кожному з учасників не окремі жетони, а аркуш паперу, на якому позначені 10 кружків-жетонів.

3. Після закінчення «Аукціону» організуйте дискусію, запропонуйте учням відповісти на питання про свої почуття, думки, асоціації, пов'язані з «покупками», з'ясувати, чи були сумніви при визначенні з вибором.

Перелік лотів

1	Гарна квартира чи будинок (1 жетон)	Новий спортивний автомобіль (1 жетон)
2	Відпочинок у будь-якому місці земної кулі на 1 місяць на двох (2 жетони)	Наступна сходинка в успішній кар'єрі (2 жетони)
3	Стрімка політична кар'єра (2 жетони)	Можливість постійного самовдосконалення (2 жетони)
4	Якісна освіта (2 жетони)	Підприємство, що приносить великий прибуток (2 жетони)
5	Міцна родина (3 жетони)	Всесвітня слава (3 жетони)
6	Чиста совість (2 жетони)	Успіх будь-якою ціною (2 жетони)
7	Матеріальне благополуччя (1 жетон)	Повага і визнання оточуючих (1 жетон)
8	Керувати і підкоряти (2 жетони)	Працювати в команді однодумців (2 жетони)
9	Стрімка кар'єра завдяки випадку (2 жетони)	Поступове сходження до успіху шляхом безперервного самовдосконалення (2 жетони)
10	Сім додаткових років життя (3 жетони)	Безболісна смерть, коли прийде час (2 жетони)

Вправа «Влучити в десятку»

Мета: формувати вміння реалізовувати поставлені цілі.

Завдання.

1. Зробіть кулю з аркушу паперу та спробуйте влучити в «десятку» (у мішень, яка намальована на дошці).

2. Дайте відповіді на такі питання:

– Чи було застереження, що кидати кулю можна лише не рухаючись з місця?

– Чи було застереження, що ні в якому разі не можна підходити до дошки, не можна повторювати кидок?

– Чи завжди ми виявляємо активність, спритність, шукаємо способи досягнення мети?

– Які якості свого характеру Ви виявили в цій ситуації, що нового Ви в собі відкрили?

3. Чи згодні Ви з наступними висловами:

– недостатньо мріяти, варто конкретизувати свої цілі і шукати шляхи їхнього досягнення;

– якщо щось із задуманого не вдалося, потрібно вчитися знаходити плюси в тому, що відбулося.

4. Знайдіть позитивні наслідки у випадку невдачі в грі зі влучення в десятку.

Позитивні наслідки	Позитивні результати експерименту

Вправа «Якості, важливі для спілкування»

Мета: визначити якості, важливі для спілкування.

Завдання. Серед багатьох позитивних якостей, що притаманні кожній людині, треба відокремити ті, які потрібні для ефективного спілкування.

1. Складіть список якостей, на Вашу думку, важливих для спілкування.

2. Проведіть дискусію, основна мета якої – виробити загальний список якостей, важливих для спілкування. Під час дискусії висловіть свою думку, аргументуйте її і наведіть приклади, що ілюструють, як і коли ці якості допомагали Вам подолати ту чи іншу перешкоду, поліпшити відносини з оточуючими.

3. Названі якості включіть до загального списку.

4. Готовий список оформіть на дошці.

5. Запишіть (кожен особисто) на своєму аркуші тільки-но складений загальний список та оформіть його у вигляді таблиці.

6. У графі «Самооцінка» оцініть ступінь розвитку цих якостей у себе за 12-тибальною шкалою.

Якості, важливі для спілкування

Якість	***Самооцінка***
Уміння слухати	
Тактовність	
Уміння переконувати	
Інтуїція	
Спостережливість	
Відвертість	
Відкритість	

Вправа «Чи вмію я спілкуватися?»

Мета: формувати активну життєву позицію учнів, вміння переборювати внутрішні бар'єри і стереотипи спілкування, використовувати нові стилі і способи спілкування.

Завдання. Будь-якій людині цікаво і корисно знати думку товаришів про себе. Що про Вас думають інші люди? Яким вони Вас сприймають, Ваші

вчинки, слова, зовнішність? У Вас є можливість провести міні-соціологічне опитування членів групи, дізнатися думку групи про Вас.

1. Запитайте товаришів: «Як ти думаєш, чи вмію я спілкуватися?». Під час опитування заповніть анкету. Ви маєте опитати якнайбільше учасників.

Чи вмію я спілкуватися?

Ім'я опитуваного	*Думка у балах*	*Підпис опитуваного*

Оцінювати слід за наступною шкалою:

+2 бали – у тебе дуже добре розвинуте вміння спілкуватися;

+1 бал – у тебе добре розвинуте вміння спілкуватися, але є інші люди, в яких це вміння розвинуте краще;

0 балів – я тебе зовсім не знаю з цього боку;

–1 бал – у тебе слабко розвинуте вміння спілкуватися, але є інші люди, в яких це вміння розвинуте ще слабкіше;

–2 бали – у тебе зовсім не розвинуте вміння спілкування.

Оцінку записуйте в опитувальний лист. Не забудьте разом із оцінкою в балах одержати підпис опитуваного. Якщо не буде підпису, то бал не зараховується.

2. Після закінчення часу, відведеного на проведення опитування, підбийте підсумки, складіть отримані бали (враховуючи знак «+» чи «–»).

Вправа «Мій стиль спілкування»

Мета: подолати внутрішні бар'єри і стереотипи, визначити та спробувати нові стилі спілкування.

Завдання. Заведіть щоденник «Мій стиль спілкування». У щоденнику фіксуйте зміни, що стосуються стилю Вашого спілкування з людьми. Відзначайте всі цікаві випадки, що відбулися з Вами під час спілкування з людьми. Ведіть цей щоденник протягом усіх занять.

Щоденник «Мій стиль спілкування»

Дата	
Партнери спілкування	
Зміст спілкування	
Мої відчуття	
Висновки	

Вправа «Комплімент»

Мета: розвивати вміння бачити позитивні якості в будь-якій людині.

Завдання. Уміння бачити сильні сторони, позитивні якості в будь-якій людині і, головне, знайти потрібні слова, щоб сказати їй про це, – от що необхідно для приємного і продуктивного спілкування. Спробуйте перевірити, наскільки Ви доброзичливі, чи вмієте бачити позитивне в інших і висловлювати це.

Уважно подивіться на сидячого ліворуч і подумайте, яка риса характеру цієї людини Вам більше за все подобається, і Ви хочете сказати їй про це, тобто зробити комплімент. Починає той, хто готовий сказати приємні слова своєму партнеру. Під час висловлювання інші учасники мають уважно слухати виступаючого. Той, кому зроблено комплімент, повинен як мінімум подякувати, а потім зробити свій комплімент і т. д. по колу, доки всі учасники не скажуть щось приємне сусіду. Під час висловлення учасника Ви не повинні заважати йому говорити. Будьте тактовні один до одного. Якщо хтось не готовий говорити, він має право пропустити хід і сказати комплімент пізніше.

Вправа «Комунікативні якості»

Мета: розвивати комунікативні якості, навички спілкування.

Завдання 1.

1. Самостійно складіть список важливих комунікативних якостей (від найбільш важливих до найменш важливих). Найбільш важлива якість буде йти під номером 1, друга за важливістю – під номером 2 і так далі до номера 8. Свої відповіді занесіть у стовпчик № 2 (час на виконання – 5 хвилин).

2. У колонці № 3 відзначте за ступенем застосування якості та навички, якими Ви особисто користуєтесь (час на виконання – 5 хвилин).

Думка учня_____

Комунікативні якості та навички	***Ступінь важливості***	***Ступінь застосування***
1. Упевненість 2. Наполегливість 3. Повага до партнера 4. Уміння відстоювати свою точку зору 5. Уміння йти на компроміс 6. Уміння уважно слухати 7. Здатність поставити себе на місце іншого 8. Довіра		

Завдання 2.

1. Працюючи в малих групах, складіть єдиний (для малої групи) узгоджений список важливих комунікативних якостей. Для того, щоб список не вийшов абстрактним, керуйтеся наступним питанням:

Якби учням з Вашої групи довелося довгий час працювати разом, які якості та навички Ви поклали б в основу Вашого співробітництва?

Думка малої групи №_____

Комунікативні якості та навички	***Ступінь важливості***
1. Упевненість 2. Наполегливість 3. Повага до партнера 4. Уміння відстоювати свою точку зору 5. Уміння йти на компроміс 6. Уміння уважно слухати 7. Здатність поставити себе на місце іншого 8. Довіра	

2. Кожна мала група направляє свого представника з узгодженим списком до групи експертів (усі представники від малих груп становлять групу експертів).

Група експертів розглядає різні варіанти компанування списку і виробляє єдиний список. Завдання експертів – виявити вміння відстоювати свою точку зору і йти на компроміс.

Погляд експертів

Комунікативні якості та навички	***Ступінь важливості***
1. Упевненість 2. Наполегливість 3. Повага до партнера 4. Уміння відстоювати свою точку зору 5. Уміння йти на компроміс 6. Уміння уважно слухати 7. Здатність поставити себе на місце іншого 8. Довіра	

Підсумки. Після цієї роботи кожна група представляє результати своєї роботи, учні коротко пояснюють хід і особливості процесу дискусії. Група експертів представляє остаточний варіант списку. Учні звіряють свій список з погодженим і аналізують:

– ступінь розвитку особистісних навичок комунікації;

– ступінь відповідності власного списку з погодженим (тобто власний рівень умінь відстоювати свою точку зору);

– особисту роль у роботі команди.

Порівняння особистої думки і погодженої думки

Комунікативні якості та навички	*Ступінь важливості (особиста думка)*	*Ступінь важливості (погоджена думка)*
1. Упевненість 2. Наполегливість 3. Повага до партнера 4. Уміння відстоювати свою точку зору 5. Уміння йти на компроміс 6. Уміння уважно слухати 7. Здатність поставити себе на місце іншого 8. Довіра		

Вправа «Переговори»

Мета: розвивати навички ведення переговорів та вміння переконувати.

Завдання. Розіграйте певні ситуації перед товаришами.

Ситуація 1. Ролі: дочка, батьки.

Тебе запросив на вечірку твій добрий знайомий. Батьки друга добре знайомі з твоїми батьками. Мешкають вони в іншому районі, з якого дуже важко дістатися автобусом. Останній автобус від'їжджає звідти вже о 21.00 – саме тоді, коли вечірка тільки-но розпочинається. Як ти будеш переконувати батьків дозволити тобі залишитися в гостях довше (можливо, й до ранку)? В інших ситуаціях твої батьки довіряють другу, тому що його добре знають. Але вони побоюються того, що не знають інших запрошених, а також того, що батьків твого друга в той вечір не буде вдома. Спробуй переконати своїх батьків під час серйозної розмови, враховуючи їхні сумніви.

Ситуація 2. Ролі: учень, директор.

У майстерні автосервісу ти працюєш уже кілька місяців. Працювати ти розпочав задля того, щоб мати можливість купити магнітофон. Батьки пообіцяли тобі допомогти сплатити третину суми, якщо дві інші третини ти заробиш самотужки. Знайти роботу було нелегко, тому ти був готовий працювати за низьку плату. Співробітники задоволені тим, як ти працюєш, задоволений і ти сам. З розмов зі своїми приятелями ти дізнаєшся про те, що деякі твої співробітники роблять менше, але отримують більшу за тебе зарплату. Отже ти вирішив переконати свого директора підвищити рівень твого заробітку. У той же час ти не хочеш втратити роботу через те, що знайти іншу буде досить важко.

Ситуація 3. Ролі: двоє товаришів.

Минулого тижня ти допомагав приятелю в навчанні, бо він мав проблеми з якимось предметом. Твій товариш знову просить тебе про допомогу, але цього тижня ти дуже зайнятий. Окрім своїх власних справ, ти ще мусиш

допомагати батькам, які мають невеличку крамницю. Ти вважаєш, що твій друг сам міг би докласти більше зусиль у праці та навчанні. Ти хотів би переконати свого приятеля в тому, що твоє втручання вже не є обов'язковим. Витративши трохи більше часу, він зміг би вивчити матеріал, за яким ти спочатку надавав йому свою допомогу.

Підсумки. Розкажіть про Ваші відчуття під час переговорів та кінцеві результати.

– Чи перемогла лише одна сторона в цих переговорах (я перемагаю, ти програєш та навпаки)? Або ж під час переговорів було досягнуто компромісу та обидві сторони залишилися задоволеними (перемога – перемога)?

– У чому, на Ваш погляд, значення процесу переговорів? Що повинна отримати кожна із сторін?

Вправа «Вирішення проблем»

Мета: розвивати навички спілкування, уміння вирішувати проблеми, формувати навички керування.

Завдання. Поділіться на три малі групи. Вам потрібно виконати завдання в тиші, дотримуючись запропонованих правил.

Група А. Сядьте в ряд один за одним (як в автобусі). Кожен учасник може письмово спілкуватися з особою, яка сидить перед або ж за ним. Спілкування може здійснюватись лише письмово (без жодних розмов). *Мета завдання* – відповісти на запитання: Хто носить блакитний капелюх?

Кожен учасник отримує аркуш паперу з неповною інформацією. Цей аркуш треба зберегти до кінця гри (можливо, він ще знадобиться наприкінці заняття).

Відрізні аркуші для учнів.

1. Андрій носить зелений капелюх.
2. Людину з м. Донецька звуть Михайло.
3. Особа, яка носить чорний капелюх, – з м. Полтави.
4. Це три людини.
5. Особа, яка носить синій капелюх, – з м. Донецька.
6. Хто носить синій капелюх?
7. Сьогодні вівторок.

Група Б. Сядьте в ряд так, як би Ви сиділи на лаві, спиною до одного з учасників, який сидить поруч та дивиться на Вас. Цей учень може спілкуватися з усіма. Кожен член групи може звертатися тільки до учня, який сидить навпроти нього. Спілкування має відбуватися без розмов. *Мета* – відповісти на питання: «Хто з планети Нептун і що таке Зарк?».

Кожен член групи отримує аркуш паперу з неповною інформацією. Цей аркуш слід зберегти до кінця гри (він ще може знадобиться в третьому колі).

Відрізні аркуші для учнів:

1. Зарк – з третьої планети.
2. Чудовисько з Венери має три ока.
3. Квіг – не з Нептуна.
4. Бонус із Зарком – з однієї планети.
5. Третя планета – Нептун.
6. Каміння – це остання Раблта.
7. Останки Раблта – це Зарк.

Група С. Сядьте у вигляді кола. Усі члени групи можуть контактувати один з одним. Спілкування має відбуватися без розмов. *Мета завдання* – відповісти на запитання: «Скільки грошей у Іринки?». Кожен член групи отримує аркуш паперу з неповною інформацією. Цей аркуш слід зберегти до кінця гри (він ще може знадобитися).

Відрізні аркуші для учнів:

1. Петро – 200 грн.
2. Міла – 160 грн.
3. Дмитро – 800 грн.
4. Іринка – сестра Дмитра.
5. Ірина має втричі більше грошей, ніж Петро.
6. Скільки людей?
7. Петро – брат Дмитра.

Підсумки. Розкажіть, як Ви почували себе в різних варіантах спілкування.

Вправа «Сім передумов»

Мета: визначити вміння, потрібні для роботи в малих групах для плідної співпраці, розвивати навички спілкування, уміння вирішувати проблеми, розвивати творчі здібності.

Завдання.

1. Розподіліться на невеликі групи (по 5–6 учнів), які розходяться по різних місцях у кімнаті.

2. Кожна група складає список із семи якостей, що здаються гравцям найбільш важливими для роботи в колективі, наприклад:

– уміння уважно слухати;
– здатність поставити себе на місце іншого;
– повага до партнера;
– ясне мислення;

– довіра;

– фантазія;

– мудрість тощо.

3. Проранжуйте всі ці якості за їхньою важливістю для роботи в колективі.

4. Представте результати роботи кожної групи та дайте відповіді на такі питання:

– Наскільки швидко і злагоджено Ви змогли скласти список?

– Чи швидко був знайдений прийнятний для всіх варіант цінностей?

– Про які якості сперечалися довго?

– Чи було у Вас відчуття, що інші члени Вашої команди зрозуміли Ваші ідеї?

– Чи можна було донести свою точку зору до інших більш ефективно, ніж Ви це робили?

– Чи навчилися Ви чомусь новому при виконанні цієї вправи?

– Яка якість особисто Вам здається особливо важливою?

– Яку якість Ви хотіли б розвинути в собі надалі?

Вправа «Група як дзеркало»

Мета: формувати навички спілкування та взаєморозуміння.

Завдання. Сядьте у коло. Зі стопки карток оберіть стільки, скільки Ви хочете. Зверніться до будь-кого із членів групи та запишіть це звертання на картці. Не промовляйте його. Написане повинно відображати те особисте враження, що склалося у Вас про іншу людину. Наприклад, це можуть бути такі фрази:

– «Я бачу, що в тебе майже завжди серйозне обличчя»;

– «Мені подобається твій сміх»;

– «Мені здається, що ти впевнений у тому, що ніколи не помиляєшся»;

– «Я з великим задоволенням працював би разом з тобою».

На картках не треба писати, хто автор тієї чи іншої фрази та до кого та чи інша фраза стосується. Картки із записами перемішують і кладуть текстом униз на середину стільця, що стоїть у центрі кола. По черзі підходьте та беріть по одній картці. Зачитайте фразу, потім передайте карту тому учневі, про кого, на Вашу думку, йдеться мова. Той, хто одержав картку, читає фразу вголос, формулюючи її так: «Олег (це та людина, що дала йому картку) думає, що в мене майже завжди серйозне обличчя». Тепер усі інші, включаючи й одержувача картки, висловлюються з цього приводу. Варто заохочувати різні думки. Потім одержувач картки чи будь-хто інший з групи витягає наступну картку і все повторюється.

Вправа «Загублений багаж»

Мета: формувати вміння вести переговори, приймати рішення в нестандартних ситуаціях.

Завдання. Уявіть собі наступну ситуацію.

Ви прибуваєте літаком до Японії, де за програмою передбачені: ділова зустріч, туристичний відпочинок, відпочинок на пляжі. В аеропорту Ви даремно чекаєте на свою валізу. Повідомляють про її втрату, вибачаються та сплачують компенсацію за неї. Через необізнаність у цінах та побоювання, що сума компенсації досить мала, Ви вирішуєте, що перш ніж купувати найнеобхідніші речі, треба упорядкувати їх (класифікувати) за ступенем важливості.

Наведені нижче речі розташовані за ступенем важливості від найменшої (1) до найбільшої (12):

№ п / п	Найнеобхідніші речі	Власне розподілення	Розподілення		Різниця
			Мала група	Навчальна група	
1	Одеколон				
2	Запальничка				
3	Аптечка				
4	Купальники				
5	Радіоприймач				
6	Шкарпетки				
7	Сандалі				
8	Одяг для зустрічі				
9	Сонцезахисні окуляри				
10	Фотоапарат				
11	Спортивна кепка				
12	Крем проти загару				

Завдання 1. Впишіть свій особистий варіант упорядкування в 3 колонку.

Завдання 2. Протягом 5 хвилин малою групою дійдіть погодженої думки щодо послідовності розподілення (пріоритетності) частин багажу та внесіть свій варіант у колонку № 4.

Завдання 3. Група призначає свого представника для ведення переговорів, які будуть узгоджувати рішення груп та визначати спільний кінцевий пріоритетний ряд. Заповніть колонку № 5.

Завдання 4. Порівняйте загальноприйнятий пріоритетний ряд із своїм первинним та визначте різницю в оцінках. Заповніть колонку № 6.

Вправа «Аварія корабля»

Мета: сприяти розвитку навичок комунікації, творчого мислення, уміння знаходити нестандартні рішення.

Завдання. Прочитайте історію, в якій перед героєм постала складна проблема. Команди, на які розподілена група, мають знайти відповідь на питання: «Як моряк з потерпілого корабля може врятувати своє життя?».

Допоможіть моряку знайти вихід зі складної і небезпечної ситуації. Запишіть вигаданий Вами фінал цієї історії. Пам'ятайте, що він має бути добрим.

Цей моряк залишився єдиним, хто вижив, коли його судно затонуло. Йому вдалося дістатися вплав берега якогось острова, який населяють аборигени. Моряка схопили і замкнули в хатині.

Аборигени міркують, що ж їм робити з незваним гостем, поява якого їх дуже стривожила. Більшість жителів запропонувало принести прибульця в жертву місцевому богу і скинути його в кратер вулкана, що розташувався в центрі острова, на горі. В останню хвилину шаман племені зупинив обряд жертвоприношення, сказавши, що білий прибулець, можливо, сам є богом, прихід якого був передвіщений у стародавніх переказах. Вождь племені погодився із шаманом, що якщо біла людина зможе довести, що він і є той бог, то він стане вождем племені і йому буде належати весь острів.

Моряк дуже зрадів такому повороту подій і зумів довести жителям острова, що він і є той самий бог. Цілий тиждень після цього він жив як у раю. Аборигени робили все, щоб догодити своєму новому володареві. Але незабаром моряк довідався, що його життя знову під загрозою, оскільки, відповідно до легенди, цей бог уміє ходити по воді. І от на завтра призначена церемонія: новий бог повинен вийти в океан на каное і там, на очах усього племені, зробити чудо…

Гра «Жива скульптура»

Учасники діляться за бажанням на малі групи.

Кожна мала група обирає свого «скульптора», який повинен з членами групи створити пам'ятник на задану тему, але спілкуватися членам групи не можна.

Ведучий пропонує скульпторам обрати кольорові картки, на яких на звороті написані теми (наприклад: «Пам'ятник двірникові», «Пам'ятник бізнесменові», «Пам'ятник політику», «Пам'ятник улюбленому вчителеві», «Пам'ятник діловій жінці» та ін.).

Ведучий оголошує час на виконання завдання. Після виконання завдання кожен скульптор презентує свій «шедевр».

При обговоренні цього завдання ведучий звертає увагу на труднощі, які виникали у членів групи при реалізації задачі, та на те, як група змогла дійти порозуміння.

Вправа «Коло»

Етап І. П'ять учасників виходять з кімнати, і ведучий пропонує кожному з них продемонструвати в колі якесь почуття чи емоційний стан, використовуючи тільки міміку і жести в наступних ситуаціях:

– ти щаслива від того, що склала іспит;

– ти сумуєш, тому що поїхала твоя подруга;

– ти приємно здивований, отримавши листа від давнього друга;

– ти закоханий в однокласницю;

– ти боїшся зайти в кабінет стоматолога;

– ти засмучений від того, що втратив ключі.

Етап ІІ. Ведучий усім іншим учасникам пропонує стати в коло і при демонстрації емоційних станів того учасника, який зайде до кімнати, ніяк не реагувати: ні словами, ні мімікою, просто байдуже дивитися.

Етап ІІІ. Один з учасників заходить до кімнати і демонструє емоційний стан.

Етап ІV. Витримавши паузу, ведучий дає сигнал, плеснувши в долоні. Лише тоді всі учасники вгадують, що то була за емоція.

Коли емоцію вгадано, учасник приєднується до решти і стає в коло. Так вправа продовжується, доки всі п'ять учасників не продемонструють свої емоційні стани.

Запитання для обговорення:

1. (До кожного з п'яти учасників). Як Ви почувалися, коли, демонструючи емоційний стан, не бачили підтримку від інших учасників?

2. (До кожного з п'яти учасників). Опишіть Ваші почуття, коли, нарешті, Ви побачили реакцію оточення на Ваш емоційний стан.

3. (До всієї групи). Які висновки можна зробити після виконання цієї вправи?

Це завдання доводить, яке значення має у спілкуванні емпатійне реагування. Коли під час спілкування з людьми ми стикаємося з байдужістю і нерозумінням, нас опановує роздратування, розгубленість і небажання продовжувати контакт. Навпаки, коли ми бачимо прийняття, співчуття, включеність у розмову, розуміння наших переживань, нам хочеться в подальшому спілкуватися з цією людиною і так само розуміти і підтримувати її.

Вправа «Асоціативний ряд до слова «ТОЛЕРАНТНІСТЬ»»

На фліпчарті по вертикалі записується слово толерантність. Учасники називають характеристики людей, які асоціюються з поняттям толерантності і розпочинають з букви вертикального ряду.

Вправа «Визначення стилю керівництва» (гра «Побудуй вежу»)

Для гри знадобляться скотч, ножиці, газета. Ведучий просить вийти трьох учасників, яким дається завдання з командою побудувати вежу, але при цьому кожен керівник приймає свій стиль: авторитарний, демократичний, ліберальний. Учасники гри дізнаються про це тільки наприкінці виконання завдання.

Далі йде обговорення.

Вправа «Бінго»

Мета: сприяти формуванню позитивної самооцінки й усвідомленню унікальності особистості кожної людини; продовжити знайомство учасників один з одним.

Оснащення: аркуші білого або кольорового паперу.

Хід вправи. Кожному учасникові дається аркуш паперу А4. Необхідно скласти аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць або будь-яких інших ріжучих предметів, тільки руками, «вирізати» фігурку «Бінго» – силует людини. Після цього кожен учасник пише на «Бінго» про свою мрію, захоплення, улюблену музику, улюблену страву та місце відпочинку, так, як це показано на Рис. В.1. На все це відводиться 5 хвилин.

На наступному етапі учасники встають зі своїх місць і, підходячи один до одного, мають знайти та записати на відповідних частинах «Бінго» імена тих, з ким у них однакові одна або кілька позицій (7 хвилин).

Після цього учасники повертаються у коло. Тренер ставить питання:

– «Чи є такі учасники, в яких однаковими є всі позиції?»;

– «У кого збіглася одна позиція?»;

– «У кого збіглися декілька позицій?»;

– «Чи є учасники, в яких усі позиції різні?»;

– «По що ми можемо сказати, аналізуючи цю вправу?»;

– «Що допомагає людям пізнавати один одного?».

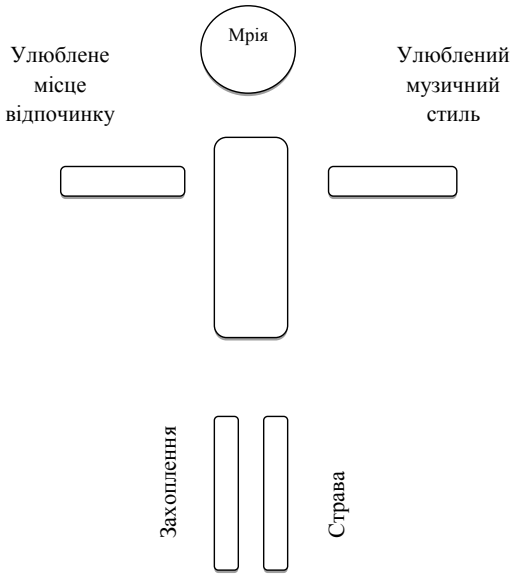

Рис. В.1 – Фігурка «Бінго»

Вправа «Невербальні етюди»

Мета: розвивати навички невербального спілкування.

Хід вправи. Учасники об'єднуються по 4–7 осіб. Кожна група одержує картку з темою етюду, який вона через 10 хвилин має показати без слів іншим учасникам групи.

Теми етюдів:

– розмова з батьками;

– весела вечірка;

– знову невдача;

– «новенький» у класі.

Ведучий може запропонувати інші теми етюдів.

Завдання для обговорення:

– «Чи важко було готувати етюди?»;

– «Які засоби Ви використовували для розкриття теми свого етюду?»;

– «Як Ви почувалися під час виконання вправи?».

Рольова гра «Цивілізація» (40–45 хвилин)

Мета: формувати навички, необхідні для успішної взаємодії між людьми, які мають розбіжності в думках і поглядах.

Оснащення: аркуші паперу А4, олівці або фломастери, два аркуші А1.

Хід гри. Учасники об'єднуються у дві підгрупи, які розміщуються у різних кінцях кімнати.

Тренер. Уявіть собі, що кожна з підгруп – це окрема прогресивна цивілізація. Ви – її представники, що подорожують у космосі. Зараз ви летите на планету Земля на міжгалактичний фестиваль, і вам потрібно:

1. Представити свою прогресивну цивілізацію, вигадавши її назву, географічне положення, природні ресурси, населення (бажано намалювати портрет представників цивілізації), систему правління й оборони, закони, за якими живе цивілізація, її культурні особливості (обов'язково все це записати або намалювати. Незаписаного не існує!) (15–20 хвилин).

2. Розподілити між учасниками в кожній підгрупі ролі парламентерів цивілізації (2–3 особи).

3. Через парламентерів презентувати свою цивілізацію.

Тренер. Ви уважно слухали своїх нових знайомих. А тепер кожна цивілізація має за 3–5 хв. знайти найсильніші і найслабші сторони іншої представленої цивілізації і передати цю інформацію через парламентерів.

4. З цього етапу розвитку гри *тренер оголошує кризову ситуацію.* Увага! На нашу Галактику здійснено напад вірусами наркоманії. Якщо не вжити термінових заходів, використовуючи сильні сторони цивілізацій і захищаючи слабкі місця, то життя на ваших планетах загине.

5. За 10–15 хвилин потрібно спільно, обома групами створити систему захисту від вірусів і представити її через парламентерів (знову записати, намалювати).

По закінченні тренер пропонує поаплодувати та подякувати один одному за плідну взаємодію під час гри.

Запитання для обговорення:

– «Що відбувалося в команді і в групі в цілому в момент представлення та аналізу слабких та сильних сторін цивілізацій?»;

– «Чи змінився настрій під час створення системи захисту Галактики?»;

– «Що і яким чином вплинуло на зміну настрою?»;

– «Які ваші думки і враження від гри «Цивілізація»? Чому вона вчить?».

Додаток Г

Програма факультативного курсу «Ділова людина: шляхи становлення»

Пояснювальна записка

Програма «Ділова людина: шляхи становлення» розрахована на учнів 10–11 класів усіх типів навчальних закладів (універсальний профіль) та передбачає два роки навчання. Навчальний план становить 35 годин навчальних занять. Із них 19 годин лекційних, 16 – практичних:

– перший рік навчання (10 клас) – 18 годин (теоретичних занять – 8, практичних занять – 10);

– другий рік навчання (11 клас) – 17 годин (теоретичних занять – 11, практичних занять – 6).

Перед сучасною школою, батьками, усім українським суспільством постало невідкладне завдання – формувати людей із принципово іншою психологією, активних, заповзятливих, готових до прийняття самостійних рішень, відстоювання своєї позицій і точки зору, відповідальних за результати й наслідки своєї діяльності. І це цілком зрозуміло. Адже розбудова державності України, цивілізований її перехід до ринкових відносин передбачають носіїв цих відносин активними, патріотично налаштованими особистостями з досить розвинутим умінням випереджувального й адекватного відображення дійсності й здатністю вчасно, самостійно й творчо розв'язувати проблеми, виконувати завдання з найменшими витратами. Щоб сформувати таку особистість, треба забезпечити вихованцеві умови для саморозвитку, інтелектуально-моральної свободи, формування уміння відстоювати свої думки.

Мінливі соціально-економічні умови диктують необхідність внесення сутнісних коректив у підготовку учнів до життя й праці. Одна з нових вимог – розвиток якостей ділової людини. Відомо, що протягом багатьох років виховання діловитості залишалось за межами задач, що в першу чергу хвилювали школу і сім'ю. Більше того, уважався неприйнятним розповсюджений в умовах західної цивілізації тип особистості – цілеспрямованої, динамічної, яка жадає успіху в справі. Досягти успіху в умовах ринкових відношень зможе лише той, хто навчився чітко визначати ціль діяльності, прогнозувати варіанти її досягнення, вибирати найбільш раціональний і морально виправданий із них, аналізувати хід роботи й результати, витягувати уроки з тимчасових невдач, переборювати труднощі. Цілий комплекс особистісних якостей – ділових, вольових, моральних – необхідний молодій людині, яка вступає в самостійне життя, щоб бути життєстійкою й конкурентоспроможною.

Рання юність – період переходу до справжньої дорослості, громадянського становлення людини, її соціального самовираження, формування творчих, моральних, ділових якостей сучасних старшокласників. В умовах сучасного соціуму багатьом молодим людям не вистачає таких якостей і знань, як психологічна й соціальна готовність жити й працювати в нових умовах, готовність і здатність гідно виходити із незвичайних і складних ситуацій, моральна стійкість, відповідальність, колективізм, діловитість, співробітництво тощо.

Зростаючі в дитячому й молодіжному середовищі стани тревоги, агресивності, дратівливості, імпульсивності дій і вчинків говорять про неблагополуччя, незадоволення чимось, розгубленість, невпевненість у завтрашньому дні, сумніви у своїх силах на етапі входження в самостійне життя. Становлення молоді відбувається в умовах, коли природний потяг до самоствердження, успіху стикається зі зростаючою конкуренцією, високими вимогами до особистості на ринку праці. Потрібні такі ділові якості, які дозволять людині успішно інтегруватися в складне соціальне середовище, а саме: відповідальність, співробітництво, колективізм, діловитість, пунктуальність тощо. Безперечно, для того щоб цілеспрямовано працювати в цьому напрямі, педагогам та учням, насамперед, необхідно знати, що являють собою ділові якості людини, у чому їхня сутність.

Проблеми пошуку ефективних шляхів формування особистості й громадянина в нових умовах є особливо важливими для загальноосвітнього навчального закладу, результат діяльності якого безпосередньо завершується в рівні сформованості в учня певних особистісних якостей. Життєдіяльність школи сприяє формуванню ділових якостей школяра, однак не завжди цей процес цілеспрямований, адже цілеспрямована робота педагогічного колективу щодо формування в старшокласників ділових якостей позитивно впливає на рівень їхньої пізнавальної активності, економічної вихованості та загальнолюдської культури.

Отже, уведення в освітній процес нового профільного курсу «Ділова людина: шляхи становлення» допоможе учням зрозуміти необхідні питання становлення, розвитку ділової людини, основи ділової етики, спілкування тощо.

Основна мета цього курсу – озброїти юнаків і дівчат основами знань про ділові якості, сформувати уявлення про сучасну ділову людину, уміння правильно будувати ділові відносини.

Мета програми визначає розв'язання таких **завдань:**

1. Формувати свідоме ставлення особистості до свого професійного життя.

2. Формувати професійно-орієнтаційні уміння в рамках ділової комунікації.

3. Формувати комунікативні, соціальні, професійні компетентності учнів.

4. Формувати у підлітків профіль ділових якостей людини, розкрити основні функції ділової людини.

5. Сприяти формуванню в учнів етики розмови між діловими людьми, уміння будувати ділові контакти.

6. Формувати в учнів позитивне ставлення до здорового способу життя.

У процесі вивчення курсу учні повинні засвоїти такі поняття, як ділові якості людини, діловитість, ділова етика, функції ділової людини тощо.

Спецкурс припускає такі форми роботи, як лекції, практичні заняття, дискусії, дебати, проектну діяльність тощо.

Вимоги до учнів

Учні мають:

– бути ознайомлені з основами ділового спілкування, психологією ділових відношень;

– бути ознайомлені з розумінням важливості підготовки спеціаліста XXI ст. в професійному житті;

– знати основні функції, роль ділової людини в суспільстві;

– уміти визначати поняття «ділові якості», «діловитість», «ділові відносини» тощо;

– знати зміст рольового репертуару ділової людини;

– розвивати в собі необхідні для професійного життя ділові якості;

– створювати програму самоосвіти й саморозвитку;

– виховувати реалістичність і цілісність у сприйнятті себе й інших;

– розвивати самосвідомість, уміння взаємодіяти з людьми.

Форми атестації учнів:

– поточний контроль засвоєння учнями основних понять спецкурсу;

– оцінка активності учнів на практичних заняттях і під час підготовки до них;

– недиференційований залік із курсу.

Таблиця Г.1

Структура і зміст програми за темами 10 клас (18 годин)

Кількість годин	Зміст теми	Навчальні досягнення учня
1	*2*	*3*
Розділ І. Основи психології ділової людини (9 годин)		
1	**Тема 1. Вступ до предмета. Цілі й завдання курсу.** Завдання й цілі курсу. Секрети вибору професії. Анкетування «Що для мене значить новий курс?»	**Учень:** ▪ формулює цілі, завдання, зміст курсу; ▪ пояснює значення вивчення курсу для подальшого життя; ▪ знайомиться із методиками самодіагностики; ▪ обґрунтовує власну мету при вивченні нового курсу; ▪ визначає мотивацію; ▪ будує стратегію свого майбутнього професійного життя
2	**Тема 2–3. Підготовка спеціаліста XXI ст.** Людина-система. Характеристика ділової людини. Її знання й уміння. Практична робота № 1. «Визначення особистої спрямованості. Моделювання портрету ділової людини»	▪ характеризує основні якості спеціаліста XXI ст.; ▪ описує людину-систему як суб'єкта ділової кар'єри; ▪ оцінює роль ділових й особистих якостей для сучасного спеціаліста; ▪ визначає свою особисту спрямованість; ▪ будує шлях свого майбутнього професійного життя; ▪ моделює портрет ділової людини
2	**Тема 4–5. Зміст функцій ділової людини** Поняття цілі в управлінні. Сутність і зміст функцій ділової людини. Характеристика функцій ділової людини. Практична робота № 2. «Тест-діагностика: виробничі ситуації»	▪ пояснює значення функцій ділової людини для професійної кар'єри; ▪ формулює поняття «цілі» в управлінні; ▪ обґрунтовує сутність і зміст функцій; ▪ дає оцінку своїм здібностям до діяльності управління; ▪ зображує послідовність дій ділової людини, пов'язаної з розробкою ним рішення; ▪ аналізує себе і дає самооцінку
2	**Тема 6–7. Профіль ділових якостей людини** Характеристика ділової людини. Профіль ділових якостей людини. Практична робота № 3. «Методика побудови профілю ділових якостей особистості»	▪ характеризує сукупність основних якостей і характеристик ділової людини; ▪ виявляє сильні та слабкі сторони особистості; ▪ аналізує взаємообумовленість і взаємозв'язок окремих якостей та їхню роль у загальному успіху; ▪ характеризує профіль ділових якостей; ▪ дає самоаналіз та самооцінку своїм якостям; ▪ виявляє в собі якості ділової людини
2	**Тема 8–9. Створення проекту** «Творчий портрет спеціаліста»	

Продовження Табл. Г.1

1	*2*	*3*
Розділ ІІ. Особливості стратегії саморозвитку ділової людини (9 годин)		
2	**Тема 10–11. Образ життя і здоров'я ділової людини** Образ життя ділової людини. Здоров'я. Професійні захворювання ділової людини. Негативні обставини та їхні наслідки. Практична робота № 4. «Діагностика власного способу життя»	▪ виявляє особливості способу життя ділової людини; ▪ характеризує негативні обставини та їхні наслідки для здоров'я ділової людини; ▪ уміє аналізувати обставини, які сприяють виникненню професійних захворювань; ▪ співвідносить свої можливості з вимогами, які висувають до ділової людини оточуючі; ▪ робить висновки про власний спосіб життя; ▪ складає основні принципи й правила запобігання стресам, професійним захворюванням
1	**Тема 12. Вплив особистих властивостей на формування ділових якостей людини** Особисті властивості ділової людини. Труднощі. Самопізнання, самосвідомість, самореалізація. Практичні вправи: «Хто Ви?», «Самопізнання», «Як я себе уявляю», «Мій портрет у променях сонця», «Перевір свої властивості», «Мої труднощі»	▪ формулює поняття «самопізнання», «самосвідомість», «самореалізація»; ▪ оцінює свої властиві риси; ▪ уміє аналізувати особливості кожної людини; ▪ здійснює рефлексію; ▪ осмислює навички самоаналізу, самовдосконалення; ▪ визначає необхідність самопізнання
1	**Тема 13. Визначення власних цілей** Цілепокладання. Розвиток умінь реалізації цілей. Практичні вправи: «Перешкоди», «Аукціон», «Влучити в десятку»	▪ визначає власні цілі щодо майбутнього професійного життя; ▪ виявляє реальні перспективи й можливості наслідків своїх дій; ▪ осмислює особисту відповідальність за своє майбутнє; ▪ аналізує та корегує життєві плани; ▪ осмислює труднощі здійснення вибору життєвих цінностей на практиці; ▪ розвиває впевненість у собі під час розв'язання проблеми
1	**Тема 14. Дискусія** «Сходинки до майбутнього»	
2	**Тема 15–16. Програма самоосвіти й саморозвитку** Сенс життя. Саморозвиток ділової людини. Принципи й правила саморозвитку особистості. Практична робота № 5. «План самоосвіти й саморозвитку»	▪ формулює цілі свого розвитку й напрями роботи із самовдосконалення; ▪ характеризує основні принципи й правила саморозвитку особистості; ▪ описує сфери життєдіяльності ділової людини; ▪ складає програму самоосвіти й саморозвитку; ▪ діагностує свої схильності та здібності; ▪ дає самооцінку власним якостям і порівнює їх із моделлю ділової людини

Закінчення Табл. Г.1

1	*2*	*3*
2	**Тема 17–18. Створення проекту:** «Карта успіху ділової людини»	▪ виявляє профіль умінь ділової людини; ▪ визначає завдання й цілі створення проектів; ▪ використовує механізми пошуково-дослідницької діяльності; ▪ створює власні проекти; ▪ проявляє свої ділові якості в справі; ▪ упевнено виступає перед аудиторією

Таблиця Г.2

Структура і зміст програми за темами. 11 клас (17 годин)

Кількість годин	**Зміст теми**	**Навчальні досягнення**
1	*2*	*3*
Розділ ІІІ. Секрети спілкування (9 годин)		
2	**Тема 19–20. Рольовий репертуар ділової людини** Сутність рольового репертуару ділової людини. Поняття «рольовий репертуар» ділової людини. Практична робота № 6. «Управлінські ролі ділової людини»	**Учень:** ▪ пояснює сутність рольового репертуару ділової людини; ▪ визначає поняття «рольового репертуару»; ▪ виявляє взаємозв'язок ролей ділової людини; ▪ будує схему рольового репертуару ділової людини й визначає сутність цих ролей; ▪ аналізує соціальні ролі ділової людини; ▪ окреслює свій шлях до ідеальної ділової людини
1	**Тема 21. Мистецтво спілкування ділової людини** Ділове спілкування. Стилі й способи спілкування. Практичні вправи: «Якості, важливі для спілкування», «Чи вмію я спілкуватися»	▪ систематизує якості, важливі для спілкування; ▪ описує нові стилі й способи спілкування; ▪ виявляє внутрішні бар'єри й стереотипи спілкування; ▪ уміє відчувати настрій співрозмовника; ▪ аналізує позитивні якості в будь-якій людині; ▪ вирішує конфліктні ситуації
1	**Тема 22. Розвиток комунікативних навичок** Комунікативність. Співробітництво й вирішення конфліктних ситуацій. Практичні вправи: «Комунікативні якості», «Переговори», «Вирішення проблем»	▪ характеризує комунікативні якості; ▪ дотримується правил ведення переговорів; ▪ пояснює техніку спілкування, навички керування; ▪ визначає важливість комунікаційних навичок; ▪ встановлює діловий контакт, уміє переконувати; ▪ вирішує проблеми різного характеру
1	**Тема 23. Ділова етика** Поняття ділової етики. Правила й норми моралі. Організаційна етика. Тест «Чи вмієте Ви впливати на іншу людину?»	▪ використовує професійно-орієнтовані вміння в рамках ділової комунікації; ▪ дотримується правил ділової етики, характеризує етику організації; ▪ визначає правила й норми моралі;

Продовження Табл. Г.2

1	*2*	*3*
		▪ оволодіває навичками ділового спілкування; ▪ визначає особисті комунікативні здібності; ▪ визначає особисті якості, важливі для ділового спілкування
2	**Тема 24–25. Побудова ефективної співпраці ділової людини** Робота в групах. Стилі взаємовідносин між людьми. Практична вправа «Сім передумов» Практична робота № 7. «Розвиток умінь для продуктивної співпраці» (вправи: «Група як дзеркало», «Загублений багаж», «Аварія корабля»)	▪ визначає основи продуктивної співпраці в команді; ▪ характеризує стилі взаємовідносин між людьми; ▪ виявляє навички самооцінювання і взаєморозуміння у спілкуванні з товаришами; ▪ приймає рішення в нестандартних ситуаціях; ▪ визначає вміння, потрібні для роботи в групах для плідної співпраці; ▪ уміє розуміти членів команди
1	**Тема 26. Як установити ділові контакти** Типи людей. Особливості ділових контактів. Правила встановлення ділових контактів.	▪ визначає методи пізнання іншої людини при розмові; ▪ описує вікові особливості людей; ▪ характеризує особливості ділового спілкування; ▪ уміє презентувати себе й свої ділові можливості; ▪ установлює діловий контакт та ефективно спілкується, вирішує конфліктні ситуації; ▪ визначає помисли, настрій, таланти співрозмовника
1	**Тема 27. Засоби подолання психологічних бар'єрів спілкування** Психологічні бар'єри спілкування. Засоби їхнього подолання. Практичні вправи: «Мій стиль спілкування», «Комплімент»	▪ виявляє засоби подолання психологічних бар'єрів спілкування; ▪ формулює поняття «психологічні бар'єри спілкування»; ▪ використовує нові стилі спілкування; ▪ формує активну життєву позицію; ▪ уміє бачити позитивні якості в будь-якій людині; ▪ має здатність поставити себе на місце іншого
Розділ IV. Організація професійної діяльності ділової людини (8 годин)		
1	**Тема 28. Технологія пошуку роботи** Сфера професійної діяльності. Дослідження регіонального ринку праці. Способи працевлаштування	▪ виявляє структуру процесу збору інформації; ▪ наводить приклади способів працевлаштування; ▪ відчуває потреби часу та особливості ринкових взаємовідносин стосовно вимог роботодавця; ▪ планує майбутнє професійне життя; ▪ визначає мету професійної кар'єри; ▪ аналізує пропозиції працевлаштування в центрі зайнятості за спеціальністю
1	**Тема 29. Дебати** «Пошук роботи: працевлаштування чи навчання?»	
2	**Тема 30–31. Розробка виробничого плану** Поняття «виробничий план». Складові виробничого плану. Створення проекту «Розробка власного виробничого плану»	▪ формує поняття «виробничий план»; ▪ визначає складові виробничого плану; ▪ описує технологію проектування; ▪ складає виробничий план; ▪ оцінює підприємство за бізнесовими критеріями; ▪ уміє розподіляти повноваження під час роботи в групі

Закінчення Табл. Г.2

1	*2*	*3*
1	**Тема 32. Реклама. Створення реклами** Реклама. Способи розміщення реклами. Види реклами. Вимоги закону до реклами	▪ класифікує основні види, способи розміщення реклами; ▪ оцінює значення реклами; ▪ формулює вимоги закону до реклами; ▪ уміє аналізувати рекламу; ▪ уміє створювати рекламу; ▪ уміє планувати рекламну кампанію
1	**Тема 33. Ваш час – у Ваших руках** Наукова організація праці. Щоденник витрат часу. Раціональні прийоми роботи. Режим дня	▪ визначає основні тенденції наукової організації праці; ▪ аналізує ефективність планування роботи за допомогою щоденника витрат часу; ▪ пояснює раціональні прийоми роботи; ▪ планує свій режим дня; ▪ уміє проводити самоконтроль своєї діяльності; ▪ складає пам’ятку правил раціональних прийомів роботи
1	**Тема 34.** Створення проекту «Інноваційне управління на підприємстві»	
1	**Тема 35.** Підсумкове оцінювання «Мої дослідження»	

Додаток Д

Програма факультативного курсу «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» (10–11 класи)

Пояснювальна записка

Школи повинні допомагати молоді стати впевненими та активними громадянами.

Вацлав Гавел

Навчальна програма «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» створена на підставі комплексно-цільової програми «Формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності», розробленої Л. А. Мартинець. Пропонований курс розрахований на учнів 10–11 класів (одинадцятирічна школа) усіх типів навчальних закладів (універсальний профіль) та передбачає два роки навчання. Навчальний план становить 70 годин.

Якого випускника середньої школи ми хочемо бачити в XXI ст.? У сучасній промисловості й торгівлі період «напіврозпаду» корисного технологічного знання оцінюється в півтора року. Таким чином, через півтора року половина первісних технологічних знань працівника виявляється марною, через три роки – уже три чверті. Для роботодавця не так важливо те, що потенційний працівник знає, як те, що він уміє оволодівати новими знаннями або навичками. Між потребами роботодавців і надіями гуманістично налаштованих працівників освіти існує щасливе взаєморозуміння. Обидві сторони зацікавлені в розвитку дитини, хочуть, щоб випускник школи був активний, міг досліджувати, аналізувати, синтезувати, приймати рішення. Обидві сторони хочуть бачити дитину, здатну вчитися все життя й працювати як самостійно, так і в команді. Вони зацікавлені в розвитку творчих можливостей дитини.

Українське суспільство, переживаючи болісний процес трансформації, потребує кардинальних змін у системі освіти: переосмислення її теоретичної основи й, відповідно, пошуку, розвитку та запровадження нових технологій. Сьогодні цілком очевидним стає те, що навчальні заклади (особливо школи інноваційного типу) набувають дедалі більшого значення в житті суспільства. З одного боку, це пояснюється зростанням потреби в якісній освіті європейського рівня, а з другого – зміною державної політики стосовно освітніх інституцій, усвідомленням провідної ролі середньої школи, через яку проходить практично кожний член суспільства.

У сучасній українській школі розпочався процес реформування, кардинальних змін, що пов'язані з орієнтацією на гуманістичну парадигму, утвердженням потреби у врахуванні інтересів дитини, її соціальній адаптації в середовищі. Усім добре відомо, якого високого рівня відчуженості учня від школи досягла система освіти, побудована на несвободі, монотонності, відірваності від життя. Тому більшість науковців-педагогів схильні до думки, що необхідно виробляти в дитини потребу самостійно здобувати знання, багато та із задоволенням трудитись. Учень повинен бути співтворцем уроку, відчувати радість від роботи в команді, сприяти колективному успіху, а вчитель – не наставником і ментором, а консультантом, колегою, порадником.

Сучасне суспільство ставить перед учителем завдання: розвивати цілий комплекс особистісних якостей – ділових, вольових, моральних, – необхідний молодій людині, яка вступає в самостійне життя, щоб бути життєстійким і конкурентоспроможним. Таким чином, знання є не метою, а засобом розвитку дитини, навчання стає цікавим, органічним періодом у житті учня. Наповнити навчальне життя школярів новим змістом, згармоніювати його з іншими виявами буття допомагає *проектна діяльність.* У проектній творчості створюються умови для суб'єкт-суб'єктного навчання, що здійснюється в процесі безпосередньої комунікації учитель–учень, які є співавторами проектів.

На початку XXI ст. активно реалізується ідея неперервної проектної освіти, яка поєднує цільову установку із включенням смислових орієнтирів особистості, допомагаючи вибудовувати значущу лінію «сюжетного» життєвого руху людини. У психології людини одвічно присутнє творче й проектне переживання світу. Сьогодні сучасному суспільству потрібен не виконавець, а творець. Діяльність від проблеми до завдання, від завдання до проекту, від проекту до втілення і захисту висуває вимоги не лише до організації навчання, а й до власне суб'єкта діяльності. Проектну діяльність можна вважати проблемною і розвивальною, оскільки вона формує мотивацію до творення й перетворення себе. Сьогодні проектність – це один із вимірів рівня культури народу. Більш того, спрямування сучасної освіти на профільне навчання робить знання і застосування проектної діяльності надзвичайно актуальним.

Розглядаючи еволюцію методів навчання, слід відзначити, що метод проектів був відомий ще у 20-х рр. XX ст. Більш того, починаючи з доби Відродження, у системі розвитку методів навчання чітко виділялася тенденція до активізації навчання, узгодження його з потребами життя та особливостями дитячої вдачі. На основі концепції прагматизму метод проектів було запропоновано, теоретично обґрунтовано та перевірено на практиці

американським ученим, філософом і педагогом Дж. Дьюї. Його послідовник У. Кілпатрік розробив «проектну систему навчання».

Останнім часом, у зв'язку зі становленням парадигми особистісно орієнтованої освіти, метод проектів переживає друге народження як ефективне доповнення до інших педагогічних технологій, що сприяють становленню особистості школяра як суб'єкта діяльності та соціальних стосунків. Отже, процеси теоретичного та практичного застосування методу проектів – це нагальна проблема часу.

У сучасну педагогічну практику активно увійшло поняття *«проект»*, і воно розглядається як форма, задум, план (проект – від лат. «кинутий вперед»). *Проектування* – це спеціальна, концептуально обумовлена та технологічно забезпечена діяльність, спрямована на створення образу бажаної в майбутньому системи.

Слід відзначити, що останнім часом у практиці шкільництва помітно зросла популярність *проектної діяльності,* а тому важливо звернути увагу на окремі критеріальні вимоги до її сучасного тлумачення:

– наявність освітньої проблеми, складність й актуальність якої відповідає навчальним запитам і життєвим потребам учнів;

– структурування діяльності відповідно до класичних етапів проектування;

– моделювання умов для виявлення учнями навчальної проблеми;

– дослідницький характер пошуку шляхів вирішення проблеми;

– система навчання та життєвої практики учня, в основі якої лежить цілеспрямована практична діяльність учня, яка здійснюється на основі його самостійного вибору.

Значна частина учнів загальноосвітніх шкіл не вміє застосовувати набуті знання в реальному житті. Використання проектної діяльності надає змогу подолати цей бар'єр, навчити старшокласників самостійно здобувати нові знання та застосовувати їх на практиці. Участь старшокласників у шкільних проектах забезпечує їхнє активне залучення до вирішення власних життєвих та професійних завдань, набуття досвіду майбутнього висококваліфікованого фахівця, сприяє розвитку індивідуальності дитини, її вихованню як суб'єкта власної діяльності та життя.

Отже, проектна діяльність є складовою практики учнів, яка, у свою чергу, є важливою складовою життєвої практики. Неможливо навчитися мистецтву життя, не маючи життєвої практики, не вирішуючи різноманітних завдань.

Отже, уведення в навчально-виховний процес нового курсу «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» допоможе учням набути досвіду самостійного й творчого вирішення практичних, життєвих, професійних завдань.

Основна мета цього курсу – спрямувати особистість старшокласника до вибору власного життєвого шляху, розумно вмотивованої діяльності, сприяти творчій самореалізації та професійному самовизначенню.

Мета програми вимагає рішення таких **завдань:**

1. Формування інтелектуальних, спеціальних і загальнокультурних знань і вмінь учнів із питань технології проектування, управління проектами, уміння шукати й знаходити об'єкти їхнього практичного застосування.

2. Розвиток таких ділових якостей, як ініціатива, відповідальність, співробітництво, навички роботи в колективі, пунктуальність, бачення проблем і прийняття рішень, уміння робити обґрунтовані висновки.

3. Розвиток умінь планування, одержання й використання інформації, спираючись на знання фактів, закономірностей науки, уміння самостійного навчання, конструктивної соціалізації особистості учнів.

3. Формування трудової, соціальної, інформаційної, комунікативної, політико-правової компетенцій у проектній діяльності.

4. Формування життєвих навичок, пов'язаних зі спілкуванням, критичним мисленням, життєвих навичок самоменеджменту.

5. Спонукання до пошуку рівноправних взаємин із дорослими в проектній діяльності.

6. Розвиток умінь регулювати свої конфлікти й конфлікти в команді, вирішувати природні протиріччя неконфліктними способами: шляхом співробітництва, компромісу, поступок.

7. Розвиток в учнів презентаційних умінь.

Функції курсу зумовлюються потребами професійного розвитку особистості старшокласників:

– **навчальна:** виявляється в організації учнів з метою оволодіння знаннями, уміннями й навичками з питань технології проектування, управління проектами, основ наук;

– **розвиваюча:** проявляється в забезпеченні умов для інтелектуального, загальнокультурного розвитку учнів, озброєння їх методами самостійної творчої пізнавальної проектної діяльності;

– **виховна:** передбачає необхідність здійснювати цілеспрямований вплив на особистість старшокласників з метою створення оптимальних умов для її всебічного гармонійного розвитку; акумулювання в особі старшокласника загальнолюдських і морально-професійних цінностей;

– **організаторська:** полягає в необхідності організації проектної команди, вибору лідера-менеджера в управлінні проектами;

– **інформуюча:** передбачає поширення отриманих знань серед учнів середньої школи, старшокласників інших навчальних закладів району, міста, області, батьків, працівників освітньої, соціальної й виробничої сфер.

«Проектування як сучасний феномен», «Зміст і технологія проектування», «Управління проектами», «Проектна діяльність – життєва практика особистості», «Технологія проектування як напрям розвитку ділових якостей особистості», «Вчимося проектувати, або Школа професійних проектів» – такі **розділи курсу** «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласників».

У процесі вивчення курсу учні засвоюють такі **поняття,** як бізнес-план, ділові якості, життєва позиція, життєва програма, кар'єра, керівник, компетентність, компетенції, конфлікт, лідер, лідерство, менеджер, менеджмент, мета, партнерство, проект, проектування, самоменеджмент, самопрограмування, управління тощо.

Спецкурс припускає такі **форми роботи,** як лекції, семінари, практичні заняття, психологічні практикуми, тренінги, дискусії, мозковий штурм, круглі столи, рольові та ділові ігри, дебати, учнівська платформа, проектна діяльність, презентація, індивідуальні завдання тощо.

Очікувані результати

Учні засвоюють:

– понятійний апарат проектної діяльності, основні характеристики й види проектів;

– структуру й формування проектної команди;

– основні етапи реалізації проектної діяльності;

– вимоги до організації проекту, оцінювання проектної діяльності;

– функціональну діяльність управління проектами, управління командою проекту;

– методи управління проектами, формування стилів керівництва й комунікацій у проектній команді;

– технологію життєвого проектування, життєвої програми особистості;

– структуру технології проектування, алгоритм, процедури та операції технології;

– роль проектної діяльності у формуванні творчої ділової особистості людини.

Учні вміють:

– планувати різні види проектів, давати оцінку й самооцінку презентацій;

– здійснювати постановку задач при управлінні проектами й управлінні командою;

– аналізувати, прогнозувати й попередньо вирішувати конфліктні ситуації в проектній команді та її оточенні;

– визначати особисті якості проектного менеджера-керівника;

– визначати ефективність застосування самоменеджменту в роботі;

– будувати особисту життєву й професійну програму самореалізації;

– ефективно використовувати та швидко поповнювати, розширювати, інтегрувати власний досвід для вирішення нестандартних життєвих завдань, розв'язання проблемних життєвих ситуацій;

– самостійно здобувати нові знання, формувати нові вміння та навички, користуючись навичками пошуку;

– осмислювати, формулювати свій досвід, транслювати успішні проекти в професійну сферу життєдіяльності.

Форми атестації учнів:

– поточний контроль засвоєння учнями основних понять спецкурсу;

– оцінка активності учнів на практичних заняттях і підготовка до них;

– оцінка індивідуальних завдань учнів;

– тестовий контроль засвоєння учнями програми курсу;

– недиференційований залік за курсом.

Програма курсу «Проектна діяльність у професійному становленні особистості старшокласника» призначена для педагогічних працівників у галузі освіти, усіх, хто цікавиться питаннями свого професійного та особистісного зростання. Тематика проектів, індивідуальні завдання для учнів можуть варіюватися. В освітньому процесі загальноосвітнього навчального закладу рекомендуємо використовувати назву предмета для викладання в 10–11 класах «Через проектну діяльність – до компетентності».

Таблиця Д.1

Структура і зміст програми за темами. 10 клас (35 годин, 1 година на тиждень)

№	Зміст навчального матеріалу	Кількість годин	Вимоги до рівня навчальних досягнень учнів
1	*2*	*3*	*4*
1	Вступ до предмета. Цілі й завдання курсу. Анкетування «Чи готовий я до проектної діяльності?». Практична робота № 1. Робочий план виконання проектів як форма фіксації результатів досліджень, аналізу, роздумів	1	– формулюють цілі, завдання, зміст курсу; – пояснюють значення, вивчення курсу для подальшого життя; – обґрунтовують власну мету при вивченні нового курсу; – прогнозують результат
	Модуль 1. Проектування як сучасний феномен	**9**	
2	Понятійний апарат проектної діяльності. Виникнення й розвиток проектної діяльності. Основні характеристики проекту. Дискусія «Чи потрібні проекти?»	1	– засвоюють поняття «проект», «проектування», «проектна діяльність», «метод проектів»; – розкривають основні характеристики, типологічні ознаки проектів;
3	Специфіка проектної діяльності. Типологічні ознаки проектів. Типи проектів. Мозковий штурм «У чому сила проектів?»	1	– пояснюють специфіку проектної діяльності; – наводять приклади різних типів проектів; – характеризують принципи підходу до проектної діяльності;
4	Класифікація проектів. Особливості проектів відповідно до типологічних ознак. Практична робота № 2. Вибір тематики проектів. Їхній основний зміст	1	– аналізують методи, функції проектування, проектні форми роботи; – визначають роль проектів в особистому житті; – впевнено виступають перед аудиторією; – використовують механізми пошуково-дослідницької діяльності;
5	Метод проектів як творча діяльність особистості. Принципи підходу до проектної діяльності. Методи проектування. Функції проектної діяльності. Форми організації проектної роботи. Практична робота № 3. Складання бази даних «Мій професійний проект»	1	– уміють відстоювати свою точку зору; – дотримуються правил роботи в команді, поваги до чужої думки
6	Учнівська платформа «Метод проектів у моєму житті»	1	

Продовження Табл. Д.1

1	*2*	*3*	*4*
7	Проектування – шлях від ідеального образу до реального об'єкта. Критерії ефективного проектування. Вимоги до використання методу проектів. Практична робота № 4. Складання правил для тих, хто вирішив створювати проект	1	
8	Рольова гра «Створити проект, щоб бути успішним»	1	
9	Презентація «Азбука проектної діяльності»	1	
10	Дебати «Проект і програма: подібність і відмінність?»	1	
	Модуль 2. Зміст і технологія проектування	**12**	
11	Група і команда. Структура проектної команди. Формування команди. Основні ознаки ефективної команди. Роль лідера-менеджера в управлінні проектною командою. Практична робота № 5. Зміст діяльності команди в умовах проектної діяльності	1	– засвоюють поняття «група», «команда», «колектив», «менеджер», «менеджмент», «керівник», «лідер», «лідерство», «компетенції»; – характеризують структуру проектної команди; – визначають роль лідера в управлінні проектною командою; – уміють самостійно формувати команду; – аналізують зміст діяльності членів команди у створенні проектів; – приймають рішення в нестандартних ситуаціях; – визначають уміння, потрібні для плідної співпраці в команді; – розуміють членів команди; – описують технологію проектування; – розкривають етапи реалізації проектної діяльності; – уміють планувати проект і формувати бюджет проекту; – аналізують структуру процесу збору інформації; – оцінюють і самооцінюють презентації проектів; – осмислюють значення своєї роботи в проектах; – проявляють свої ділові якості в справі; – визначають завдання й цілі створення проектів;
12	Дебати «Технологія проектування: індивідуальність чи колективізм?»	1	
13	Етапи реалізації проектної діяльності. Зміст роботи. Прогнозування очікуваних результатів. Практична робота № 6. Алгоритм роботи команди над проектом	1	
14	Урок-обговорення «Мої пропозиції щодо планування проекту»	1	
15	Вимоги до організації проекту. Набуття знань і вмінь під час виконання проекту. Дискусія «Успішна презентація: яка вона?»	1	
16	Пошук коштів: крок за кроком. Практична робота № 7. Формування бюджету проекту	1	

Продовження Табл. Д.1

1	2	3	4
17	Оцінювання проектної діяльності. Об'єкт оцінювання – компетенції. Етапи оцінювання проектної діяльності. Рейтингова оцінна шкала. Практична робота № 8. Критерії оцінки проекту, портфоліо	1	– проявляють впевненість у собі під час розв'язання проблеми; – проводять самоконтроль своєї діяльності
18	Практична робота № 9. Складання протоколів самооцінки, оцінювання презентацій проектів. Рейтинг за підсумками роботи над проектом	1	
19	Результати проектної діяльності як творчої співпраці членів команди. Практична робота № 10. «Дерево проектів»	1	
20	Круглий стіл ««Сходинки» до проектної діяльності»	1	
21	Практична робота № 11. Вибір теми й постановки мети в різних видах проекту. Цілі й завдання діяльності команди на етапах роботи над проектом	1	
22	Учнівська платформа «Що для мене значить робота над проектом?»	1	
	Модуль 3. Управління проектами	**13**	
23	Лідер і функціональна діяльність управління проектами. Класифікація функцій управління. Роль менеджера-лідера в забезпеченні функціонального узгодження в системі управління проектами. Психологічний практикум № 1. «Лідер»	1	– засвоюють поняття «управління», «методи управління», «влада», «компетентність», «модель», «конфлікт», «конфліктна ситуація»; – класифікують функції управління; – визначають роль лідера-менеджера в забезпеченні функціонального узгодження в системі управління проектами;
24	Семінар «Проект і лідерство. Стилі керівництва». Психологічний практикум № 2. «Стиль керівництва»	1	– оцінюють особисті комунікативно-лідерські здатності, стиль керівництва; – характеризують методи управління проектами, типи влади, види впливу на працівників; – здійснюють постановку задач при управлінні проектами й управлінні працівниками; – описують організаційні структури управління проектами; – аналізують, прогнозують і попередньо вирішують конфліктні ситуації в

Продовження Табл. Д.1

1	*2*	*3*	*4*
25	Методи управління проектами. Типи влади в проектній діяльності. Види впливу на працівників. Мотиваційні теорії, що забезпечують вибір лідером-менеджером адекватних методів управління як способів впливу на команду проекту й окремих її членів. Психологічний практикум № 3. «Які Ваші комунікативно-лідерські здатності?»	1	проектній команді та її оточенні; – наводять приклади видів конфліктів у проектах й управління ними, приклади внутрішніх і зовнішніх джерел конфліктів у проектах; – визначають особистий стиль поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях; – відчувають настрій співрозмовника; – створюють власні проекти; – розкривають зміст майбутньої професійної діяльності; – використовують особисті професійні якості проектного менеджера-керівника; – презентують себе і свої ділові можливості; – уміють розподіляти повноваження під час роботи в команді
26	Круглий стіл «Комунікативна компетентність лідера як основа культури управління проектом»	1	
27	Роль організаційних структур управління проектами у підвищенні ефективності функціонування закладу. Характеристика існуючих організаційних структур управління. Основні задачі лідера-менеджера щодо формування організаційної структури управління проектами. Практична робота № 12. Модель формування організаційних структур управління проектами й роль лідера-менеджера в її формуванні	1	
28	Практична робота № 13. Організаційні структури управління проектами: функціональні, вертикальні, матричні. Приклади	1	
29	Управління конфліктами в проекті. Природа та наслідки конфлікту. Модель конфлікту. Стресові ситуації та їхній вплив на виникнення конфліктів. Мозковий штурм «Як поводитися в стресових ситуаціях?»	1	
30	Практична робота № 14. Види конфліктів у проектах й управління ними. Внутрішні й зовнішні джерела конфліктів у проектах. Психологічний практикум № 4. «Визначення свого стилю поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях (на основі тесту К. Томаса)»	1	

Закінчення Табл. Д.1

1	*2*	*3*	*4*
31	Рольова гра «Роль лідера проекту в управлінні конфліктами»	1	
32	Управління проектними кадрами як система. Людський фактор в управлінні проектами. Психологічний практикум № 5. «Який Ви керівник?»	1	
33	Дебати «Фактори успіху проекту: які вони?»	1	
34	Практична робота № 15. Створення проекту «Мій професійний проект»	1	
35	Презентація проекту «Мій професійний проект». Підбиття підсумків	1	

Таблиця Д.2

Структура і зміст програми за темами 11 клас (35 годин, 1 година на тиждень)

№	Зміст навчального матеріалу	Кількість годин	Вимоги до рівня навчальних досягнень учнів
1	*2*	*3*	*4*
	Модуль 4. Проектна діяльність – життєва практика особистості	*11*	
36	Розвиток основних компетенцій у проектній діяльності. Трудова, соціальна, інформаційна, комунікативна, політико-правова компетенції. Практична робота № 16. Створення моделі «Я – людина»	1	– засвоюють поняття «життєва позиція», «життєвий вибір», «життєва програма», «цінність», «самоменеджмент», «самопрограмування»; – характеризують основні компетенції в проектній діяльності; – визначають сутність самоменеджменту;
37	Формування життєвих навичок, що пов'язані зі спілкуванням, прийомом / передачею інформації, критичним мисленням. Практична робота № 17. Складання правил культурного спілкування (уважного слухача й активного співрозмовника). Тренінги (міжособистісного спілкування, раціонального розв'язання конфліктів)	1	– систематизують якості, важливі для спілкування; – виявляють внутрішні бар'єри спілкування; – аналізують позитивні якості в будь-якій людині; – вирішують конфліктні ситуації; – пояснюють техніку міжособистісного спілкування; – описують життєві навички, пов'язані зі спілкуванням, передачею інформації, з уміннями жити разом, роботою в команді;

Продовження Табл. Д.2

1	*2*	*3*	*4*
38	Формування життєвих навичок самоменеджменту. Сутність самоменеджменту. Його переваги. Психологічний практикум № 6. «Самоменеджмент: ефективність застосування у Вашій роботі»	1	– складають правила уважного слухача й активного співрозмовника; – мають уявлення про життя особистості, життєвий проект, життєву програму, життєві плани та цілі особистості; – розкривають технологію життєвого проектування; – володіють навичками прийняття рішень та вирішення проблем; – аналізують життєві ситуації; – виявляють життєві цінності; – володіють навичками моделювання (використання схем); – дотримуються правил ораторського мистецтва; – володіють вміннями й навичками, пов'язаними із захистом та реалізацією власних прав, дотриманням обов'язків; – формують активну модель життя, спрямовану на збереження власних цінностей та принципів, збереження й примноження фізичного, психічного та соціального здоров'я; – осмислюють готовність та здатність до самоосвіти впродовж життя
39	Формування життєвих навичок, що пов'язані з умінням жити разом, роботою в команді. Психологічний практикум № 7. «Оцінка соціально-психологічного клімату в трудовому колективі»	1	
40	Круглий стіл «Проектна діяльність – комплексне розв'язання життєво значущої проблеми»	1	
41	Індивідуальний життєвий проект особистості. Технологія життєвого проектування. Практична робота № 18. Аналіз життєвих ситуацій	1	
42	Самопрограмування як важливий спосіб організації людиною свого життя. Життєва програма особистості. Міні-твір «Вічні цінності очима учнів»	1	
43	Дебати «Учитися впродовж життя: за і проти»	1	
44	Практична робота № 19. Створення проекту «Мій життєвий проект»	1	
45	Презентація проекту «Мій життєвий проект»	1	
46	Учнівська платформа «Проблематика успіху в проектній діяльності»	1	
	Модуль 5. Технологія проектування як напрям розвитку ділових якостей особистості	**11**	
47	Круглий стіл «Роль проектної діяльності у формуванні творчої особистості та ділових якостей людини»	1	– засвоюють поняття «бізнес-план», «ділові якості», «партнерство», «мета»; – описують структуру технології проектування; – пояснюють алгоритм, процедури та операції технології проектування різних видів проектів;

Продовження Табл. Д.2

1	*2*	*3*	*4*
48	План реалізації проектів у формуванні ділових якостей особистості. Ознаки продуктивності в проектній діяльності. Практична робота № 20. Складання організаційних заходів із реалізації проектів	1	– визначають роль проектної діяльності у формуванні творчої ділової особистості людини; – складають власний бізнес-план; – розуміють значення володіння іноземними мовами; – володіють навичками роботи в мережі Internet; – володіють уміннями й навичками, пов'язаними з пошуком та опрацюванням інформації, її використанням у власному житті; – розуміють роль і місце інформації в житті людини й суспільства; – уміють «знешкоджувати» шкідливу інформацію, критично оцінювати інформаційні потоки; – розуміють сутність загальнолюдської та національної культури, їхньої взаємодії в культурно-цивілізаційному процесі; – осмислюють конкурентоспроможність на ринку праці; – мають уявлення про необхідний спосіб та стиль життя, характер відносин із оточуючими, правильну поведінку, механізми її дотримання та реалізації у власному житті, уявлення про причини та механізми саморозвитку; – розуміють особливості та механізми розвитку ділових якостей особистості
49	Соціальні й творчі проекти. Структура технології проектування. Алгоритм, процедури та операції технології. Інструментарій технології проектування. Практична робота № 21. Розробка структурно-функціональної схеми соціального проектування	1	
50	Екологічні й культурологічні проекти. Мета й завдання технології проектування. Алгоритм, етапи технології. Практична робота № 22. Розробка тематики видів культурологічних проектів	1	
51	Профільні й економічні проекти. Функції технології проектування. Алгоритм, процедури та операції технології. Ділова гра «Торгуємо акціями, ведемо переговори. Укладання договорів»	1	
52	Практична робота № 23. «Ти – майбутній бізнесмен»	1	
53	Інформаційні й телекомунікаційні проекти. Структура технології проектування. Організація та проведення. Практична робота № 24. Розробка ідей щодо використання телекомунікацій у шкільній освіті	1	
54	Практична робота № 25. Складання представницького листа, культурного пакета. Метод «мозкової атаки» в телекомунікаційних проектах	1	

Продовження Табл. Д.2

1	*2*	*3*	*4*
55	Міжнародні проекти. Їхні особливості. Порядок участі в національних проектах. Практична робота № 26. Як розпочати роботу в міжнародних проектах	1	
56	Практична робота № 27. Пошук діючих проектів у мережі Internet	1	
57	Презентація «Найбільш успішні проекти світу»	1	
	Модуль 6. Учимося проектувати, або Школа професійних проектів	**13**	
58	Практична робота № 28. Створення соціальних проектів	1	– володіють комп'ютерною технікою; – здатні до спілкування, активного слухання, успішних самопрезентацій, виступів, безконфліктного спілкування із ближніми; – використовують схеми, графіки як інструменти власної діяльності в нестандартній ситуації; – володіють навичками критичного та креативного мислення; – володіють вміннями й навичками, пов'язаними з виконанням актуальних та набуттям нових соціальних ролей, здійсненням соціальної активності та соціальної мобільності; – володіють навичками розвитку власного потенціалу
59	Презентація соціальних проектів	1	
60	Практична робота № 29. Створення культурологічних проектів	1	
61	Презентація культурологічних проектів	1	
62	Практична робота № 30. Створення профільних проектів	1	
63	Презентація профільних проектів	1	
64	Практична робота № 31. Створення телекомунікаційних проектів	1	
65	Презентація телекомунікаційних проектів	1	
66	Практична робота № 32. Створення національних проектів	1	
67	Презентація національних проектів	1	
68	Практична робота № 33. Створення проекту «Я – випускник»	1	
69	Презентація проекту «Я – випускник»	1	
70	Заключна діагностика. Підбиття підсумків	1	

Індивідуальні завдання

1. Що таке проект? Визначення методу проектів.
2. Типологія проектів.
3. Метод проектів в освітніх закладах зарубіжжя.
4. Метод проектів як основа технології дистанційного навчання.
5. Особливості підготовки проектів для науково-практичних конференцій.
6. Стадії виконання проекту та їхній зміст з погляду учасників проекту.
7. Лідерство в керуванні проектами.
8. «Вибір» лідера команди проекту.
9. Основні умови ефективної роботи команди.
10. Методи керування проектами.
11. Лідерство в побудові організаційних структур керування.
12. Лідерство у формуванні команди проекту.
13. Лідерство в керуванні конфліктами в процесі проектування.
14. Лідерство в керуванні людськими ресурсами при розробці проектів.
15. Функції лідера в забезпеченні комунікації в проектних організаціях.
16. Лідер і мотивація в управлінні проектами.
17. Лідерство через управління якістю проектів.
18. Сприйняття лідером-менеджером членів команди в контексті стилів керівництва.
19. Моделі управління конфліктами.
20. Проектна діяльність як важливий аспект компетентнісної освіти школярів.
21. Фактори, що впливають на досягнення істотного успіху у виконанні проекту.
22. Проектна діяльність – потенціал розвитку ділових якостей.
23. Міжнародні проекти.
24. Бюджет і ресурси проекту.
25. Напрями ефективного застосування методу проектів у школі.

Питання до заліку

10 клас

1. Поняття «проект», «проектна діяльність». Основні характеристики проекту.
2. Виникнення й розвиток проектної діяльності.
3. Типологічні ознаки проектів. Класифікація проектів.

4. Методи проектування. Проектні форми роботи.

5. Критерії ефективного проектування.

6. Етапи реалізації проектної діяльності. Зміст діяльності учнів в умовах проектної діяльності.

7. Проектна команда. Роль лідера-менеджера в управлінні проектною командою.

8. Оцінювання проектної діяльності. Основні етапи оцінювання проектної діяльності.

9. Результати проектної діяльності як творчої співпраці членів команди.

10. Бюджет і ресурси проекту.

11. Проект і лідерство. Стилі керівництва.

12. Методи управління проектами. Види впливу на працівників.

13. Характеристика існуючих організаційних структур управління.

14. Природа конфлікту. Управління конфліктами в проекті.

15. Види конфліктів у проектах й управління ними.

16. Внутрішні й зовнішні джерела конфліктів у проектах.

17. Фактори успіху проекту.

18. Управління проектними кадрами як система. Людський фактор в управлінні проектами.

19. Вимоги до організації проекту.

20 Алгоритм роботи команди над проектом.

11 клас

1. Характеристика основних компетенцій особистості в проектній діяльності.

2. Життєві навички самоменеджменту.

3. Формування вмінь ефективної роботи в команді.

4. Життєві навички міжособистісного спілкування, розв’язання конфліктів.

5. Технологія життєвого проектування.

6. Самопрограмування – важливий спосіб організації людиною свого життя.

7. Роль проектної діяльності у формуванні творчої ділової особистості людини.

8. Ознаки продуктивності в проектній діяльності.

9. Соціальні проекти. Структура технології проектування.

10. Творчі проекти. Алгоритм, процедури та операції технології.

11. Екологічні проекти. Технологія проектування.

12. Культурологічні проекти. Алгоритм, етапи технології.

13. Профільні проекти. Технологія проектування.

14. Економічні проекти. Алгоритм, процедури та операції технології.

15. Етапи створення власного бізнес-плану.

16. Інформаційні проекти. Структура технології проектування.

17. Телекомунікаційні проекти. Організація та проведення.

18. Поняття «представницький» лист, «культурний пакет». Метод «мозкової атаки» в телекомунікаційних проектах.

19. Міжнародні проекти. Їхні особливості.

20. Порядок участі в національних проектах.

Додаток Е

Теми проектів в учнівському самоврядуванні

1. Голос учнівської молоді.
2. Сходинки до успіху.
3. Шкільна соціальна реклама.
4. Роби як ми! Роби з нами! Роби краще за нас!
5. Стань творцем свого життя.
6. Як подолати конфлікт?
7. Пізнай себе.
8. Зробимо потреби учнівської молоді почутими.
9. Як стати лідером?
10. Екологічні проблеми людства, які торкаються нас.
11. Твій вибір – життєвий успіх.
12. Участь молоді в розвитку громади.
13. Влада, яка чує дітей.
14. Що я можу змінити в житті моєї школи.
15. Лідер XXI ст.: соціально-психологічний портрет.

Теми проектів у гуртковій роботі (проектні майстерні)

1. Відкрийте двері добра і довіри.
2. Духовна єдність поколінь.
3. Не бути осторонь – творити зміни.
4. Допоможемо ветерану.
5. Естафета улюблених занять.
6. Поспішайте робити добро.
7. Простягни руку допомоги дітям з особливими потребами.
8. Шкільне подвір'я.
9. Людина народжується для вічності.
10. Запали вогнище любові й добра.
11. Тепло душі ветеранам педагогічної праці.
12. Різні = рівні: подолаємо дискримінацію разом.
13. Створимо імідж школи разом.
14. Впорядкуємо ігровий майданчик – для малят дитячого садка.
15. Світ навколо мене, та я в ньому.

Теми навчальних (профільних) проектів

Навчальні проекти на предметах базисного плану *(за вибором)*.

Профільні проекти

1. Стратегія успіху.

2. Я відкриваю власну справу.
3. Професії, яких потребує ринок праці.
4. Презентація моєї організації (фірми).
5. У бізнес зі шкільної лави.
6. Професійні орієнтири успіху.
7. Професійний вибір: хто його має здійснювати?
8. Комп'ютерні технології управління фірмою.
9. Твоя інформаційна безпека.
10. Риси та якості фахівця.
11. Держава потребує професіоналів.
12. Діловий етикет. Одяг і зовнішній вигляд ділової людини.
13. Діловий етикет: мистецтво спілкування.
14. Ділова людина: яка вона?
15. Економіка нашої школи, її бюджет і режим економії.

Теми проектів у Школі самовиховання (класні години)

1. Мобільна телефонія – цивілізоване спілкування.
2. Видатні випускники нашої школи.
3. Місто моєї мрії.
4. За майбутнє без СНІДу.
5. Колектив починається з мене.
6. В ім'я твого і мого життя (сторінками історії Великої Вітчизняної війни).
7. Моя корисна справа, зроблена для громади.
8. Мій перший мільйон.
9. Поведінка старшокласників у громадських місцях.
10. Портрет мого колективу.
11. Вічні цінності сучасної ділової людини.
12. Конфліктна ситуація: народження істини, а не загострення стосунків.
13. Цінності моєї родини.
14. Жити – означає спілкуватися.
15. Шлях до самореалізації, або Як стати особистістю.

Теми проектів у взаємодії з батьками

1. Найбільш успішні ділові люди світу.
2. Людина, яка зробила себе сама.

Додаток Ж

Проект «Я відкриваю власну справу»

Керівник проекту: учитель економіки С. А. Кобець.

Учасники проекту: учні 10-Б класу.

Тип проекту – навчальний (профільний), груповий.

Актуальність теми

Перш ніж почати свій бізнес, необхідно провести велику підготовчу роботу, зокрема аналітичну. Кожний має чітко розуміти, навіщо йому потрібно відкрити свою справу, і які цілі він переслідує. Усвідомлення цього буде мотивувати, дисциплінувати й направляти учасників. Бізнес повинен базуватися на чіткій і ясній бізнес-ідеї. Для цього необхідно скласти грамотний бізнес-план. Бізнес-план – це проект Вашої майбутньої справи. Бізнес-план містить у собі описову частину й фінансову. Без нього взагалі не варто братися за комерційну діяльність, інакше ймовірність невдачі буде занадто висока. На початку необхідно окреслити для себе коло можливих партнерів по бізнесу й визначитися з майбутньою формою власності. Усім цим та іншим аналогічним питанням присвячений наш проект.

Отже, навіщо потрібно починати свій бізнес і відкривати свою справу? Які мотиви переслідують при цьому люди, і що вони чекають від свого власного бізнесу?

Відповіді на ці запитання допоможуть почати свій бізнес. А інакше можна продовжувати обманювати себе, тішити своє самолюбство різними відмовками й знаходити доводи, щоб продовжувати працювати на «дядька». Наприклад, можна порівнювати свою зарплату з іншими й говорити собі, що «у принципі непогано ще заробляєте», або у Вас гарний колектив, у якому Ви комфортно себе почуваєте. Також Вас може влаштовувати близьке місце роботи від будинку або гнучкий графік роботи, запропонований роботодавцем.

Є ще одна, мабуть, найголовніша причина. Почати свій бізнес заважає звичка й острах змін. Адже звикаєш прокидатися вранці, ходити на роботу, виконувати там певні функціональні обов'язки й одержувати зарплату за все це. Якщо людина нічого не буде робити, так буде продовжуватися завжди: не треба думати, ламати голову, за Вас уже все придумав роботодавець. З одного боку, здається, зручно, але не тим людям, хто вирішив відкрити свою справу.

З'ясуємо основні позитивні моменти бізнесу, які випливають із названих вище причин:

– Ви одержуєте більшу волю й незалежність, можливість самому управляти своїм часом порівняно з роботою на «дядька»;

– у Вас є більше шансів реалізувати себе й свої особисті амбіції;

– рівень Вашого доходу необмежений і буде залежати повністю від Вас.

Ціль: розробити бізнес-план своєї справи.

Завдання проекту:

1. Вивчити літературу з проблеми.
2. Навчити оформляти бізнес-план.
3. Формувати підприємницькі й ділові якості.

Етапи реалізації проекту

1. Організаційно-підготовчий етап:

– вивчення літератури з проблеми;

– консультації з підприємцями, батьками, викладачами вищого навчального закладу тощо;

– аналіз й узагальнення передового досвіду з проблеми.

2. Технологічний етап:

– систематизація й оформлення матеріалу;

– підготовка матеріалу до презентації.

3. Підсумковий етап:

– представлення результатів у формі звіту з демонстрацією матеріалів;

– оцінка й самооцінка результатів дослідження;

– презентація проекту для учнів інших шкіл.

Очікувані результати

1. Створення бізнес-плану своєї справи.
2. Розвиток презентаційних і ділових якостей.

Проектна група № 1. БІЗНЕС-ПЛАН готелю

Призначення бізнесу. Відкриття готелю на 12 номерів (22 місця) рівня 3 зірки.

Мета проекту. Прийом й обслуговування гостей міста, забезпечення їхнього комфортного проживання.

Попит. У цей час відзначається значне збільшення попиту на готельні послуги. Це пов’язано, насамперед, із розвитком туристичної галузі в Україні, підготовкою до «Євро-2012», відкриттям великих спільних підприємств, проведенням у багатьох містах регулярних виставок, конференцій і семінарів. Найбільше користуються попитом невеликі приватні готелі, розташовані в екологічно чистих районах удалині від міської суєти.

Маркетинг і збут. Для забезпечення стабільної заповнюваності готелю передбачається проведення реклами готелю через друковані видання й через мережу Internet; укладення договорів з турагентствами на розміщення невеликих груп туристів.

Приміщення під готель. Найбільш оптимальним у готельному бізнесі вважається зведення будинку або придбання готових приміщень. У цьому бізнес-плані готелю ми розглянемо варіант будівництва власного приміщення.

При виборі місця розташування готелю необхідно врахувати наявність зручного під'їзду, дислокацію виводів електричних і газових мереж, систем водопроводу й каналізації в безпосередній близькості від будівельного майданчика.

Виробничий план.

1. Загальна площа приміщень готелю становить 600 кв. м і містить у собі:

– номери для проживання: люкс – 2 шт.; 2-місний – 8 шт.; 1-місний – 2 шт.;

– кафе;

– кімнату відпочинку з баром;

– кухню;

– більярд;

– побутову кімнату (прання, прасування);

– технічне приміщення (котельня тощо).

Інженерне забезпечення – міські комунікації.

2. Фінансова складова бізнес-плану готелю.

Горизонт розрахунку (тривалість розрахункового періоду) містить у собі: будівництво приміщення – 2 роки, і його подальша експлуатація.

1. Інвестиційні витрати – 2–3,5 млн грн:

– вартість проведення будівельно-монтажних робіт – 100–160 тис. грн;

– благоустрій території, забезпечення місць для паркування – 408 тис. грн;

– вартість передпроектних і проектних робіт – 1,5–2 млн грн;

– вартість обладнання й облаштування готелю – 380–660 тис. грн.

Бажано запланувати також непередбачені витрати.

2. Поточні витрати можуть містити в собі витрати на оплату праці й відрахування в соціальні фонди; експлуатаційні витрати; витрати на ремонт й обслуговування готелю; можливо, орендна плата за земельну ділянку.

Фонд оплати праці (1 керуючий й 3 особи обслуговуючого персоналу) становить 195 тис. грн на рік.

Експлуатаційні витрати складаються з витрат на електроенергію, водопостачання, теплопостачання, миючі засоби, продукти, послуги зв'язку та

інше, і становлять 217–272 тис. грн у період експлуатації будинку. На етапі будівництва будуть потрібні тільки електроенергія та вода.

3. Джерела доходів (на рік):

– дохід від номерного фонду – 816–952 млн грн;

– дохід від харчування – 190–244 тис. грн;

– додатковий дохід від більярду – 27–54 тис. грн.

Термін окупності проекту становить 5 років, рентабельність – 59 %.

Якщо визначати термін окупності з використанням дисконтування, то він складе 6 років.

Надалі можна розширити сферу послуг, пропонуючи, наприклад, послуги сауни.

Проектна група № 2. БІЗНЕС-ПЛАН ПЕРУКАРНІ

Призначення бізнесу. Відкриття перукарні на 4 робочі місця.

Мета проекту. Надання перукарських послуг населенню з невисоким рівнем доходу.

Документація. Одержання сертифіката, дозволу СЕС, дозволу пожежної інспекції.

Маркетинг і збут. Можна надрукувати яскраві рекламні проспекти й поширити їх у прилеглих будинках і магазинах. Віднести рекламні аркуші на пошту, тому що доступ у під'їзди часто обмежений. Надрукувати N-у кількість купонів на знижку й провести рекламну акцію в торговельному центрі. Можна дати рекламу на місцевому каналі телебачення або в друкованих ЗМІ.

Приміщення під перукарню: оренда або купівля нежилого приміщення на першому поверсі багатоквартирного будинку, або купівля квартири з переведенням у нежитловий фонд. За санітарними нормами на одного перукаря необхідна площа 7–8 кв. м, тому загальна площа перукарні може бути від 40 кв. м.

Персонал. Режим роботи співробітників установлюємо самі, зазвичай він буває через день, або 2 дні через 2. Відповідно, якщо ми плануємо обладнати 4 робочих місць, то нам буде потрібний штат у кількості 8 осіб. Крім того, нам будуть потрібні бухгалтер, прибиральниця й адміністратор. Багато власників невеликих перукарень не наймають прибиральницю, а доплачують за цю роботу майстрам. Наявність у штаті адміністратора – теж не обов'язкова умова.

Фірмовий одяг. У невеликих перукарнях рідко зустрічається фірмовий одяг у персоналу, але краще попросити співробітників дотримувати певного

корпоративного стилю. Наприклад, носити тільки чорні або тільки білі блузки тощо.

Фінансова складова бізнес-плану перукарні.

Одержання сертифіката – 272–1 100 грн.

Рекламні проспекти – 30 грн за 1 000 шт.

Оренда приміщення – 4–5,5 тис. грн.

Обладнання – 32–54 тис. грн.

Обладнання пропонують багато компаній, воно значно відрізняється за ціною і якістю. Отже, потрібно вибирати найбільш прийнятний для нас варіант, адже, і витрати в цьому випадку можуть істотно відрізнятися. До обладнання відносимо дзеркала, стільці, мийку, шафки, полиці тощо.

Інші предмети (фени, гребінці, пензлики, рушники, фартухи й ін.) – 5,5 тис. грн.

Видаткові матеріали (шампуні, бальзами, фарби, фольга, лаки) – 8,2 тис. грн.

Комунальні послуги – 950–1 360 грн.

Плата за телефон – 100–1 000 грн.

Фонд заробітної плати. Звичайно перукар одержує за роботу 20–45 % від виторгу. Бухгалтер – 1 500 грн (можна за сумісництвом).

Прибуток (без обліку податків) – від 9,5–13,6 тис. грн на місяць.

Окупність – 6–12 міс.

Як розширення нашого бізнесу можна додатково надавати послуги манікюру й відкривати нові перукарні.

Проектна група № 3. БІЗНЕС-ПЛАН РЕСТОРАНУ

Призначення бізнесу. Відкриття ресторану на 60 місць.

Маркетинг і збут. Ми повинні бути готові витратити певні засоби на розкручування свого закладу й включити цю суму у свій бізнес-план. Яким би незвичайним або шикарним не був інтер'єр нашого ресторану, яке чудове меню ми б не пропонували своїм гостям, щоб залучити перших відвідувачів, необхідно забезпечити грамотну рекламу.

Реклама в ЗМІ, звичайно ж, потрібна, але найбільшу увагу варто приділити *promotion (промоушн)*-акціям. Організовуємо різні шоу, показ моделей, запрошуємо артистів і співаків, проводимо тематичні вечори й інші цікаві заходи.

Можна виділити в ресторані місця під дитячий клуб з ігровою зоною, щоб батьки могли залишати дітей під наглядом неньки, а самі спокійно відпочили. Дитячих клубів при ресторанах поки що дуже мало, у багатьох міс-

тах – одиниці, тому такі заклади не відчувають нестачі клієнтів. Для малят також може бути, наприклад, по неділях організована дитяча вистава.

Виробнича частина бізнес-плану ресторану.

Приміщення. Для відкриття успішного ресторану буде потрібно приміщення (власне або орендоване) площею близько 200 кв. м у місці з великою людською прохідністю, поблизу від інтенсивних пішохідних маршрутів, ділових і торгових центрів, із гарною транспортною розв'язкою й зручним паркуванням.

Персонал. Безумовно, меню повинно бути високої якості, інакше клієнти просто вдруге до нас не прийдуть. Головний працівник нашого закладу – це шеф-кухар, бажано, який має різні нагороди й призи на конкурсах, про що ми будемо повідомляти в рекламі свого закладу. Але наявність у штаті гарного кухаря передбачає й відповідну оплату його праці.

Наш штат також повинен бути укомплектований таким персоналом: керуючий, бухгалтер, менеджер, офіціанти, бармен, працівники кухні.

Грамотного керуючого й розумних офіціантів не так просто знайти, тому на це прийдеться витратити досить часу, а також забезпечити їм гарну мотивацію.

Фінансова частина бізнес-плану ресторану.

Оренда приміщення – від 27 тис. грн.

Витрати на дизайн й оформлення інтер'єру – від 40 тис. грн.

Обладнання – 545–950 тис. грн.

Меблі – 54–95,2 тис. грн.

Програмне забезпечення – від 8,1 тис. грн.

Посуд – 16–22 тис. грн.

Продукти – 30 % від обороту – 73–204 тис. грн.

Фонд заробітної плати – 10–40 % від обороту – 24–28 тис. грн. Зарплата шеф-кухаря – 7–11 тис. грн.

Дохід. Середнє завантаження демократичного ресторану – 1–2 посадки на день, за 12 годин роботи це складе 60–120 відвідувачів. Середній чек у такому ресторані становить приблизно 136–200 грн., отже, щоденний виторг – 8–23 тис. грн. Щомісячний дохід – 244–685 тис. грн. Прибуток – близько 68 тис. грн.

Окупність – 1,5–2 роки.

Проектна група № 4. БІЗНЕС-ПЛАН ФІТНЕС-КЛУБУ

Фітнес-клуби в нашій країні з'явилися відносно нещодавно. Перші цивілізовані спортивно-оздоровчі установи в багатьох містах стали відкрива-

тися тільки на початку 90-х рр. минулого століття й здобули величезну популярність у наших співгромадян. Людей, що бажають вести здоровий спосіб життя, знайшлося дуже багато, фітнес-клуби ніколи не були порожніми, навіть незважаючи на досить високу плату за відвідування.

У цей час ситуація трохи змінилася, кількість фітнес-клубів збільшилася, ціни в багатьох із них стали більш демократичними. Відвідувати такі клуби стали не тільки через престиж і моду, але, в основному, керуючись користю для здоров'я. Серед клієнтів клубів зріс відсоток людей, яким «за сорок». І якщо в елітних фітнес-центрах потреба не така й велика, то й відкриття такого закладу обійдеться в досить значну суму, а демократичний фітнес-клуб із задоволенням будуть відвідувати люди, що мають середні статки.

Для відкриття свого бізнесу нам буде потрібно розробити бізнес-план фітнес-клубу й визначитися з місцем розташування нашого закладу.

Призначення бізнесу. Відкриття фітнес-клубу середнього класу.

Мета проекту. Здійснення обслуговування за клубними картами й можливість разових відвідувань клубу для занять фітнесом.

Маркетинг і збут. Для залучення перших клієнтів можна дати рекламу в ЗМІ, але найбільший ефект дає поширення рекламних листівок і купонів на знижки. Установка зовнішньої реклами неподалік від нашого клубу – також досить ефективне рішення. Укладаємо корпоративні договори з різними організаціями, наприклад, із банками.

Приміщення. Дуже часто люди відвідують фітнес-клуби вранці або ввечері, тому зручніше, щоб заклад перебував якнайближче до місця їхнього проживання. Отже, найбільш виграшним місцем розташування фітнес-клубу буде спальний район із великою кількістю багатоповерхових житлових будинків. Звичайно ж, необхідно врахувати наявність конкурентів на цій території. Можна також розглянути варіант відкриття фітнес-клубу в бізнес-центрі.

Виробничий план.

Приміщення. Безумовно, оптимальним варіантом було б відкриття фітнес-клубу на базі колишнього спортивного комплексу, бажано з басейном. Але на сьогодні навряд чи можна знайти вільні площі подібного роду.

Отже нам, швидше за все, буде потрібно побудувати, купити або взяти в оренду необхідне приміщення. Будівництво – найбільш витратний і складний варіант із довгостроковою окупністю, оренда буде віднімати більшу частину нашого прибутку, тому приміщення краще купити.

Фітнес-клуб може включати такі приміщення: тренажерний зал, зали для занять аеробікою й бойовими єдиноборствами, кардіозону, басейн, роз-

дягальні, душові, кімнату для персоналу. У сучасних клубах часто пропонуються додаткові послуги: фіто-бар, сауна, солярій, масажний кабінет, послуги косметолога, продаж спортивного одягу й взуття. Чим вищим буде статус нашого клубу, тим більший набір додаткових послуг буде потрібний.

Фітнес-клуб демократичного рівня може займати площу від 150 до 1 000 кв. м.

Наприклад, для занять аеробікою, згідно з нормами, потрібно від 2 кв. м на людину, тренерові – більше, також потрібне місце для спортінвентарю (мати, фітболи тощо).

Персонал. Наш штат повинен включати: керуючого, бухгалтера, адміністратора, тренерів, інструкторів для групових тренувань, прибиральницю. Тренери (бажано, високопрофесійні) можуть не бути присутніми постійно, а приходити за записом, щоб скласти програму занять для клієнтів. У персоналу повинні бути медичні книжки й відповідна освіта. Також ми можемо запропонувати клієнтам послуги персонального тренера, лікаря, дієтолога.

Фінансова частина бізнес-плану фітнес-клубу.

Купівля приміщення – від 16 тис. грн за кв. м.

Обладнання й спортінвентар – від 81 тис. грн (мінімум), гарне професійне обладнання – від 816 тис. грн. Обладнання можна взяти в лізинг.

Фонд оплати праці буде залежати від чисельності штату співробітників. Заробітна плата бухгалтера – від 1,9 тис. грн, тренерів – від 4,6 тис. грн, керуючого – від 6,8 тис. грн тощо.

Дохід. Вартість річного обслуговування у фітнес-клубі середнього класу – 8,1–16,3 тис. грн на рік. Продаж клубних карт – від 70 % доходу, індивідуальних тренувань – 7–15 %, додаткових послуг – 3–15 %.

Окупність: 1,5–2,5 року.

Рентабельність – 15–30 %.

Проектна група № 5. БІЗНЕС-ПЛАН АВТОМИЙКИ

Відкриття автомийки – високоприбутковий і рентабельний бізнес, що користується великим попитом у будь-якому місті. Кількість автомобілів постійно зростає, а пил і бруд на наших дорогах залишаються, як і раніше, у великій кількості. Існують різні типи автомийок: ручні, портативні й мобільні. При ручному варіанті мийка автомобіля здійснюється робітником, що використовує для цього необхідне обладання. Портативна мийка оснащується миючими механізмами, а мобільні автомийки встановлюються на якийсь пересувний засіб і дозволяють обслуговувати клієнтів у різних районах міста. У портативних мийок більша пропускна здатність, вона дозволяє

обслужити більшу кількість клієнтів, але багато власників (особливо дорогих машин) віддають перевагу ручній мийці, вважаючи, що механізми не так якісно працюють і можуть нанести пошкодження.

Призначення бізнесу. Відкриття автомийки на 2 пости.

Мета проекту. Надання власникам транспортних засобів комплексу послуг з очищення корпусу, коліс, днища й підкрилків автомобіля від забруднень; зі збирання й хімчистки салону й багажника; полірування кузова й мийки двигуна.

Попит. Послуги автомийки користуються стабільним попитом, а з постійним збільшенням кількості автовласників потреба в таких послугах буде тільки зростати.

Маркетинг і збут. Для цього бізнесу дуже важливим є правильний вибір місця розташування, який би забезпечував постійне завантаження робочих площ. Удалим рішенням є укладення корпоративних договорів на мийку транспортних засобів великих організацій.

Приміщення під автомийку. Найзручнішим місцем розташування автомийки вважається знаходження поблизу автосервісів, магазинів запчастин й автозаправних станцій. У цьому виді бізнесу найкращим варіантом буде оренда готового приміщення, тому що будівництво такого роду приміщень вимагає складних погоджень і дозволів від різних інстанцій. Справа в тому, що автомийку можна встановити не скрізь, є певні санітарні норми, які необхідно враховувати. Можливо, на зведення будинку буде потрібно одержання кредиту, тому що вартість будівництва автомийки, включаючи проектні роботи й підключення до інженерних мереж, навряд чи складе менш 816 тис. грн, а діставати прибуток ми будемо тільки після введення будинку в експлуатацію.

Фінансова складова бізнес-плану автомийки.

Для відкриття автомийки на два пости буде потрібно приміщення площею від 90 кв. м.

Обладнання, необхідне для ручної автомийки, може бути таким:

– ручна мийка – 2 шт. – 27 тис. грн;

– пилосос – 2 шт. – 14 тис. грн;

– система водоочищення – 1 шт. – 9,2 тис. грн;

– миючий пилосос – 1 шт. – 13,8 тис. грн.

Разом: 65 тис. грн.

Монтаж обладнання складе 8–9,5 тис. грн.

Кількість обслуговуючого персоналу буде залежати від кількості робочих змін. Багато які автомийки працюють у дві й у три зміни. При повному

завантаженні нам буде потрібно 12 мийних машин. Також необхідно найняти директора, бухгалтера й касира.

Фонд оплати праці разом із відрахуваннями складе 60 тис. грн на місяць.

Витрати:

– адміністративні – 1,9–4 тис. грн;

– виробничі – 13,6 тис. грн;

– маркетингові – 4 тис. грн.

Орендна плата за приміщення значно відрізняється в багатьох містах і навіть у різних районах. Вона складе мінімум 2,7–5,4 тис. грн на місяць.

У витрати ввійдуть також податки.

Вартість послуг:

– мийка автомобіля – 80–136 грн;

– комплексне чищення автомобіля – 1 тис. грн;

– планована кількість зроблених послуг – мийка – 1 200 автомобілів на місяць, комплексне чищення – 30 автомобілів на місяць.

Окупність – від 2-х місяців.

Рентабельність. Коефіцієнт рентабельності валового прибутку (GPM) такого бізнесу становить 82 %, а чистого прибутку (NPM) – 33–35 %.

Як варіант розширення бізнесу гарним рішенням буде відкриття магазину запчастин і надання послуг шиномонтажу.

Додаток И

Комплексна цільова програма «Формування ділових якостей старшокласників» Донецької багатопрофільної гімназії № 150

Актуальність проблеми. Формування ділових якостей старшокласників обумовлена потребами суспільства в ділових людях, які завдяки своїм якостям, здатності до співробітництва, аналізу життєвих соціально-економічних проблем, умінню приймати відповідальні рішення сприяють зростанню економічного потенціалу України. Успішність формування ділових якостей значною мірою визначається на етапі вибору особистістю майбутньої професії, який у часі співпадає з навчанням у старших класах середньої загальноосвітньої школи.

Щоб сформувати ділові якості у старшокласників, необхідно вибирати методи, засоби, технології навчання і виховання, спираючись на вимоги до якості сучасної освіти. Проектна діяльність дає необмежені можливості для розкриття творчого потенціалу учнів і розвитку ділових якостей і здатностей, яких потребує суспільство в нових економічних умовах, вона є суттю особистісно орієнтованого характеру навчання.

Життєдіяльність школи сприяє формуванню ділових якостей школяра, однак не завжди цей процес цілеспрямований. Цілеспрямована робота не тільки педагогічного колективу, але й батьківського щодо формування у старшокласників ділових якостей позитивно впливає на рівень їхньої сформованості.

Мета програми

Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити методику формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності.

Завдання програми:

– визначити критерії, показники та рівні сформованості у старшокласників ділових якостей;

– розробити портрет старшокласника як ділової особистості;

– експериментально перевірити методику формування ділових якостей старшокласника засобами проектної діяльності;

– розробити програми і зміст спецкурсів для старшокласників із підготовки ділової особистості та оволодіння проектною технологією;

– підготувати програми з підвищення педагогічної освіти й культури педагогів і батьків.

Терміни та етапи реалізації програми:

І етап – (2005–2006) – розробка науково-методичних основ формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності.

ІІ етап – (2006–2007) – підготовка матеріально-технічного, науково-методичного та кадрового забезпечення формування ділових якостей старшокласників.

ІІІ етап – (2006–2009) – розробка, обгрунтування та експериментальна перевірка методики формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності.

ІV етап – (2010) – повномасштабне запровадження методики формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності.

V етап – (2010) – аналіз, систематизація та узагальнення отриманих результатів. Оформлення та публікація результатів реалізації програми.

Таблиця И.1

Забезпечення програми

№	Зміст та форма заходів	Термін реалізації	Відповідальні особи
1	***2***	***3***	***4***
І.	**Організаційне забезпечення програми:**		
1	Модернізація робочого навчального плану відповідно до концептуальних завдань закладу	2006–2007	директор
2	Створення картотеки періодичних видань та літературних джерел із проблеми експерименту	2005–2010	завідувач бібліотеки
3	Проведення експертизи локальних правових актів, освітніх програм, робочого навчального плану та авторських програм спецкурсів та факультативів	2006	директор
4	Проведення мікродосліджень:		
	– здатності педагогів до інноваційної діяльності;	2006	заступник директора з НВР
	– освітніх потреб педагогів щодо підвищення рівня компетентності та свого особистого розвитку;	2006	заступник директора з НВР
	– самодіагностика професійних та особистих якостей учителя, виявлення своїх обмежень;	щорічно	заступник директора з НВР
	– соціального попиту та освітніх вимог громадського мікросередовища;	щорічно	директор
	– ціннісних пріоритетів вихованців гімназії;	2007	заступник директора з ВР
	– ставлення батьків до реалізації програми;	2008	заступник директора з НЕР
	– руху учнів в особистісному розвитку;	щорічно	заступник директора з НЕР
	– рівня сформованості ділових якостей учнів	2006–2009	психологічна служба
5	Підготовка комп'ютерного забезпечення щодо вивчення особистісних і ділових якостей учнів	2006–2007	учитель інформатики
6	Розробка системи заходів із мотивування педагогічних кадрів щодо здійснення дослідницько-експериментальної діяльності	2006–2007	психологічна служба, голова ПК

Продовження Табл. И.1

1	*2*	*3*	*4*
7	Активізація діяльності методичної служби гімназії з питань упровадження компетентнісно орієнтованого підходу в навчально-виховний процес	2006–2008	заступник директора з НВР
8	Модернізація на базі гімназії діяльності «Центру навчання ділової активності»	2007–2008	директор
9	Організація та робота тимчасових творчих колективів (ТТК) з розробки локальних правових актів, концепції, програми розвитку гімназії, цільових проектів	2006–2007	директор
10	Організація та робота ТТК з розробки науково-методичного забезпечення індивідуального навчально-методичного комплексу гімназії	2006–2009	заступник директора з ЕР
11	Організація психологічної самоосвіти педагогів	2007	заступник директора з ЕР
12	Організація психолого-педагогічного консультування педагогів	2006	заступники директора з НВР, ВР
13.	Організація підвищення педагогічної культури батьків учнів	2007	заступники директора з ЕР, ВР
14	Організація публікацій матеріалів експериментальної роботи в педагогічній пресі	2006–2009	заступник директора з ВР
15	Залучення викладачів вищих навчальних закладів до викладання спецкурсів та факультативів	2006	директор
II.	**<u>Нормативно-правове забезпечення програми:</u>**		
1	Коректування пакета документів:		
	– концепція гімназії;	2007	директор
	– програма розвитку гімназії;	2007	директор
	– цільових програм	2007	заступники директора з ЕР, ВР
2	Прийняття локальних правових актів	2007	директор
3	Розробка Положення про проектну діяльність у гімназії	2006	заступник директора з ВР
4	Переукладення договору з ДонДУУ	2008	директор
5	Затвердження робочого навчального плану гімназії	щорічно	директор
III.	**<u>Науково-методичне забезпечення програми:</u>**		
1	Теоретичне обґрунтування тематики експериментально-дослідницької роботи	2005–2006	заступник директора з ВР
2	Створення діагностичного комплексу щодо вивчення ділових якостей учнів	2006–2007	заступники директора з ЕР, ВР
3	Організація семінарів, педагогічних консиліумів, науково-практичних конференцій як ефективних засобів спрямовування самоосвітньої діяльності педагогів на вдосконалення власної експериментально-дослідницької компетентності	2006–2007	директор, заступники директора з ЕР, НВР

Продовження Табл. И.1

1	*2*	*3*	*4*
4	Розробка спецкурсів, що орієнтовані на формування ділових якостей учнів	2006–2007	заступник директора з ВР
5	Оновлення дидактичного забезпечення навчально-виховного процесу	2006–2009	заступник директора з НВР
6	Організація та робота ТТК з розробки комплексних проектів у навчально-виховному процесі гімназії	2006–2009	заступник директора з ЕР
7	Проведення науково-практичних семінарів за участі викладачів університетів, ДонІППО, районної методичної служби, педагогічних працівників ЗНЗ	2007–2010	заступники директора з ЕР, ВР
8	Участь у науково-практичних конференціях з визначеної проблеми	2007–2010	заступники директора з ЕР, ВР
9	Розробка критеріїв, показників та рівнів сформованості ділових якостей учнів	2007	заступник директора з ВР
IV	**Матеріально-технічне забезпечення програми:**		
1	Проведення паспортизації та інвентаризації матеріально-технічної бази гімназії	2006	заступник директора з ГЧ
2	Розширення фонду шкільної бібліотеки	2005–2010	завідувач бібліотеки
3	Удосконалення розвитку методичного кабінету	2007	заступник директора з НВР
4	Пошук додаткового фінансування як джерела надання можливості учням та вчителям користуватися можливостями Internet з метою підвищення їхньої інформаційної компетентності	2007–2009	заступник директора з ГЧ
5	Створення кабінету медіа-засобів	2007	заступник директора з ГЧ

Очікувані результати:

1. Наявність науково обґрунтованої методики формування ділових якостей учнів засобами проектної діяльності.

2. Наявність засобів проектної діяльності щодо формування ділових якостей старшокласників.

3. Наявність нових навчальних курсів та програм, що забезпечують формування ділових якостей старшокласників.

4. Високий рівень методологічної та теоретичної підготовки педагогічного й батьківського колективів відносно теми програми.

Додаток К

Програма педагогічної освіти для педагогів «До вершин майстерності»

Пояснювальна записка

Ключ до освітнього росту і розвитку – це насамперед бажання керувати процесом змін.

М. Фуллан

Усе нові й нові виклики педагогіці сьогодні кидає саме життя: швидко дорослішає молодь, усе гостріше виявляються кризи її самосвідомості й самовираження, усе важче дається її виховання.

Проблеми пошуку ефективних шляхів формування особистості й громадянина в нових умовах є особливо важливими для загальноосвітнього навчального закладу, результат діяльності якого безпосередньо завершується на рівні сформованості в учня певних особистісних якостей. Мета освіти сьогодні полягає в тому, щоб підготувати конкурентоспроможну особистість, яка потрібна на ринку праці, розвинути в учнів потребу в самозміненні, зацікавленість у знаннях-трансформаціях, психологічних знаннях.

У створенні простору життя учня, його умінні жити й працювати в умовах сучасності головну роль, звичайно, відіграє вчитель. Тому формування особистості учня – одна з найважливіших проблем, яка хвилює не тільки працівників освіти, а й усю нашу громадськість. Адже ніхто не стане заперечувати, що від того, наскільки підготовлений учитель до освітнього процесу в навчальному закладі, залежить якість його педагогічної діяльності, а зрештою, і якість підготовки школярів до життя. Ураховувати специфічні вікові та індивідуальні особливості, органічно включатися в процес розвитку конкурентоспроможної особистості учня здатний педагог-професіонал. Перетворення вчителя-предметника на педагога-професіонала є непростим, але можливим процесом.

На відміну від учителя-предметника, педагог-професіонал є суб'єктом педагогічної праці, а не тим, хто носить сукупні наукові знання, він зорієнтований на роботу з людиною, а не на трансляцію знань, умінь, навичок, уміє практично працювати з освітніми процесами, будувати соціально-педагогічні ситуації, здатний і до побудови своєї діяльності, її змінення та розвитку. Педагог-професіонал творчо підходить до своєї діяльності, жодну програму не виконує як «залізничний розклад». Творчість педагога – це процес, у якому він реалізує й затверджує свої потенційні сили й здібності, у якому він сам розвивається.

Але, щоб учителю сформувати конкурентоспроможну ділову особистість учня, необхідно створити власний імідж, зрозуміти сутність ділової особистості. На жаль, у загальноосвітніх навчальних закладах переважає відсоток учителів-жінок. Тому, ми робимо акцент саме на них. Ділова жінка-вчитель – не просто професіонал, вона успішна людина за своєю суттю. Важливим моментом для неї є цілісність сприйняття власного образу, адекватна самооцінка, опора на свої сильні природні дані, розвиток особистих ділових якостей. Успішність ділової жінки-вчителя – це вміння йти в ногу із сучасністю.

Щоб шкільні педагоги могли виконати це завдання, потрібно вчитися гнучкості, нестандартності мислення, долати його ригідність. Цінними для вчителя стають гостре почуття нового, відмова від консерватизму, готовність до перегляду звичної педагогічної філософії. Сучасному педагогові не обійтися без здатності до емпатії та рефлексії, уміння аналізувати успіхи, труднощі й невдачі та своєчасно коректувати діяльність свою і своїх вихованців. Новий час, нові соціальні умови, нове соціальне та індивідуальне замовлення освіти диктують потребу в розвитку, динаміці, перетворенні. Сучасний педагог повинен уміти творити, проектувати.

Проектна форма роботи вимагає глибоких знань із певних галузей науки, спеціальної підготовки, високого професіоналізму вчителів. Під час роботи над проектом учитель виконує функцію консультанта. Він допомагає учням у пошуку інформації, координує процес роботи над проектом, підтримує, заохочує учнів. Знаючи добре свій предмет, він має бути компетентним і в інших галузях науки, розуміти своїх учнів, ураховувати їхні можливості й інтереси, бути комунікабельним, толерантним, творчим. Діяльність учителя не обмежується лише передаванням знань або організацією навчально-виховного процесу, а має бути представлена як соціалізація, коли вчитель створює середовище, умови навчання та виховання для активної соціальної дії, проектної діяльності. Учитель має сам оволодіти методологією проектування на теоретичному, практичному й творчому рівнях. Так, учителі повинні дізнатися про основні теоретичні положення проектної діяльності, методику розробки проекту, типологію проектів, їхню видову характеристику, структуру проекту, особливості діяльності учасників проектної діяльності. Учителі мають оволодіти вміннями розробляти критерії оцінювання проектної діяльності учасників проекту та її результатів.

І, нарешті, реалізація педагогічного задуму неможлива без розвитку умінь слухати, чути й розуміти учня, організовувати з ним діалог, дискусію, конструктивно критикувати.

Роль педагога повинна полягати в тому, щоб допомогти учням подолати розрив між тим, що вони знають, і тим, що бажають знати, відповідати на їхні запитання та задовольняти потребу в нових знаннях. Починаючи роботу з учнями на вихідному поточному рівні, учитель стимулює їхнє зростання й самореалізацію, розвиває здібність до навчання. Такий педагогічний процес можливий лише за умов співробітництва між усіма його учасниками. Виконуючи на перших стадіях роботи прохання вчителя, учні, зрештою, стають самоврядними й звертаються по допомогу до старших тільки в особливих випадках.

Відомо, ми добре навчаємо тому, що пережили самі, а у власному досвіді більшості з нас не було нічого подібного, тож, як показує життєвий і професійний досвід, ролі вчителя й учнів повинні змінитися. Передовсім вони повинні стати вільними. Свобода – це вища загальнолюдська цінність, і усвідомлення цього повинно сприяти такій побудові педагогічного процесу, яка на кожному етапі освіти підтверджує вічну заповідь: ні за яких умов не принижувати гідності людини.

Уведення в освітній процес навчального закладу програми «До вершин майстерності» допоможе педагогам передавати, поширювати й застосовувати набуті знання в найближчому соціальному середовищі, ставати носіями й пропагандистами педагогічної культури.

Основна мета програми – допомогти педагогам оволодіти мінімумом педагогічних знань щодо створення власного іміджу ділового вчителя, оволодіти методологією проектування на теоретичному й практичному рівнях.

Мета роботи зумовлює вирішення таких **завдань:**

1. Стимулювати науково-пізнавальну допитливість і педагогічну творчість вчителів.

2. Розвивати особистісні ділові якості педагогів у різних формах педагогічної роботи.

3. Ефективно допомагати педагогам в оволодінні знаннями й уміннями з питань технології проектування, стимулювати до створення власних проектів.

4. Спонукати до пошуку рівноправних взаємин із учнями в проектній діяльності.

5. Розвивати уміння регулювати конфлікти в педагогічному й учнівському колективах.

У процесі педагогічної освіти педагоги засвоюють такі поняття, як ділова людина, ділові якості, стиль спілкування, ділове спілкування, культура

ділового спілкування, імідж, життєві цілі, конфлікт, проектування, проект, проектна діяльність, портфоліо тощо.

Програма складається із чотирьох розділів, а саме: «Імідж ділової жінки-вчителя», «Карта успіху ділової жінки-вчителя», «До професійної компетентності – через метод проектів», «Професійна майстерня вчителя», і припускає такі **форми роботи:** лекції, психологічні тести, практичні вправи, дискусії, круглі столи, рольові ігри, педагогічні платформи, презентації проектів тощо.

Очікувані результати

Учителі засвоюють: основні вимоги до сучасного вчителя, складові його педагогічної майстерності; особливості спілкування жіночого стилю керівництва, стилі ділового спілкування; технологію самопрезентації ділової жінки-вчителя; структуру та функції життєвих цілей; прийоми й правила ефективного спілкування з людьми, учнями, а також стратегії і тактики керування конфліктом; класифікацію проектів за типологічними ознаками, етапи реалізації проектної діяльності; значення своєї роботи в проектах.

Учителі вміють: складати алгоритм свого просування шляхом досягнення глибин знань свого предмета; характеризувати якості ділової жінки-вчителя; аналізувати права й можливості ділової жінки й учителя; співпрацювати в колективі, визначати свій стиль міжособистісних стосунків; визначати роль потенційних партнерів у роботі вчителя; планувати проект і визначати зміст роботи учнів і вчителів; складати творчий «кейс» учителя-проектувальника; проводити самоконтроль своєї діяльності, складати програму самовиховання; створювати власні проекти, презентувати себе й проявляти особисті ділові якості у справі.

Пропонована програма й навчально-тематичний план передбачають проведення занять для вчителів будь-якої спеціальності. Програма розрахована на один рік навчання. Заняття проводяться два рази на місяць. Навчальний план передбачає 17 годин навчальних занять, із них 10 годин лекційні, 7 – практичні. Визначення тем, розподіл годин приблизні. У кінці програми подається список рекомендованої літератури для вчителів, словник термінів.

Таблиця К.1

Структура і зміст програми за темами (17 годин, 2 години на місяць)

Зміст матеріалу	Кількість годин	Очікувані результати
1	*2*	*3*
Вступ	**1**	
Тема 1. Учитель-майстер: хто він? Основні складові педагогічної майстерності сучасного учителя. Складання вчителем алгоритму просування шляхом досягнення глибин знань свого предмета. Складання вчителем програми самовиховання	1	– формулюють завдання, вимоги до сучасного вчителя; – характеризують складові педагогічної майстерності вчителя; – складають алгоритм свого просування шляхом досягнення глибин знань свого предмета; – складають програму самовиховання
Розділ 1. Імідж ділової жінки-вчителя	**4**	
Тема 2. Поняття про стиль. Особливості жіночого стилю керівництва. Моделі спілкування педагога з учнями. Визначення моделей спілкування педагога з учнями «Моделі лекторського спілкування» (за методикою І. Юсупова). Визначення стилю спілкування педагога за методикою І. Юсупова «Експертне оцінювання стилю спілкування педагога»	1	– засвоюють поняття «стиль спілкування», «імідж», «ділова людина», «ділові якості особистості»; – виявляють особливості спілкування педагога з учнями; – розкривають сильні та слабкі сторони жіночого стилю керівництва; – характеризують якості ділової жінки-вчителя;
Тема 3. Поняття про імідж ділової жінки. Якості ділової жінки. Складові іміджу (комунікативна компетентність, інформативна тілорухливість, уміння володіти словом, гарні манери, фейсбілдинг, дрес-код). Дискусія «Бути діловою жінкою-вчителем: важко чи легко?»	1	– виявляють особисті якості ділової жінки; – розкривають складові іміджу ділової жінки; – проводять аналіз готовності бути діловою жінкою-вчителем; – розкривають технологію самопрезентації ділової жінки-вчителя;
Тема 4. Базова технологія самопрезентації вчителя. Ступені сходження до чарівності. Інтерв'ю-опитування «У чому суть ділової жінки-вчителя?» Тест «Чи притаманні Вам риси ділової людини?» (зі збірки М. Голубенко «Проектна діяльність у школі», с. 98–99)	1	– визначають суть ділової жінки-вчителя; – аналізують права й можливості ділової жінки-вчителя
Тема 5. Розподіл ролей, ознайомлення з умовами рольової гри. Кожний учасник знайомиться з аудиторією, називає себе, говорить кілька слів про себе тощо. Обговорюють проблему «Ділова жінка і вчитель: рівні права та можливості». Питання аудиторії до «гостей» студії	1	

Продовження Табл. К.1

1	*2*	*3*
Розділ 2. Карта успіху ділової жінки-вчителя	**5**	
Тема 6. Життєві цілі в структурі життєдіяльності людини. Структура (різновиди) та функції життєвих цілей. Систематизація життєвих цілей у життєвому проекті, деталізація в життєвих планах. Становлення життєвих цілей. Мозковий штурм «Чи можу я виконати свої життєві цілі, не порушуючи норм моралі, права, своїх життєвих принципів?» Практичні вправи: «Що нам може заважати реалізовувати власні цілі», «Щоденник Переможця»	1	– засвоюють поняття «життєві цілі», «життєві плани», «життєвий проект», «культура ділового спілкування», «конфлікт»; – розкривають життєві цілі в структурі життєдіяльності людини; – характеризують структуру та функції життєвих цілей; – визначають, що може заважати реалізувати власні цілі; – розвивають навички самоаналізу та самонавчання;
Тема 7. Поняття про культуру ділового спілкування. Стилі ділового спілкування. Прийоми й правила ефективного спілкування. Пам'ятка вчителю «Як підготувати публічний виступ?»	1	– розкривають прийоми й правила ефективного спілкування з людьми, учнями; – характеризують моделі та стратегії поведінки людини;
Тема 8. Поняття про конфлікт. Стратегії керування конфліктом. Прийоми (тактики) керування конфліктом. Організація командної діяльності в педагогічному колективі. Визначення стилю й структури міжособистісних стосунків «Міжособистісні стосунки» (за методикою Т. Лірі)	1	– визначають стратегії й тактики керування конфліктом; – уміють співпрацювати в колективі; – визначають свій стиль міжособистісних стосунків; – визначають своїх потенційних партнерів і їхню роль у роботі вчителя; – проводять аналіз власного професійного вибору; – проявляють упевненість у собі під час розв'язання проблеми
Тема 9. Учасники «круглого столу» розкривають потенційних партнерів у роботі педагога, їхню допомогу й значення. Пропонуються питання для обговорення	1	
Тема 10. Учасники педагогічної платформи обмінюються думками щодо власного професійного вибору, чи виправдався він у житті. Виступи вчителів. Питання від опонентів	1	
Розділ 3. До професійної компетентності – через метод проектів	**4**	
Тема 11. Проектування як сучасний феномен. Виникнення й розвиток проектної діяльності. Специфіка проектної діяльності. Типи проектів. Особливості проектів відповідно до типологічних ознак. Дискусія «Які проекти можуть принести успіх у професійній діяльності людини?»	1	– засвоюють поняття «проектування», «проект», «проектна діяльність», «портфоліо»; – пояснюють специфіку проектної діяльності; – уміють класифікувати проекти за типологічними ознаками; – розкривають етапи реалізації проектної діяльності; – уміють планувати проект,

Закінчення Табл. К.1

1	*2*	*3*
Тема 12. Етапи реалізації проектної діяльності. Зміст роботи учнів і вчителя. Прогнозування очікуваних результатів як творчої співпраці членів команди. Оцінювання проектної діяльності. Визначення параметрів оцінювання проекту, портфоліо учнів	1	визначати зміст роботи учнів і вчителів; – осмислюють значення своєї роботи в проектах; – уміють оцінювати роботу учнів над проектом; – розкривають основні вимоги до використання проектної технології в межах внутрішньошкільної методичної роботи; – створюють творчий «кейс» учителя-проектувальника; – проводять самоконтроль своєї діяльності
Тема 13. Головні завдання оптимізації методичної роботи. Основні вимоги до використання проектної технології в межах внутрішньошкільної методичної роботи. Алгоритм роботи вчителів над педагогічним проектом. Складання творчого «кейса» вчителя-проектувальника	1	
Тема 14. Учасники диспуту обговорюють, як проекти впливають на професійну діяльність людини. Питання від опонентів	1	
Розділ 4. Професійна майстерня вчителя	**3**	
Тема 15. Учасники презентації представляють свій імідж, виявляють уміння й навички під час роботи над проектом. Розкривають значення створення іміджу для вчителя	1	– уміють створювати власні проекти; – проявляють свої ділові якості в справі; – визначають завдання й цілі створення проектів; – презентують себе й свої ділові можливості; – розкривають значення своєї діяльності для суспільства
Тема 16. Учасники презентують власний життєвий проект, визначають актуальність, мету й завдання проекту, передбачають очікувані результати	1	
Тема 17. Виступи учасників «круглого столу» з визначеної проблеми. Пропонуються питання для обговорення	1	

Таблиця К.2

Практичні роботи

1	Практична робота № 1. Ділова жінка і вчитель: рівні права та можливості (рольова гра)
2	Практична робота № 2. Потенційні партнери в роботі вчителя (круглий стіл)
3	Практична робота № 3. Мій професійний вибір: чи виправданий він? (педагогічна платформа)
4	Практична робота № 4. Професійні проекти і професійна діяльність: чи є вплив і взаємодія (диспут)
5	Практична робота № 5. Створи свій імідж (презентація проекту)
6	Практична робота № 6. Мій найкращий життєвий проект (презентація проекту)
7	Практична робота № 7. Мій професійний проект: чим я можу допомогти суспільству? (круглий стіл)

Додаток Л

Програма підвищення педагогічної культури батьків
«Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості»

Пояснювальна записка

Моє заповітне бажання – передати тобі ту життєву мудрість, яку називають умінням жити.
В. Сухомлинський (з Листа до доньки)

Ніщо на Землі не цінується так високо, як рідне оточення, родина. Вона – основа формування людської особистості, бо робить життя кожного щасливим, повноцінним, плідним. Недарма в народі кажуть: «Без сім'ї немає щастя на землі». Кожна сім'я повинна бути щасливою, тобто такою, яка живе повнокровним життям, уміє цінувати особистість, у якій вироблена єдина чітка стратегія виховання дітей. Чи кожна сім'я така? Звичайно, ні. І в цьому винні саме батьки. Провина батьків ще збільшується тоді, коли вони навіть не помічають, що, виховуючи дітей, чинять часто неправильно. Як же потрібно жити? Якою повинна бути сім'я?

Ми не подаємо готових рецептів виховання. Їх немає, і не може бути. Вони індивідуальні для кожного конкретного випадку. Але деякі моменти у вихованні необхідно мати на увазі.

У формуванні й вихованні дитини беруть участь багато виховних інститутів: сім'я, дитячі ясла й садки, школи. У цій важливій справі займає чільне місце цілий арсенал засобів ідеологічного впливу – кіно і телебачення, книги і театр. Але, цілком безперечно, особливе місце в цьому процесі посідає сім'я. У житті кожного суспільства родина є важливим соціальним інститутом, в основу якого покладена система шлюбних і родинних, господарських і правових, моральних і психологічних зв'язків між людьми.

Виховання дітей у сім'ї, розвиток їхніх стосунків з батьками завжди були актуальною проблемою. Результативність формування активності учнів залежить від організації спілкування в сім'ї, яке суттєво впливає на розвиток мислення школяра, виховання його пізнавальних інтересів, волі, почуттів. Саме в сім'ї дитина пізнає моральні норми суспільства, засвоює загальнолюдські цінності, спостерігає ставлення членів родини один до одного, бере участь у розв'язанні багатьох проблем, в організації дозвілля, спілкуванні, сумісній пізнавальній діяльності тощо.

Метою освіти є всебічний розвиток дитини як особистості й найвищої цінності держави, розвиток її талановитості, інтелектуальних і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здат-

них до свідомого вибору, примноження на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня, забезпечення господарства висококваліфікованими спеціалістами. Традиційна школа відірвана від життя. У ній учень не живе, він (у кращому випадку) готується жити. В усіх інших випадках він виконує навчальний план; здобуває (визначену часто без урахування його задатків, потреб та інтересів) систему знань, умінь та навичок; формується як всебічно гармонійно розвинена особистість; заповнює навчання власним смислом (і тут хто на що здатен – хто прагне здобути статус відмінника, хто – стати неформальним лідером, хто – рахує роки, тижні, дні до останнього дзвоника).

На жаль, значна частина учнів іде до школи без радості й інтересу, їх веде туди необхідність (без середньої освіти шлях до вищої, а отже, привабливо високого соціального статусу, закрито), звичка (вчора і позавчора ходив – чому б сьогодні не піти, та й усі ідуть.., там друзі...), острах перед незадоволенням батьків. І лише частина учнів іде в школу за знаннями, формує на їхній основі свої погляди й переконання, намагається жити в школі й жити школою.

Як знайти засіб, аби всі учні йшли до школи з радістю та інтересом. Для цього потрібно, щоб школа зробила великий крок назустріч життю; не «формувала» й «передавала», а стала життєвим простором учня, у якому він міг би не лише отримати знання, а розкрити, розвинути й реалізувати себе, свої задатки, позитивні якості. Школа повинна не готувати до життя, а створювати простір життя учня, учити жити. Безумовно, велику роль в цьому процесі відіграють батьки.

Досягнення поставленої мети передбачає інтеграцію виховних сил школи, сім'ї, громадськості, що, у свою чергу, веде за собою необхідність вивчення рівня педагогічної культури батьків, сімейно-побутових умов учнів, пропаганду кращого досвіду сімейного виховання, залучення батьків до організації позанавчальної виховної роботи.

У державній національній програмі *«Освіта. Україна XXI століття»* серед пріоритетних напрямів реформування освіти було відзначено, що в основу національного виховання мають бути покладені такі чинники: принцип єдності сім'ї та школи, наступності й спадкоємності поколінь; організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу; забезпечення діяльності педагогічного всеобучу батьків. Зрозуміло, що справжнє родинне виховання прийде з належним оволодінням батьками сучасними педагогічними знаннями й уміннями застосовувати їх на практиці.

Загальноосвітній навчальний заклад є центром виховної роботи не лише з учнями, а й із батьками. І від того, як організована й проводиться ця робота, значною мірою залежить успіх навчання й виховання підростаючого покоління, формування його життєвої позиції.

Таким чином, уведення виховної програми «Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості» допоможе батькам оволодіти мінімумом педагогічних знань для успішного виховання дітей у сім'ї, підготовки дітей до самостійного і творчого вирішення практичних, життєвих, професійних завдань.

Метою програми є надання допомоги батькам у становленні життєвого простору учнів через систему педагогічного навчання (батьківські збори, лекції, семінари, консультації, індивідуальні бесіди, практичні заняття) тощо.

Мета роботи зумовлює вирішення таких **завдань:**

1. Формувати у свідомості батьків розуміння важливості ролі сім'ї в житті суспільства, вихованні нового покоління.

2. Ефективно допомагати педагогам і батькам в оволодінні методами й формами сімейного виховання.

3. Допомагати отримувати педагогічні знання як молодим сім'ям, так і більш зрілим, підвищувати ці знання за допомогою різних видів роботи (співробітництво вчителів і батьків, проектна діяльність тощо).

4. Стимулювати науково-пізнавальну допитливість і педагогічну творчість батьків.

5. Сприяти формуванню гуманних взаємин між членами родини, розумінню пріоритету виховання дітей у сім'ї.

«Дитина: процес її розвитку та умови виховання», «Педагогіка співробітництва педагогів і батьків – важлива умова виховання дитини», «Основи вибору професії», «Навчаємо і виховуємо» – такі **розділи програми** «Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості».

Виховна програма припускає такі **форми роботи,** як лекції, семінари, психологічні тести, практичні вправи, дискусії, круглі столи, рольові ігри, конференції тощо.

Очікувані результати

Батьки засвоюють: цілі, завдання, зміст сімейного виховання дітей у сучасних умовах; умови забезпечення демократичного розвитку особистості в сім'ї; вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини; особливості розвитку старшокласника; права й обов'язки щодо виховання дітей у сім'ї; характеристику самовизначення юнацького віку; систему життєвого проекту; сферу діяльності конкурентоспроможної ділової особистості; етапи реалізації проектної діяльності.

Батьки вміють: застосовувати єдині вимоги щодо виховання дитини в сім'ї; визначати свою роль у психічному розвитку дитини; проводити спостереження за характерними проявами юнацького віку сина, доньки з метою більш глибокого розуміння їхніх індивідуально-психологічних особливостей; розкривати значення спільної роботи школи й сім'ї у всебічному розвитку особистості; дотримуватися в спілкуванні з дітьми законів педагогічної етики; розкривати особисті ділові якості і якості, які будуть формувати у своєї дитини; визначати роль проектів у професійному житті; розуміти готовність та здатність до самоосвіти впродовж життя з питань виховання дитини в сім'ї; розкривати своє значення у становленні життєвого простору своєї дитини, вихованні майбутнього висококваліфікованого спеціаліста.

Пропонована програма й навчально-тематичний план передбачають проведення занять для батьків учнів юнацького віку. Можна застосувати дворічний термін навчання. Заняття проводяться один раз на місяць у заздалегідь визначені дні. Навчальний план передбачає 18 годин навчальних занять, із них 8 годин лекційні, 8 – практичні, 2 – семінарські й конференції. Визначення тем, розподіл годин приблизні. Залежно від конкретних умов організатори можуть вносити в них зміни. У кінці програми подається список рекомендованої літератури для вчителів і батьків, континуум.

Програма й навчально-тематичний план «Сімейне виховання: становлення життєвого простору особистості» призначені для використання в закладах освіти й покликані надати допомогу керівникам шкіл, учителям, класним керівникам, шкільним психологам та іншим в організації педагогічної освіти батьків.

Таблиця Л.1

Структура і зміст програми за темами (18 годин, 1 година на місяць)

Зміст матеріалу	Кількість годин	Очікувані результати
1	*2*	*3*
Вступ	**1**	
Тема 1. Мета, завдання і зміст сімейного виховання підростаючих поколінь. Основні умови виховання дітей у сім'ї. Єдність вимог батька й матері. Дискусія «Чи мають актуальність виховні традиції в сім'ї?»	1	– формулюють цілі, завдання, зміст сімейного виховання дітей у сучасних умовах; – розкривають умови забезпечення демократичного розвитку особистості в сім'ї; – розуміють значення єдиних вимог щодо виховання дитини в сім'ї; – проявляють любов, повагу й вимогливість до дитини
Розділ 1. Дитина: процес її розвитку та умови виховання	**3**	
Тема 2. Поняття про психічний розвиток. Характерні закони й умови, рушійні сили психічного розвитку. Роль батьків у психічному розвитку дитини. Періодизація психічного розвитку. Гра, навчання, праця, спілкування в житті людини. Такт батьків у спілкуванні з дітьми. Складання пам'ятки для батьків у спілкуванні з дітьми	1	– засвоюють поняття «психічний розвиток», «педагогічний такт»; – визначають свою роль у психічному розвитку дитини; – розкривають періодизацію психічного розвитку; – аналізують важливі фактори розвитку та соціалізації особистості; – проявляють такт у спілкуванні з дітьми;
Тема 3. Юнацький вік – завершальний етап фізичного розвитку організму. Особливості психічного розвитку. Особливості спілкування з однолітками, батьками, старшими. Юнацька дружба та її роль у формуванні особистості юнаків і дівчат. Підготовка юнаків і дівчат до сімейного життя. Розвиток самосвідомості, визнання власного «я», самовизначення, самоствердження себе як особистості. Допомога батьків у визначенні життєвих орієнтацій, майбутньої сфери діяльності. Складання характеристики сучасного старшокласника	1	– характеризують юнацький вік, особливості розвитку старшокласника; – проводять спостереження за характерними проявами юнацького віку сина, доньки з метою більш глибокого розуміння їхніх індивідуально-психологічних особливостей; – проявляють готовність зрозуміло й доступно відповідати на запитання дітей
Тема 4. Обговорення з батьками ряду педагогічних задач із питань юнацької дружби та ставлення до неї батьків, вибору професії, підготовки юнаків і дівчат до сімейного життя, організації навчальної діяльності в сім'ї тощо	1	

Продовження Табл. Л.1

1	*2*	*3*
Розділ 2. Педагогіка співробітництва педагогів і батьків – важлива умова виховання дитини	**5**	
Тема 5. Педагогічна майстерність батьків. Структура педагогічної майстерності. Спрямованість. Спеціальні знання. Педагогічні здібності. Педагогічна техніка. Виконання практичних вправ на оволодіння елементами педагогічної майстерності	1	– засвоюють поняття «педагогічна майстерність», «спрямованість», «знання», «педагогічні здібності», «педагогічна техніка»; – визначають структуру педагогічної майстерності;
Тема 6. Учасники диспуту обговорюють негативні та позитивні сторони педагогічних порад	1	– розкривають значення спільної роботи школи й сім'ї у всебічному розвитку особистості;
Тема 7. Знайомство з учасниками «круглого столу»: працівниками прокуратури, інспекції у справах неповнолітніх. Кожний учасник представляє свою «візитну картку», говорить про актуальність проблеми. Пропонуються питання для обговорення	1	– оволодівають елементами педагогічної майстерності; – беруть участь у суспільному й громадському житті школи; – визначають права й обов'язки щодо виховання дітей у сім'ї;
Тема 8. Психолого-педагогічний аналіз типових помилок виховання, що виникають унаслідок педагогічної неосвіченості батьків, недостатнього рівня їхньої педагогічної культури, непідготовленості до виконання батьківських обов'язків. Шляхи запобігання помилкам та подолання їх у сімейному вихованні. Несприятливий сімейний мікроклімат, конфліктні ситуації в сім'ї, різні види сімейного неблагополуччя та їхній вплив на виникнення труднощів сімейного виховання, важковиховуваності, педагогічної занедбаності. Тест «Дітей виховують батьки. А батьків?» (з книги Л. Юзефик, Н. Купиної «Організація роботи із батьками»)	1	– проявляють моральну вихованість, дотримуються в спілкуванні з дітьми законів педагогічної етики; – виявляють причини виникнення помилок у процесі виховання; – переборюють на практиці помилки й недоліки у вихованні; – аналізують адекватність застосування методів у вихованні дітей; – розкривають причини виникнення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії в юнацькому віці; – визначають свою роль у вихованні дитини щодо профілактики алкоголізму, наркоманії, токсикоманії
Тема 9. Учасники зборів обговорюють такі питання: причини виникнення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії в юнацькому віці, їхній негативний вплив на організм; алкоголізм і правопорушення; роль сім'ї в профілактиці алкоголізму, наркоманії, токсикоманії	1	
Розділ 3. Основи вибору професії	**4**	
Тема 10. Життєве самовизначення юнаків і дівчат. Професійне самовизначення: предметна область, засоби, очікувані результати активності. Професійне самовизначення старшокласника з позиції батьків. Бесіда-обговорення «Професія моєї дитини». Міні-твір «Чого я хочу в професійному житті своєї дитини?»	1	– засвоюють поняття «самовизначення», «професійне самовизначення», «життєвий проект», «ділова людина», «ділові якості особистості»; – розкривають професійне самовизначення старшокласника; – характеризують систему життєвого проекту;

Продовження Табл. Л.1

1	*2*	*3*
Тема 11. Життєвий проект особистості в соціальному просторі. Системна характеристика життєвого проекту. Практична вправа «Мої життєві цілі» (вправа за А. Адлером)	1	– розкривають зміст майбутньої професійної діяльності своєї дитини; – характеризують сучасну ділову людину;
Тема 12. Знайомство учасників «круглого столу». Виступи гостей: представників соціальної служби. Пропонуються питання для обговорення	1	– визначають сферу діяльності конкурентоспроможної ділової особистості; – розкривають особисті ділові якості і якості, які будуть формувати у своєї дитини
Тема 13. Характеристика сучасної ділової людини. Формування ділової особистості старшокласника у вітчизняній і зарубіжній практиці школи. Сфера діяльності конкурентоспроможної ділової особистості. Дискусія «Які якості для ділової людини найбільш важливі?»	1	
Розділ 4. Навчаємо і виховуємо	**4**	
Тема 14. Виникнення й розвиток проектної діяльності. Понятійний апарат проектної діяльності. Класифікація проектів. Етапи реалізації, оцінювання проектної діяльності. Об'єкт оцінювання – компетенції. Бесіда-обговорення «Моя роль у створенні та розвитку проекту моєї дитини»	1	– засвоюють поняття «проект», «проектна діяльність»; – наводять приклади різних типів проектів; – визначають роль проектів у професійному житті; – розкривають етапи реалізації проектної діяльності; – осмислюють значення своєї роботи в проектах дитини; – визначають ділові якості, які проявляються в проектній діяльності; – визначають завдання й цілі успішного виховання творчої ділової особистості
Тема 15. Розподіл ролей, ознайомлення з умовами рольової гри. Кожний учасник знайомиться з аудиторією, називає себе, говорить кілька слів про себе тощо. Розкриття основних складових успішного виховання творчої ділової особистості дитини. Питання аудиторії до «гостей» студії	1	
Тема 16. Розкриття змісту питання про якості ділової людини. Виступ батьків, проводиться обмін досвідом із родинного виховання. Питання від учасників засідання	1	
Тема 17. Знайомство з гостями. Кожний учасник називає себе, говорить кілька слів про актуальність проблеми. Пропонуються питання для обговорення щодо можливостей самовиховання. Проводиться рефлексія. Кожний учасник відповідає на питання про свій емоційний стан під час роботи «круглого столу», ставлення до того, що відбувається	1	
Підбиття підсумків	**1**	
Учасники конференції (науковці, педагоги, батьки) висвітлюють окремі питання з визначеної проблеми. Підбиваються підсумки роботи школи, педагогічної культури батьків	1	– проводять самоконтроль своєї діяльності; – упевнено виступають перед аудиторією; – презентують себе і свої ділові можливості;

Закінчення Табл. Л.1

1	*2*	*3*
		– осмислюють готовність та здатність до самоосвіти впродовж життя з питань виховання дитини в сім'ї; – розуміють своє значення в становленні життєвого простору своєї дитини, вихованні майбутнього висококваліфікованого спеціаліста, розвитку ділових якостей особистості в спеціально організованій діяльності

Таблиця Л.2

Практичні роботи

1	Практична робота № 1. Особливості виховання старшокласників у родині (батьківський педагогічний ринг)
2	Практична робота № 2. Педагогічна майстерність батьків – запорука успішної співпраці зі школою (семінар)
3	Практична робота № 3. Чи треба виконувати поради педагогів? (диспут)
4	Практична робота № 4. Формування правової культури батьків – один із вагомих напрямів взаємоспілкування школи та сім'ї (круглий стіл)
5	Практична робота № 5. Роль школи й сім'ї в ранній профілактиці вживання наркотичних речовин (вечір запитань і відповідей)
6	Практична робота № 6. Місце й роль соціальної служби у виборі професії старшокласником (круглий стіл)
7	Практична робота № 7. Виховання творчістю (рольова гра)
8	Практична робота № 8. Людське в людині (аукціон педагогічних ідей)
9	Практична робота № 9. Можливості самовиховання – праця душі (круглий стіл)
10	Практична робота № 10. Роль сім'ї й школи в підготовці майбутнього компетентного спеціаліста (конференція)

Анкета для батьків

Шановні батьки! Вам надавалася допомога в різних формах підвищення педагогічної культури батьків учнів. Визначити їхню ефективність нам допоможуть Ваші щирі відповіді.

1. Чи допомогли Вам заняття у вихованні Вашої дитини? У чому саме?
2. Які теми запам’яталися найбільше?
3. Які питання залишилися поза увагою?
4. Що вважаєте необхідним включити до програми?
5. Ваші побажання щодо співпраці школи з батьками.

Навчальне видання

Мартинець Лілія Асхатівна

УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Методичний посібник
для використання у загальноосвітніх навчальних закладах

Редактор А. О. Цяпало
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 9.12.2016 р.
Формат 60 х 84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 17,55
Тираж 100 прим. Зам. № 89

Донецький національний університет
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 1854 від 24.06.2004 р.